

OBLICZA WOJNY

TOM 8

Narzędzia wojny

pod redakcją

Tadeusza Grabarczyka, Jarosława Kity
Magdaleny Pogońskiej-Pol i Myroslava Voloshchuka

OBLICZA WOJNY

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

OBLICZA WOJNY

TOM 8

Narzędzia wojny

pod redakcją

Tadeusza Grabarczyka, Jarosława Kity
Magdaleny Pogońskiej-Pol i Myroslava Voloshchuka

 WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2023

OBLICZA WOJNY

REDAKCJA NAUKOWA TOMU • EDITORS OF THIS VOLUME

Tadeusz Grabarczyk • Uniwersytet Łódzki • Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Średniowiecznej • 90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27a

Jarosław Kita • Uniwersytet Łódzki • Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Polski XIX w. • 90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27a

Magdalena Pogońska-Pol • Uniwersytet Łódzki • Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Polski i Świata po 1945 r. • 90-219 Łódź, ul. A. Kamińskiego 27a

Myroslav Voloshchuk • Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
Faculty of the History, Political Science and International Relations
Department of the World History; Centrum Studiorum Mediaevalium

REDAKCJA NAUKOWA • EDITORIAL BOARD

Radosław Bania (Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych UŁ) • Aleksander Bołdyrew (Wydział Filozoficzno-Historyczny UŁ) • Tadeusz Grabarczyk – Przewodniczący | Editor-in-Chief (Wydział Filozoficzno-Historyczny UŁ) • Witold Jarno (Wydział Filozoficzno-Historyczny UŁ) • Bartosz Kałużny (Uniwersytet Łódzki) • Jarosław Kita (Wydział Filozoficzno-Historyczny UŁ) • Jacek Lasota (Wydział Wojskowy, Akademia Sztuki Wojennej w Warszawie) • Robert Majzner (Wydział Humanistyczny, Uniwersytet im. Jana Długosza w Częstochowie) • Mariusz Mielczarek (Instytut Archeologii i Etnologii, Polska Akademia Nauk, Warszawa) • Magdalena Pogońska-Pol – Sekretarz naukowy | Scientific secretary (Wydział Filozoficzno-Historyczny UŁ) • Ferenc Sebök (Wydział Nauk Humanistycznych i Społecznych, Uniwersytet w Szeged, Węgry) • Myroslav Voloshchuk (Wydział Historii, Politologii i Stosunków Międzynarodowych, Przykarpacki Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Stefanyka, Ivano Frankivsk, Ukraina)

O TEJ KSIĄŻCE • ABOUT THIS BOOK

Jest to ósmy tom z serii *Oblicza Wojny*, wydawanej przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego od 2020 r.
This is the eighth volume of the series *Oblicza Wojny* published since 2020 by the Lodz University Press.

RECENZENCI • REVIEWERS

Olga Morozova • Waldemar Kozyra

ADRES REDAKCJI • EDITORIAL OFFICE ADDRESS

Redakcja „Oblicza Wojny”
ul. A. Kamińskiego 27a
90-219 Łódź, Polska/Poland
www.obliczawojny.uni.lodz.pl
obliczawojny@uni.lodz.pl

REDAKTOR INICJUJĄCY • MANAGING EDITOR

Natasza Koźbiał

KOREKTA • PROOFREADING

Tadeusz Grabarczyk • Jarosław Kita • Bogusława Kwiatkowska • Magdalena Pogońska-Pol

KOREKTA TECHNICZNA • TECHNICAL EDITING

Wojciech Grzegorzcyk

SKŁAD • TYPESETTING

Tomasz Pietras

PROJEKT OKŁADKI • COVER DESIGN

Sebastian Buzar

NA OKŁADCE • ON THE COVER

Ruiny wiejskiego kościoła w obwodzie mikołajewskim (Ukraina, 2022), fot. S. Belinskyi
Ruins of a village church in the Mykolaiv region (Ukraine, 2022), photo by S. Belinskyi

© Copyright by Authors, Łódź 2023

© Copyright for this edition Uniwersytet Łódzki, Łódź 2023

<https://doi.org/10.18778/8331-314-6>

WYDAWCA • PUBLISHER

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Published by Lodz University Press

Wydanie I, First edition, W.11018.23.0.K

Ark. wyd. 13,0; ark. druk. 16,625

Publisher's sheets 13,0; printing sheets 16,625

ISBN 978-83-8331-314-6

e-ISBN 978-83-8331-315-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 635 55 77

OBLICZA WOJNY

T. 8 • NARZĘDZIA WOJNY

ŁÓDŹ 2023 • ISBN 978-83-8331-314-6

SPIS TREŚCI • CONTENTS • ЗМІСТ

Tadeusz Grabarczyk (Тадеуш Грабарчик), Jarosław Kita (Ярослав Кіта),
Magdalena Pogońska-Pol (Магдалена Погонська-Поль), Myroslav Voloshchuk
(Мирослав Волощук)

Słowo wstępne	9
Editors' Preface	11
Вступне слово	13

Serhii Belinskyi (Сергій Белінський), Andrii Dmytrenko (Андрій Дмитренко), Yulia
Ivashko (Юлія Івашко), Aneta Pawłowska (Анета Павловська)

The Face of the War in Ukraine. War Devastation and Reconstruction Concepts	15
Oblicza wojny w Ukrainie. Zniszczenia i koncepcje odbudowy	34
Обличчя війни в Україні. Руйнування і концепції відбудови	35

Мирослав Волощук (Myroslav Voloshchuk)

Невінценосні еліти руського (?) Походження на військовій службі п'ястів кінця XII – першої половини XIV ст., деякі антропонімічні спостереження ...	37
Elity niedynastyczne ruskiego (?) pochodzenia w służbie wojskowej Piastów od końca XII do pierwszej połowy XIV w. Niektóre spostrzeżenia antropomiczne	52
Non-Dynastic Elites of the Ruthenian (?) Origin in the Military Service of the Piasts of the End of the 12 th – the First Half of the 14 th Century. Some Anthro- pymical Observations	53

Володимир Гуцул (Volodymyr Hutsul)

Рицарі-копійники у битві під Оршею (1514). Озброєння і тактика	55
Kopijnicy w bitwie pod Orszą (1514). Broń, uzbrojenie i taktyka	75
Armored Men-At-Arms in the Battle of Orsha (1514). Arms, Armor and Tactics ...	76

Олег Ганський (Oleg Hański)

Озброєння замку в Кам'янці-Бузькій (Струмиловій) в першій половині XVI століття	77
Uzbrojenie na zamku w Kamionce Strumilowej (Bużańskiej) w pierwszej połowie XVI w.	103
Weapons of Kamianka-Buska (Strumilowa) Castle in the First Half of the 16 th Century	103

Денис Тоїчкін (Denys Toichkin)

- Шабля Олексія Апостола з миргородського музею. Історичне зброєзнавче дослідження 105
- Szabla Aleksego Apostoła z Muzeum w Mirgorodzie. Studium historyczne broni 121
- The Saber of Alexey Apostol from Collection of Museum in Mirohorod. A Historical Study of a Weapon 122

Тарас П'ятничук (Taras P'yatnychuk)

- Образ „піднебесної” в американській карикатурі під час повстання іхетуанів (1899–1901 рр.) 123
- Obraz „niebiańskiego imperium” w amerykańskiej karykaturze podczas powstania bokserów (powstania yihequan) (1899–1901) 150
- The Image of the Celestial Empire in American Cartoons During the Yihetuan Movement (1899–1901) 151

Wiktor Węglewicz (Віктор Веглевич)

- Transportation of Ukrainian Prisoners-Of-War and Internees from Eastern Galicia to the Polish POW Camps in Years 1918–1920 153
- Transport ukraińskich jeńców i internowanych z Galicji Wschodniej do polskich obozów jenieckich w latach 1918–1920 167
- Перевезення українських полонених та інтернованих зі східної Галичини до польських таборів для військовополонених у 1918–1920 рр. 168

Ігор Дрогобицький (Ihor Drohobyts'kyu)

- Військове забезпечення тактичних одиниць Української народної самооборони та УПА-Захід (друга половина 1943 – початок 1944 рр.). Теорія та дійсність 169
- Zaopatrzenie wojskowe jednostek taktycznych Ukraińskiej Samoobrony Narodowej i UPA-Zachód (druga połowa 1943 – początek 1944). Teoria i praktyka ... 185
- Military Supply of the Tactical Units of the Ukrainian National Self-Defense and UPA-West (Second Half of 1943 – Beginning of 1944). Theory and Practice 185

Олександр Коломийчук (Oleksandr Kolomyuchuk)

- „Ріки течуть молоком, а на деревах росте ковбаса” або як агітували українців Західної Бойківщини переселятись у степові регіони УРСР у 1951 р. 187
- „Rzeki płyną mlekiem, a kiełbasa rośnie na drzewach”, czyli jak Ukraińcy Bojkowszczyzny Zachodniej byli zachęceni do przeniesienia się na stepowe rejony ZSRR w 1951 r. 202
- The „Rivers Flow with Milk and Sausage Grows on Trees” or how Ukrainians from Western Boykivshchyna were Agitated to Move to Steppe Regions of the USSR in 1951 203

Дмитро Титаренко (Dmytro Tytarenko)

- Радянсько-німецька правова співпраця щодо розслідування нацистських злочинів 205

Sowiecko-niemiecka współpraca prawna w dochodzeniu w sprawie zbrodni nazi- stowskich	221
Soviet-German Legal Cooperation in the Investigation of Nazi Crimes	221
Оксана Титаренко (Oksana Tytarenko)	
Друга світова війна в суспільно-політичному та історичному дискурсах на Донбасі (1985–2014 рр.)	223
Druga wojna światowa w dyskursie społeczno-politycznym i historycznym w Donbasie (1985–2014)	239
The World War II in the Socio-Political and Historical Discourse in the Donbas (1985–2014)	239
Jacek Stanislawski (Яцек Станіславський)	
Why Must the Ukrainian War Have Happened? How did the West Ignore the Signs of Impending Tragedy?	241
Czy musiało dojść do wojny w Ukrainie? Jak Zachód zignorował oznaki zbliżającej się tragedii?	264
Чи мусило дійти до війни в Україні? Як захід проігнорував ознаки набли- ження трагедії?	264
О авторах	265
About Authors	265
Про авторів	265

Tadeusz Grabarczyk

Uniwersytet Łódzki

ORCID ID: 0000-0002-6197-9457

Jarosław Kita

Uniwersytet Łódzki

ORCID ID: 0000-0002-8374-2848

Magdalena Pogońska-Pol

Uniwersytet Łódzki

ORCID ID: 0000-0001-7525-6260

Myroslav Voloshchuk

Przykarpacki Uniwersytet Narodowy im. Wasyla

Stefanyka w Iwanofrankiwsku

Centrum Studiorum Mediaevalium w Iwanofrankiwsku

ORCID ID: 0000-0002-1737-7205

OBLICZA WOJNY

T. 8 • NARZĘDZIA WOJNY • ŁÓDŹ 2023

ISBN 978-83-8331-314-6 • pp. 9-14

<https://doi.org/10.18778/8331-314-6.01>

SŁOWO WSTĘPNE

Oddajemy do rąk czytelników ósmy tom z serii *Oblicza Wojny*, pt. *Narzędzia wojny*. Znalazło się w nim dwanaście prac autorstwa naukowców polskich i ukraińskich. Teksty te w zdecydowanej większości dotyczą historii ziem dzisiejszej Ukrainy. Szczególny charakter ma artykuł otwierający tom, pióra S. BIELIŃSKIEGO, A. DMYTRENKI, J. IVASHKO I A. PAWŁOWSKIEJ, napisany został w pierwszych miesiącach po napaści Rosji na Ukrainę i zawiera spostrzeżenia poczynione przez autorów „na gorąco”. Autorzy ukazują widziane na własne oczy wojenne zniszczenia miast i wsi, życie ludzi, a nawet los zwierząt w strefie dotkniętej działaniami zbrojnymi. Tekst nie jest jednak tylko dokumentacją pierwszych miesięcy wojny. Myśli autorów biegną już ku czasom „po wojnie”, gdy przystąpić trzeba będzie do odbudowy zniszczonego kraju. Artykuł ilustrują fotografie Siergija Bielińskiego, fotografa prasowego 28 brygady Sił Zbrojnych Ukrainy.

Spośród pozostałych tekstów większość dotyczy historii ziem nad Dnieprem i Dniestrem. MYROSLAV WOŁOSHCHUK przybliżył sylwetki czterech przedstawicieli ruskich elit, których obecność na dworach Piastów odnotowały źródła od XII do XIV w. VOŁODYMIR HUCUL powraca raz jeszcze do słynnej bitwy orszańskiej z 1514 r., analizując uzbrojenie i taktykę polskiej jazdy i ukazując ją na tle europejskim. OLEG HAŃSKI w oparciu o inwentarze z lat 1534 i 1542 omówił

uzbrojenie przechowywane na zamku w Kamionce Bużańskiej (Strumiłowej) k. Lwowa. Szabla jednego z XVII-wiecznych dowódców kozackich – Alexeya Apostola to temat artykułu DENISA TOICZKINA. TARAS PYATNICZUK zajął się amerykańską karykaturą z przełomu XIX i XX w. jako narzędziem propagandy. WIKTOR WĘGLEWICZ omawia los jeńców ukraińskich w polskich obozach jenieckich w latach 1918–1920. Wyposażenie w broń Ukraińskiej Narodowej Samoobrony i Ukraińskiej Powstańczej Armii na przełomie 1943 i 1944 omówił IHOR DROHOBYTS'KYI. OLEKSANDR KOŁOMYYCHUK w swym artykule zajął się propagandą radziecką z początku lat pięćdziesiątych XX w. Mało znane zagadnienia dotyczące współpracy radziecko-niemieckiej w związku ze ściganiem zbrodniarzy hitlerowskich omówił DMYTRO TYTARENKO. Dwa ostatnie artykuły wyszły spod pióra politologów. OKSANA TYTARENKO przybliżyła toczącą się w Donbasie na przełomie XX i XXI w. debatę, dotyczącą II wojny światowej. Ostatni z artykułów, autorstwa JACKA STANISLAWSKIEGO, jest próbą odpowiedzi na pytania, czy musiało dojść do napaści Rosji na Ukrainę w 2022 r. Autor analizuje również stanowisko państw zachodnich w przededniu tej agresji.

Niniejszy zbiór z serii *Oblicza Wojny* jest formą solidarności i wsparcia dla naszych koleżanek i kolegów z Ukrainy, którym chcieliśmy ułatwić prezentację wyników badań w czasie, gdy w ich kraju trwa wojna. Znaczna część artykułów powstawała w trudnych warunkach. Niektórzy z autorów tworzyli swe teksty, gdy życie i zdrowie ich oraz ich bliskich były zagrożone. Niemal wszyscy odczuwali ograniczenia w dopływie prądu, jakie występowały na Ukrainie wskutek rosyjskich ostrzałów. Mimo to projekt tomu o tematyce ukraińskiej udało się doprowadzić do końca. Jego walory naukowe doceniła Rada Naukowa Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu Budownictwa i Architektury, dając mu swą rekomendację.

Ten tom nie mógłby się ukazać, gdyby nie pomoc prof. dr. hab. Zbigniewa Kmiecika, prorektora ds. nauki UŁ, oraz prof. dr. hab. Macieja Kokoszko, dziekana Wydziału Filozoficzno-Historycznego. Jako zespół redakcyjny za ich wsparcie, w tym miejscu chcemy podziękować. Podziękowania kierujemy również do naszych kolegów: dr. Denisa Toichkina oraz mgr. Olega Hańskiego, którzy nam bardzo pomogli w przygotowaniu nadesłanych tekstów do druku.

Wyrażamy nadzieję, że zamieszczone w tym tomie artykuły spełnią oczekiwania czytelników.

Tadeusz Grabarczyk

University of Lodz

ORCID ID: 0000-0002-6197-9457

Jarosław Kita

University of Lodz

ORCID ID: 0000-0002-8374-2848

Magdalena Pogońska-Pol

University of Lodz

ORCID ID: 0000-0001-7525-6260

Myroslav Voloshchuk

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

Centrum Studiorum Mediaevalium in Iwanofrankivsk

ORCID ID: 0000-0002-1737-7205

EDITORS' PREFACE

We are pleased to introduce the eighth volume in the *Faces of War* series, titled *Tools of War*, to our readers. This volume brings together twelve insightful works authored by scholars from both Poland and Ukraine. The texts revolve around the Ukraine – its contemporary history and the past of these territories. Notably, the opening article, penned by SERHII BELINSKYI, ANDRII DMYTRENKO, YULIA IVASHKO, and ANETA PAWŁOWSKA, was written during the initial months following Russia's invasion of Ukraine. This piece captures their first-hand observations „in the heat of the moment”. The authors vividly portray the devastating impact of war on cities, villages, human lives, and even the fate of animals within the conflict zone. But this text goes beyond mere documentation; it also delves into the thoughts of the authors as they contemplate the period „post-war”, envisioning the challenging task of rebuilding a war-torn nation. Sierhii Belinskyi's photographs, a press photographer for the 28th Brigade of the Ukrainian Armed Forces, accompany the article, offering visual insights.

The remaining texts predominantly delve into the history of the regions along the Dnieper and Dniester rivers. MYROSLAV WOLOSHCHUK sheds light on the profiles of four representatives from the Ruthenian elites, whose presence at the courts of the Piast dynasty is recorded in sources spanning the 12th to 14th centuries. VOLODYMYR HUCUL revisits the renowned Battle of Orsha in 1514,

meticulously analyzing the weaponry and tactics employed by the Polish cavalry within the broader European context. OLEG HAŃSKI, drawing from inventories from 1534 and 1542, offers a comprehensive discussion on the weaponry stored in the Kamionka Bużańska (Strumiłowa) Castle near Lviv. DENIS TOICHKIN's article centers on the saber of a 17th-century Cossack commander, Oleksiy Apostol. TARAS PYATNICZUK explores how American caricature from the late 19th to early 20th century was harnessed as a propaganda tool. WIKTOR WĘGLEWICZ examines the fate of Ukrainian prisoners of war in Polish POW camps during the years 1918–1920. IHOR DROHOBYTS'KYI dives into the armament of the Ukrainian National Self-Defense and the Ukrainian Insurgent Army during the pivotal years of 1943 and 1944. OLEKSANDR KOLOMYYCHUK delves into Soviet propaganda from the early 1950s. DMYTRO TYTARENKO discusses lesser-known aspects of Soviet-German cooperation concerning the pursuit of Nazi criminals. The final two articles, contributed by political scientists, cover diverse ground. OKSANA TYTARENKO casts light on the ongoing debate in the Donbas region at the turn of the 20th and 21st centuries about World War II. JACEK STANISLAWSKI's article seeks to understand whether the Russian aggression against Ukraine in 2022 was an inevitable outcome. The author also critically examines the stance of Western nations in the lead-up to this aggression.

This collection within the *Faces of War* series serves as an expression of solidarity and support for our colleagues in Ukraine. Our aim was to facilitate the presentation of research findings during the ongoing conflict. Many of these texts were crafted under challenging circumstances; some authors persevered even as their personal safety and that of their loved ones was under threat. Nearly all faced power shortages due to Russian attacks. Despite these challenges, we successfully completed this project with a Ukrainian focus. The scholarly value of this volume was acknowledged by the Academic Council of Kyiv National University of Construction and Architecture, who provided their endorsement.

The realization of this volume owes a great deal to the assistance of Professor Zbigniew Kmieciak, Vice-Rector for Research at the University of Lodz, and Professor Maciej Kokoszko, Dean of the Faculty of Philosophy and History University of Lodz. As the editorial team, we extend our heartfelt gratitude for their unwavering support. We would also like to express our appreciation to our colleagues, PhD. Denis Toichkin and Mgr. Oleg Hański, who provided invaluable assistance in preparing the submitted texts for publication.

We hope that the articles presented in this volume meet and exceed the expectations of our readers.

Тадеуш Грабарчик

Лодзинський університет

ORCID ID: 0000-0002-6197-9457

Ярослав Кіта

Лодзинський університет

ORCID ID: 0000-0002-8374-2848

Магдалена Погонська-Поль

Лодзинський університет

ORCID ID: 0000-0001-7525-6260

Мирослав Волощук

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника в Івано-Франківську
Centrum Studiorum Mediaevalium

ORCID ID: 0000-0002-1737-7205

ВСТУПНЕ СЛОВО

Відаємо до рук Читачів восьмий той серії *Обличчя війни* на тему *Інструменти війни*. У ньому опубліковано 12 праць авторства українських і польських науковців. Здебільшого тексти стосуються історії земель сучасної України. Особливе значення має стаття СЕРГІЯ БЕЛІНСЬКОГО, АНДРІЯ ДМИТРЕНКА, ЮЛІЇ ІВАШКО та АНЕТИ ПАВЛОВСЬКОЇ, написана у перші місяці після нападу Росії на Україну, а відтак містить авторські спостереження „на марші”. Автори на основі особистого досвіду описують воєнні нищення міст, сіл, загибель громадян, ба, навіть долю тварин на терені ведення бойових дій. Утім текст не є виключно документуванням перших місяців війни. Авторські думки забігають у „повоєнні” часи, коли слід буде приступити до відбудови понищеної країни. Статтю супроводжують ілюстрації Сергія Белінського, фотографа 28 бригади Збройних сил України.

Із решти текстів більшість стосується історії земель над Дніпром і Дністром. МИРОСЛАВ ВОЛОЩУК навів біограми чотирьох представників руських еліт, присутність яких при дворах Пястів занотована джерелами упродовж XII–XIV ст. ВОЛОДИМИР ГУЦУЛ вкотре повертається до знаменитої Оршанської битви 1514 р., аналізуючи на загальноєвропейському тлі озброєння і тактику польської кавалерії. ОЛЕГ ГАНСЬКИЙ на основі інвентарів 1534

і 1542 рр. окреслив озброєння замку Кам'янки-Бузької (Струмилової) біля Львова. Шабля одного із козацьких очільників XVII ст. Олексія Апостола стала предметом студій ДЕНИСА ТОЇЧКИНА. ТАРАС П'ЯТНИЧУК вивчав американську карикатуру на межі XIX–XX ст., як інструмент пропаганди. ВІКТОР ВЕГЛЕВИЧ описав долі українських в'язнів у польських таборах для військовополонених 1918–1920 рр. Збройне спорядження Української національної самооборони та Української повстанської армії на межі 1943–1944 рр. окреслив ІГОР ДРОГОБИЦЬКИЙ. ОЛЕКСАНДР КОЛОМИЙЧУК у своїй статті дослідив радянську пропаганду початку 50-х рр. XX ст. Маловідомі аспекти радянсько-німецької співпраці щодо переслідування гітлерівських злочинців висвітлив ДМИТРО ТИТАРЕНКО. Дві останні статті вийшли з-під пера політологів. ОКСАНА ТИТАРЕНКО артикулювала дискусію, котра у межі XX–XXI ст. навколо питань Другої світової війни мала місце на Донбасі. Останній матеріал авторства ЯЦЕКА СТАНІСЛАВСЬКОГО – свого роду спроба відповіді на питання, чи все таки мусів мати місце напад Росії на Україну 2022 р. Автор також аналізує позицію західних держав в переддень цієї агресії.

Даний випуск серії *Обличь війни* засвідчує підтримку і солідарність нашим колегам і колежанкам з України, яким хочемо полегшити репрезентацію їхніх результатів студій у часі, коли в їхній країні триває війна. Частина текстів постала за тяжких умов і обставин, автори працювали над ними, коли в домівках громадян України мали місце обмеження подання електроенергії, що стали наслідком російських обстрілів. Однак, не зважаючи на це, проект українського тому вдалося успішно реалізувати. Його наукова цінність визнана рекомендацією до друку вченою радою Київського національного університету будівництва і архітектури.

Актуальний том не вийшов би накладом, якщо б не допомога проректора з наукової роботи Лодзинського університету, професора, доктора габілітованого Збігнева Кмецяка, а також декана Філософсько-історичного виділу, професора, доктора габілітованого Мацея Кокошко. За їхню підтримку від імені редакції складаємо найщиріші слова вдячності. Окремо слова подяки скеруємо й до наших колег – доктора Дениса Тоїчкина та магістра Олега Ганського, котрі нам дуже допомогли під час підготовки надісланих текстів до друку.

Висловлюємо сподівання, що опубліковані у цьому томі статті цілком виправдають очікування Читачів.

Serhii Belinskyi (Сергій Белінський)

Knights of the Winter Campaign 28th Separate
Mechanized Brigade (Armed Forces of Ukraine)

 ORCID ID: 0000-0003-2359-2507

Andrii Dmytrenko (Андрій Дмитренко)

National University „Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic”

 ORCID ID: 0000-0003-4757-5218

Yulia Ivashko (Юлія Івашко)

Kyiv National University of Construction
and Architecture

 ORCID ID: 0000-0003-4525-9182

Aneta Pawłowska (Анета Павловська)

University of Lodz

 ORCID ID: 0000-0003-2847-4403

OBLICZA WOJNY

T. 8 • NARZĘDZIA WOJNY • ŁÓDŹ 2023

ISBN 978-83-8331-314-6 • pp. 15-35

<https://doi.org/10.18778/8331-314-6.02>

THE FACE OF THE WAR IN UKRAINE WAR DEVASTATION AND RECONSTRUCTION CONCEPTS*

Summary. Every war brings losses not only on the economic level but also on the social level. Russia's aggression against Ukraine, which began on 24 February 2022, made this clear once again. A country that had already experienced many starts in historical times also found itself in the heat of battle this time. The military conflict led to a significant migration of the Ukrainian population. As a result of bombing and shelling by the Russian army, many buildings of various purposes were destroyed – not only those classified as military infrastructure or those under state administration, schools, hospitals, residential buildings, businesses but also places of worship – orthodox churches. Although the war is still ongoing, gradual reconstruction is already taking place in the liberated territories and revitalization programs are being developed. Many ideas related to reconstruction are borrowed from the experience of Poland and its reconstruction after the devastation of World War II.

The article aims, among other things, to draw the attention of the world public to the war drama unfolding in Ukraine and to show the destruction from the first phase of the war as documented by a military photographer from the 28th Brigade of the Knights of the First Winter Campaign (Armed Forces of Ukraine) – Serhii Belinskyi.

Keywords: war, Ukraine, destruction, reconstruction, monuments

* The article was submitted to the Editorial Office in the summer of 2022.

1. Devastation

Historical experience shows that not only people, but also architectural objects suffer from wars. Since the time of Kievan Rus, Ukraine has repeatedly experienced brutal destruction, which led to the fact that most of the monuments have not been preserved to the present day in their original form, as the destroyed buildings were repeatedly rebuilt without due care for the restoration of their historical appearance. No less tragic was the fate of Ukrainian architectural monuments in the 20th century, when they suffered first from the effects of World War I, then the struggle against religion in the 1930s and 1940s, and then during World War II.¹ Destruction of shrines also continued in the post-war years.² The decades that have passed since the end of World War II have erased the horrors that wars always bring from memory. The generation remembering that time has passed away, and new generations have been born, who heard about the war only from their parents or grandparents or knew the conflicts only from literature and film. Destroyed cities were gradually rebuilt, the standard of living of their inhabitants improved; architectural monuments were painstakingly restored.

European societies have forgotten the consequences that wars always bring with them. Therefore, Russia's aggression against Ukraine, which began on February 24, 2022, came as a real shock to Europeans and the rest of the world.

Every war brings losses not only on the economic level but also on the social level. The conflict in Ukraine has made this clear once again. The fighting has led to internal and external migration of the population. Many buildings of various purposes – not only those classified as military infrastructure or subordinate to the state administration, schools, hospitals, residential buildings, and businesses

¹ *З історії української реставрації. Додаток до щорічника, „Архітектурна спадщина України”*, ред. В.І. Тимофійенка, Київ 1996, с. 276 and *Консервація і реставрація пам'яток архітектури. Методичний посібник Під*, ред. М.І. Орленка, Київ–Львів 1996.

² O. SLEPTSOV, Y. IVASHKO, A. DMYTRENKO, M. KRUPA, *The contemporary churches in the natural environment: modernization of landscape traditions*, „Landscape architecture and Art. Scientific Journal of Latvia University of Agriculture” 2021, vol. 19, no. 19, pp. 121–130; D. CHERNY-SHEV, Y. IVASHKO, D. KUŚNIERZ-KRUPA, A. DMYTRENKO, *Role of natural landscape in perception of Ukrainian sacral architecture monuments*, „Landscape architecture and Art. Scientific Journal of Latvia University of Agriculture” 2020, vol. 17, no. 17, pp. 13–21.

but also places of worship – Orthodox churches – were destroyed, mainly as a result of bombing and shelling by the Russian army (Fig. 1, 2). It is clear that for the Russians, every object they shoot at takes on the character of a military facility, with no respect for international law and the rights of civilians. The loss of material monuments and cultural property is particularly severe. Russia acting in this way violates a number of international agreements, including the provisions of the 1954 Hague Convention,³ 1972 Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage,⁴ Convention on Measures to Prohibit and Prevent the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, as well as Provisions Relating to the Protection of Documentary Heritage.⁵

The Ukrainian Ministry of Culture and Information Policy maintains a registry, documenting the scale of losses incurred. The registry is created through an interactive platform. In the first months of the war, destruction included:

- The former site of the Vasyl Tarnovsky Chernihiv Historical Museum,
- Dnepropetrovsk House of Organ and Chamber Music,
- The Cathedral of the Dormition of the Mother of God,
- Kharkiv State Scientific Library of Vladimir Korolenko.⁶

The world recognizes the intentionality of the Russian war machine when it comes to the loss – often irreversible – of tangible cultural monuments in Ukraine. UNESCO has confirmed (as of July 4, 2022) the destruction

³ *Convention for the protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention, The Hague, 14 May 1954*, https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf (access: 11 XII 2022).

⁴ *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Adopted by the General Conference at its seventeenth session, Paris, 16 november 1972*, <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> (access: 11 XII 2022).

⁵ *The 1970 Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, adopted by the General Conference at its sixteenth session, Paris, 14 November 1970*, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000133378> (access: 11 XII 2022).

⁶ *Зруйнована культурна спадщина України*, <https://culturecrimes.mkp.gov.ua/>; *Зафіксовані воєнні злочини*, <https://mkp.notion.site/7be52d2803994651a23a220a8ed85f1c?v=49c5b44ce6c64534a719bab610474c6f> (access: 2 XII 2022).

of 157 objects, of which 71 are religious sites, 12 museums, 30 monuments, 21 buildings intended for cultural activities, 16 monuments and 7 libraries.⁷ United Nations agencies assessing the situation, may be guided by the provisions of Security Council Resolution 2347 of 2017, according to which the plunder or destruction of tangible cultural property under certain circumstances may be treated as a war crime.⁸

Sacred buildings

The war has directly affected the religious sphere, dividing both clergy and believers into three groups: those defending Ukraine (Ukrainian Orthodox Church, Greek Catholic and Catholic Churches, Protestant Churches, and other denominations); those who want the destruction of Ukraine as such (Russian Orthodox Church); and those who seek to secretly maintain relations with the Russian Orthodox Church (Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate). Regardless of this division, all of these churches and religious associations are struggling with the effects of aggression. Without making a choice, Russians are destroying religious buildings, including churches of the Moscow Patriarchate. An example is the attack on the Sviatohirsk Lavra in the Donetsk region, which has always advocated close ties with Russia, has not condemned the aggression, and since 2014 has given shelter to pro-Russian Cossacks and other supporters of the „Russian world”.

The destruction of religious buildings also has a certain symbolic dimension. The surviving icons of the Mother of God and the Savior on the walls of a completely destroyed village church can be seen as proof of the inevitability of the victory of light over darkness and good over evil.

⁷ M. KOZUBAL, *UNESCO: Niszczenie zabytków celem Rosjan*, <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art36712491-unesco-niszczenie-zabytkow-celem-rosjan> (access: 11 XII 2022).

⁸ *United Nations Security Council, Resolution 2347 (2017)*, https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_res_2347.pdf (access: 11 XII 2022).

Fig. 1. Ruins of an Orthodox church in the Mykolaiv region (photo: Serhii Belinskyi)

Fig. 2. Ruins of an Orthodox church in the Mykolaiv region (photo: Serhii Belinskyi)

Civil infrastructure

The conflict affected Ukraine's civilian population from its earliest days. An important aspect that made life difficult during the war was the loss of residential buildings. As an example of how Ukrainian society functioned under difficult conditions, one can cite the conditions in which the residents of Luch (Луч)⁹ These people lost their homes and were forced to live in shelters with no access to daylight. They were only allowed to take the essentials with them – a table, chairs and beds with blankets (Fig. 3, 4). This war forced everyone to look at material things in a different way, in the course of it many people lost their lives or health, thousands of others in an instant were deprived of their homes – property acquired over the years. In this connection, it is important to note that the Russian aggression completely changed the concept of comfort: at one pole were exquisite pre-war properties with interiors that retained all the evidence of former comforts, at the other were dark shelters with dim light bulbs, jagged walls and minimal conditions for survival.

Fig. 3. A resident of Luch village in the shelter (photo: Serhii Belinskyi)

⁹ District of the Mykolaiv in Mykolaiv region.

Fig. 4. Shelter where the inhabitants of Luch village are sheltered (photo: Serhii Belinskyi)

Other civilian buildings, such as rural farm buildings, should not be forgotten. Like much of Ukraine's built environment, they too were destroyed, with consequences for both people and animals. It is no coincidence that photos of Ukrainian soldiers with rescued cats and dogs appeared in the media. One such animal – a dog named „Hatiko” – was taken in by the 28th Knights of Winter Campaign Brigade¹⁰ (Fig. 5). The photographs also show herds of cows, abandoned chickens, turkeys and many other animals that lost their homes during the conflict.

A vivid example of sensitivity to the plight of animals in wartime was the Ukrainian army's remarkable operation called „Horseshoe” to rescue abandoned ponies from a destroyed farm (Fig. 6). As a result, three baby ponies were successfully transported to the zoo in Mykolaiv.

¹⁰ The name refers to Hachikō, a dog that waited uninterruptedly (from 1925 to 1935) at the railway station in Tokyo's Shibuya district for its owner, who had not returned from work due to a sudden death.

Fig. 5. Dog „Hatiko” at the front with the Knights of Winter Campaign 28th Separate Mechanized Brigade of Armed Forces of Ukraine (photo: Serhii Belinskyi)

Fig. 6. Operation named „Horseshoe”. Soldiers of the Knights of Winter Campaign 28th Separate Mechanized Brigade of Armed Forces of Ukraine, rescue ponies abandoned by their owners (photo: Serhii Belinskyi)

Fig. 7. Position on the beach in Odesa (photo: Serhii Belinskyi)

The army's approach to animals is one aspect of warfare that is not talked about enough, but nevertheless exists and is very important. War is looked at primarily through the human dimension, and it is often this dimension that becomes the most understandable for its perception in other countries, as it is an indicator of a society's humanity. According to one of the authors of this study, Serhii Belinskyi, the concern of soldiers for animals during a brutal war also has another meaning – psychological: „When friends die in war, we have no right to cry, so all our emotions are transferred to these animals. They are like an outlet, like saviors of our hardened souls, and only over their joy can we secretly weep and tell the whole world that the only thing we feel most sorry for is these unfortunate animals”. Thus, the humane treatment of abandoned animals is becoming a way for Ukrainian soldiers to maintain their human qualities – even in the face of an aggressor (Fig. 7).

2. Reconstruction

The war is still going on, but gradual reconstruction is already underway in the liberated territories and revitalization programs are being developed. One element of these programs is the reconstruction of architectural monuments.¹¹ The nature of the destruction and the amount of it testified to the fact that both public, civil and sacred buildings are difficult to secure against military aggression. The scale of destruction, forced to lean on the development of comprehensive solutions in the form of reconstruction and restoration programs – both partially and completely destroyed architectural monuments and objects of modern architecture (Fig. 8–12).

Unlike modern architecture objects, the conservation of architectural monuments has its own specificity. its priority is to maximize the preservation of the authentic appearance or reconstruction with maximum conformity to the original appearance. That is why certified specialists-conservators-are engaged in such work. Ukrainians benefit during this work from the experience gained after World War II. And here the key event was the establishment of the „Budmonument” enterprise in 1946. Its activities are considered the beginning of the Ukrainian conservation school, which eventually formed the powerful Ukrainian special research and conservation project and construction company „Ukrrestavratsiya”.¹² This comprehensive approach has successfully rebuilt a significant number of valuable monuments across Ukraine after the war.

Analyzing the current situation in Ukraine, it should be noted that some of the objects will have to be rebuilt to a significant extent, some – completely „from scratch”. And here we come to a very problematic issue – reconstruction

¹¹ Reconstruction processes are regulated by relevant legal acts. *Vide: Державні будівельні норми України. Реставраційні, консерваційні та ремонтні роботи на пам'ятках культурної спадщини ДБН В.3.2-1-2004*, Держбуд України: Київ 2005, с. 121; *Закон України „Про охорону культурної спадщини”*. Правова охорона культурної спадщини: *Зб. Документів*, Харків 2006, с. 130–132; *Закон України „Про затвердження Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 рр.”*, від 20 квітня 2004 р., № 1692. IV; *Інструкція про порядок обліку, реєстрації, утримання і реставрації пам'ятників архітектури, що перебувають під державною охороною. Законодавство про пам'ятки історії та культури*, Київ 1970, с. 335–373; *Міжнародні засади охорони нерухокої культурної спадщини*, упоряд. І. КАСЯНЕНКО, Київ 2008, с. 176.

¹² *Довідка про кількість пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, архітектури і містобудування України станом на 1 січня 2002 року*, „Культура і життя” 2002, № 31, с. 3.

„from scratch” is not controversial if we take into account objects that are not architectural monuments, but doubts arise when it is necessary to reconstruct a completely or significantly damaged historic object. In Ukraine, the decision on whether to rebuild a given site can be influenced by the experience of other countries, including Poland. An example of this is the reconstruction of the Old Town in Warsaw after World War II, which legitimized the practice of rebuilding destroyed buildings since their loss was considered a loss on a national scale. The destruction of the Old Town was extensive; the Old Town’s main church, St. John’s Cathedral, was almost completely destroyed, as were many residential buildings.¹³

Jan Zachwatowicz – head of the Capital Reconstruction Bureau and General Conservator of Antiquities since 1945 – had a particularly great contribution to the field of Warsaw reconstruction. His professionalism, perseverance and enthusiasm overcame the principles of traditional conservation and proved the possibility of new solutions related to the preservation of historical memory in historical buildings. The solutions applied were in some ways close to, but not identical to, pre-war conservation principles.¹⁴ Appreciation for the skill of the Old Town restorers was the inclusion of its entire complex, rebuilt from the ruins, on the World Heritage List. The work of restoring Warsaw continued with the reconstruction of the Royal Castle in Warsaw in 1971–1981.

Reconstruction was officially recognized in 1972 in the UNESCO Recommendations on the Protection of Cultural and Natural Heritage at the National Level as an area for the protection of monuments at the international regulatory level,¹⁵ and the later Dresden Declaration of 1982¹⁶ indicated comprehensive rules for the reconstruction of World War II-era objects, according to which monuments may be restored, on the basis of sufficient documentation, in their original form as an exception.

¹³ *Pamięć miasta. Architektura Warszawy i jej projektanci. Bazylika archikatedralna św. Jana Chrzyciela w Warszawie. SARP*, http://www.beta.architektura.warszawa.sarp.org.pl/obiekt/bazylika_archikatedralna_sw._jana_chrzyciela_w_warszawie,2188 (access: 17 VI 2022).

¹⁴ J. ZACHWATOWICZ, *O polskiej szkole konserwacji i rekonstrukcji zabytków*, „Ochrona Zabytków” 1981, nr 34, s. 8.

¹⁵ *Vide: Convention Concerning the Protection...*

¹⁶ *Declaration of Dresden on the „Reconstruction of Monuments Destroyed by War”* (1982), <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/184-the-declaration-of-dresden> (access: 11 XII 2022).

Fig. 8. A house at Kyiv (116a Zhylianska Street) destroyed by a drone hit on October 17, 2022 (photo: Yulia Ivashko)

Fig. 9. Destroyed residential buildings in Borodianka (photo: Yulia Ivashko)

Fig. 10. Destroyed residential buildings in Borodianka (photo: Yulia Ivashko)

Fig. 11. Destroyed home in Mykolaiv region (photo: Serhii Belinskyi)

Fig. 12. Lesson of „Russian world”. A bombed school in Mykolaiv region (photo: Serhii Belinskyi)

Fig. 13. The monument to Princess Olga, St. Andrew the Apostle and Sts. Cyril and Methodius in Kyiv shielded from bullets (photo: Yulia Ivashko)

Fig. 14. Exhibition of burnt Russian equipment on Mykhailivska Square in Kyiv (photo: Yulia Ivashko)

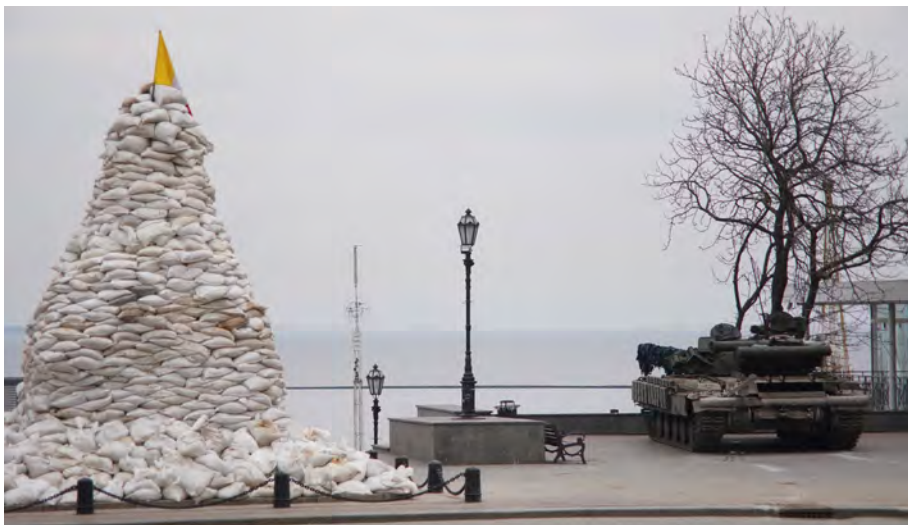

Fig. 15. Defense of Odesa. Monument of Armand Emmanuel du Plessis, duke of Richelieu covered with sandbags (photo: Serhii Belinskyi)

In Ukraine, these recommendations were introduced by the Decree of the President of Ukraine „On Measures for the Restoration of Outstanding Historical and Cultural Monuments”¹⁷ and the Decree of January 27, 1999. „On Priority Actions for the Restoration of the Complex of the Monastery of St. Michael the Archangel under the Golden Dome in Kiev and the Church of the Ascension of the Blessed Virgin Mary in the Kiev-Pechersk Lavra” which allowed for the restoration of such outstanding sites as the Church of the Dormition of the Mother of God Pyrohoshchia in Kiev’s Padoł district,¹⁸ the monument to Princess Olga, St. Andrew the Apostle and Sts. Cyril and Methodius in Kiev, St. Vladimir’s Cathedral in Chersonese Taurida (Fig. 13, 14).

In the modern conditions of Ukraine, the experience of restoration and revitalization of historic buildings in Lodz is also useful. This Ukrainian and Polish experience accumulated during joint research¹⁹ can be successfully used in restoring Ukrainian cities after the war with Russia.

¹⁷ Указ Президента України „Про заходи щодо відтворення видатних пам’яток історії та культури” (12/1995).

¹⁸ Указ Президента України „Про Положення про Комісію з питань відтворення видатних пам’яток історії та культури” (27 I 1999).

¹⁹ M. ORLENKO, Y. IVASHKO, J. KOBYLARCZYK, D. KUŚNIERZ-KRUPA, *The influence of ideology on the preservation, restoration and reconstruction of temples in the urban structure of post-totalitarian*

Modern times have proven that the tragedy of war can also become a source of creativity – literary, artistic, photographic. Even under fire, there is a desire to make artistic photos and films, to write down one's own reflections on the meaning of life, which the military mostly do not have time for. According to Serhii Belinskyi: „of course, it is a pity that the thoughts that appear on the front lines are not recorded, because they disappear”. Given the simultaneous appearance of artworks, photographic exhibitions about the war, it can be predicted that after the end of the war struggle, this process will intensify, as it did after the end of World War II, when generations emerged who had not seen the war with their own eyes and wanted to learn more about it.

At the same time, according to the authors, it is not necessary to wait for the victory of Ukraine to start creating, because the most vivid, tragic emotions, impressions, memories are born precisely during the war. Later, the best directors in the world will shoot heroic action films, in which every scene will be thought out and directed, all the lines of the characters will be written to make the strongest possible impression on the audience, poems and monumental paintings will be created. But what is being born right now, under fire – this very play, is and will be the truest, ornament-free picture of war without unnecessary pathos.

The uniqueness of this study lies in the scientific and creative collaboration of an international team of scholars – art historians and architects, as well as military officers who are directly on the front line, in the South and defending Ukraine. This led to a rather unconventional design and content of the article, which determined the photographs from the war zone.

states, „Wiadomości Konserwatorskie. Journal of Heritage Conservation” 2020, vol. 60, pp. 67–79; M. ORLENKO, Y. IVASHKO, *The concept of art and works of art in the theory of art and in the restoration industry*, „Art Inquiry. Recherché sur les arts” 2019, vol. 21, pp. 171–190.

BIBLIOGRAFIA • BIBLIOGRAPHY • БІБЛІОГРАФІЯ

Źródła drukowane • Printed sources • Опубліковані джерела

- Державні будівельні норми України. Реставраційні, консерваційні та ремонтні роботи на пам'ятках культурної спадщини ДБН В.3.2-1-2004*, Держбуд України: Київ 2005 [*Derzhavni budivel'ni normy Ukrainy. Restavratsiyni, konservatsiyni ta remontni roboty na pam'yatkakh kul'turnoyi spadshchyny DBN V.3.2-1-2004*, Derzhbud Ukrainy: Kyiv 2005].
- Закон України „Про охорону культурної спадщини”. Правова охорона культурної спадщини: Зб. Документів*, Харків 2006 [*Zakon Ukrainy „Pro okhoronu kul'turnoyi spadshchyny”. Pravova okhorona kul'turnoyi spadshchyny: Zb. Dokumentiv*, Kharkiv 2006], с. 130–132.
- Закон України „Про затвердження Загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 рр.”*, від 20 квітня 2004 р. [*Zakon Ukrainy „Pro zatverdzhennya Zahal'noderzhavnoyi prohramy zberezhennta ta vykorystannya ob'yektiv kul'turnoyi spadshchyny na 2004–2010 rr.”*, vid 20 kvitnya 2004 r.], № 1692. IV.
- Інструкція про порядок обліку, реєстрації, утримання і реставрації пам'ятників архітектури, що перебувають під державною охороною. Законодавство про пам'ятки історії та культури*, Київ 1970 [*Instruktsiya pro porjad okobliki, reestratsiyi, utrymannya i restavratsiyi pam'yatnykiv arkhitektury, shcho, перебувають під derzhavnoyu okhoronoyu. Zakonodavstvo pro pam'yatky istoriyi ta kul'tury*, Kyiv 1970].
- Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини*, упоряд. І. КАСЯНЕНКО, Київ 2008 [*Mizhnarodni zasady okhorony nerukhomoyi kul'turnoyi spadshchyny*, uporyad. I. KASYANENKO, Kyiv 2008].

Opracowania • Secondary sources • Опрацювання

- CHERNYSHEV D., IVASHKO Y., KUŚNIERZ-KRUPA D., DMYTRENKO A., *Role of natural landscape in perception of Ukrainian sacral architecture monuments*, „Landscape Architecture and Art. Scientific Journal of Latvia University of Agriculture” 2020, vol. 17, no. 17, pp. 13–21.
- ORLENKO M., IVASHKO Y., *The concept of art and works of art in the theory of art and in the restoration industry*, „Art Inquiry. Recherche sur les arts” 2019, vol. 21, pp. 171–190.
- ORLENKO M., IVASHKO Y., KOBYLARCZYK J., KUŚNIERZ-KRUPA D., *The influence of ideology on the preservation, restoration and reconstruction of temples in the urban structure*

- of post-totalitarian states*, „Wiadomości Konserwatorskie. Journal of Heritage Conservation” 2020, vol. 60, pp. 67–79.
- SLEPTSOV O., IVASHKO Y., DMYTRENKO A., KRUPA M., *The contemporary churches in the natural environment: modernization of landscape traditions*, „Landscape architecture and Art. Scientific Journal of Latvia University of Agriculture” 2021, vol. 19, no. 19, pp. 121–130.
- ZACHWATOWICZ J., *O polskiej szkole odbudowy i konserwacji zabytków*, „Ochrona Zabytków” 1981, nr 34, s. 4–10.
- Довідка про кількість пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, архітектури і містобудування України станом на 1 січня 2002 року*, „Культура і життя” 2002 [*Dovidka pro kil' kist' pam' yatok arkheolohiyi, istoriyi, monumental' nobo mystetstva, arkhitektury i mistobuduvannya Ukrayiny stanom na 1 sichnya 2002 roku*, „Kul'tura i zhyttya” 2002], № 31, с. 3.
- З історії української реставрації*, додаток до щорічника: *Архітектурна спадщина України*, ред. В.І. Тимофієнка, Київ 1996 [*Z istoriyi ukrayins' koyi restavratsiyi. Dodatok do shchorichnyuka*, [in:] *Arkhitekturna spadshchyna Ukrayiny*, red. V.I. Tymofiyenko, Kyiv 1996], с. 276.
- Консервація і реставрація пам'яток архітектури. Методичний посібник Під*, ред. М.І. Орленик, Київ–Львів 1996 [*Konservatsiya i restavratsiya pam' yatok arkhitektury. Metodychnyu posibnyk Pid*, red. M.I. Orlenyk, Kyiv–Lviv 1996].

Netografia • Internet sources • Нетографія

- Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, Adopted by the General Conference at its seventeenth session, Paris, 16 november 1972*, <https://whc.unesco.org/archive/convention-en.pdf> (access: 11 XII 2022).
- Convention for the protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention, The Hague, 14 May 1954*, https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf (access: 11 XII 2022).
- Declaration of Dresden on the „Reconstruction of Monuments Destroyed by War”* (1982), <https://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/184-the-declaration-of-dresden> (access: 11 XII 2022).
- KOZUBAL M., *UNESCO: Niszczenie zabytków celem Rosjan*, <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art36712491-unesco-niszczenie-zabytkow-celem-rosjan> (access: 11 XII 2022).
- Pamięć miasta. Architektura Warszawy i jej projektanci, Bazylika archikatedralna św. Jana Chrzciciela w Warszawie. SARP*, http://www.beta.architektura.warszawa.sarp.org/pl/obiekt/bazylika_archikatedralna_sw._jana_chrzciciela_w_warszawie,2188 (access: 17 VI 2022).

The 1970 Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property, adopted by the General Conference at its sixteenth session, Paris, 14 November 1970, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000133378> (access: 11 XII 2022).

United Nations Security Council, Resolution 2347 (2017), https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_res_2347.pdf (access: 11 XII 2022).

Зруйнована культурна спадщина України, <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/> (access: 11 XII 2022), <https://mkip.notion.site/7be52d2803994651a23a220a8ed85f1c?v=49c5b44ce6c64534a719bab610474c6f> (access: 11 XII 2022).

Serhii Belinskyi, Andrii Dmytrenko, Yulia Ivashko, Aneta Pawłowska

OBLICZA WOJNY W UKRAINIE ZNISZCZENIA I KONCEPCJE ODBUDOWY

Streszczenie. Każda wojna niesie ze sobą straty nie tylko w sferze ekonomicznej, ale także społecznej. Agresja Rosji na Ukrainę, która rozpoczęła się 24 lutego 2022 r., uświadomiła to po raz kolejny. Kraj, który miał za sobą już wiele start, jakich doświadczał w czasach historycznych, tym razem także znalazł się w ogniu walki. Konflikt militarny doprowadził do znacznej migracji ludności ukraińskiej. Zniszczeniu w wyniku bombardowań i ostrzału prowadzonego przez rosyjską armię uległo wiele budynków o różnym przeznaczeniu – nie tylko tych zaliczanych do infrastruktury wojskowej czy podległych administracji państwowej, szkoły, szpitale, budynki mieszkalne, przedsiębiorstwa, ale także miejsca kultu – cerkwie. Chociaż wojna wciąż trwa, jednak na wyzwolonych terytoriach jest już realizowana stopniowa odbudowa oraz opracowywane są programy rewitalizacji. Wiele pomysłów związanych z odbudową jest zapożyczonych z doświadczeń Polski i jej odbudowy po zniszczeniach II wojny światowej.

Artykuł ma na celu m.in. zwrócenie uwagi światowej opinii publicznej na rozgrywający się w Ukrainie dramat wojenny oraz pokazanie zniszczeń z pierwszej fazy wojny dokumentowanych przez Serhija Belinskiego, wojskowego fotografa z 28 Brygady Rycerzy Zimowego Pochołu (Siły Zbrojne Ukrainy).

Słowa kluczowe: wojna, Ukraina, zniszczenia, odbudowa, zabytki

Сергій Белінський, Андрій Дмитренко, Юлія Івашко, Анета Павловська

ОБЛИЧЧЯ ВІЙНИ В УКРАЇНІ РУЙНУВАННЯ І КОНЦЕПЦІЇ ВІДБУДОВИ

Анотація. Кожна війна несе з собою збитки не тільки на економічному рівні, але й на соціальному. Агресія Росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., знову це підтвердила. Країна, яка вже пережила багато страхіття в минулому, цього разу також опинилася у вогні бойових дій. Військовий конфлікт призвів до значної міграції українського населення. Багато будівель різного призначення – не тільки ті, що належать до військової інфраструктури чи державної адміністрації, школи, лікарні, житлові будинки, підприємства, але й місця культу – церкви – зазнали руйнувань в результаті бомбардування та обстрілу, здійснених російською армією. Хоча війна триває, на звільнених територіях вже починається поступове відновлення і розробка програм ревіталізації. Багато ідей, пов'язаних з відновленням, запозичені з досвіду Польщі та її відбудови після руйнувань Другої світової війни.

Стаття спрямована, зокрема, на привернення уваги світової громадськості до трагедії війни на Україні та показу знищень, задокументованих Сергієм Белінським, військовим фотографом 28-ої Бригади Військових Зимових Похідників (Збройні Сили України).

Ключові слова: війна, Україна, знищення, відновлення, пам'ятки

Мирослав Волощук
(Myroslav Voloshchuk)

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ
Centrum Studiorum Mediaevalium

 ORCID ID: 0000-0002-1737-7205

OBLICZA WOJNY

T. 8 • NARZĘDZIA WOJNY • ŁÓDŹ 2023

ISBN 978-83-8331-314-6 • pp. 37-53

<https://doi.org/10.18778/8331-314-6.03>

НЕВІНЦЕНОСНІ ЕЛІТИ РУСЬКОГО (?) ПОХОДЖЕННЯ НА ВІЙСЬКОВІЙ СЛУЖБІ ПЯСТІВ КІНЦЯ XII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТ. ДЕЯКІ АНТРОПОНІМІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Анотація. Надзвичайно тісні міждинастичні русько-польські відносини X–XIV ст. супроводжувалися не тільки найбільшою кількістю двосторонніх шлюбів вінченосних еліт, перманентними військовими конфліктами, укладенням мирних угод, появою у містах династії Пястів компактних громад русинів чи на Русі – польських, а й нерідко військовою службою сусіднім династам. Присутність окреслених „Ляхами” на службі Рюриковичів – добре відомі. Наше завдання передбачало пошук аналогів військового чину поодиноких русинів Пястам. За латинимовним окресленням *Ruthenus* таких осіб упродовж зазначеного періоду віднайти не вдалося. Однак особливої уваги вартий приклад чотирьох представників військовослужилої знаті, носіїв геть нетипових для володінь польської династії імен – Борис (*Boris, Borissij, Borisius*), у двох випадках Василь (*Vasillus*, а також *Waysil, Waysszil, Waszil, Vazil, Woysil*) і Дмитро (*Dimitrius*). На наш погляд, швидше за все йдеться про представників невінченосних еліт руської генези у першому або другому поколіннях, котрі опинилися на службі сілезьких, малопольських чи мазовецьких володарів у силу існуючих двосторонніх міждинастичних взаємин, утім – за результатами матримоніальних зв'язків знаті обох країн.

Ключові слова: еліти, міждинастичні стосунки, Пясти, Романовичі, Русь, Сілезія, Мазовія, Мала Польща, Польща

Польсько-руські двосторонні середньовічні відносини належать до чи не найбільш інтенсивних у системі міждинастичних зв'язків країн так званої „Молодшої Європи”. Про це свідчить кількість відомих за джерелами двосторонніх шлюбів, військових кампаній Пястів супроти Рюриковичів і навпаки, а також тісний торговельний та культурних взаємообмін.

Широкий фронтір взаємодії, що проходив головно руслами річок Буг, Сян, Вепр, завжди додавав інтенсивності окресленій комунікації, котрої об'єктивно були позбавлені розмежовані значними водними (моря, океани) чи важкопрохідними гірськими перешкодами спільноти.

Такий інтенсив та міждинастична взаємодія безперечно сприяли взаємозв'язкам між собою і сусідніх невінченосних військовослужилих еліт. Йдеться не тільки про супровід володаря при виїзді за кордон з метою укладення матримоніального союзу, у дипломатичних, воєнних цілях тощо, а й перехід на службу представникові іншої династії. У практиці залучень руськими князями XI–XIII ст. собі на службу „Ляховъ” відомо щонайменше кілька промовистих прикладів, відібраних і останнім часом добре досліджених Віталієм Нагірним¹. Наведене окреслення стало „стандартом” літописного означення мешканця володінь Пястів, тоді як у країнах латинського світу мало місце означення *Polonus*. Натомість вихідця з Русі (у широкому розумінні володінь династії Рюриковичів) на Заході нотували переважно *Rutenus* чи *Ruthenus*, часом допускаючи певні індивідуальні стилістичні видозміни. Відтак, за логікою, пошук таких осіб у землях Пястів мусів би, перш за все, враховувати дану обставину. Утім, наші дослідження, що ведуться уже чимало років, не дали наразі ствердної відповіді на питання про наявність в оточенні якого б то не було представника чинної польської династії X – першої третини XIV ст. носія окреслення *Ruthenus*. Це виглядає дивним хоча б з огляду на чималу кількість у такий спосіб занотованих містян, головно Малої Польщі і Сілезії². Руські зафіксовані й у *Книгах померлих*, наприклад

¹ V. NAGIRNYI, *Antroponimizacja etnonimu „Ляхи” на Руси в XI–XIII в.*, [w:] *Colloquia Russica*, red. V. NAGIRNYI, T. PUŁOŚKI, series I, t. 9: *Rus' a Polska (X–XIV wiek)*, Kraków 2019, s. 197–205; IDEM, *Поляки на службе в русских князей в XI–XII веках: перспективы использования русских летописей для изучения проблемы*, [в:] *Актуальные проблемы источниковедения*, ред. А.Н. Дулов, Витебск 2019, с. 136–139. *Vide* також: V. NAGIRNYI, *Urzednicy Ziemi Kijowskiej od drugiej polowy XI do pierwszej polowy XIII wieku. Studium prozopograficzne*, Kraków 2021, s. 186–191.

² *Vide*: М. Волощук, *Русини-міщани малопольських міст XIII–XIV ст.: проблеми пошуку та ідентифікації*, „Український історичний журнал” 2021, № 2, с. 19–28; M. WOŁOSZCZUK, *Rusini w miastach śląskich w XII–XIV wieku*, [w:] *VI Kongres mediewistów polskich*, t. 5: *Polska i jej sąsiedzi w dobie średniowiecza. Kultura umysłowa, życie społeczne, polityka*, red. W. IWAŃCZAK, S. ROSIK, P. URBAŃCZYK, Wrocław 2022, s. 101–113.

Вроцлава³. *Post factum* характерне означення для такого штибу прибульців застосовував (часом неслухно) у своїх *Annalium* Ян Длугош⁴.

Ми переконані, що за результатами упродовж XI–XIV ст. щонайменше 24 військових виправ польських володарів на Русь із обляганням міст, укріплень тощо (а в сумі від 35 до 45 виправ) і десятків походів Рюриковичів у відповідь⁵, за наявності в історіописанні Русі стриманого, і в жодному разі не відверто ворожого образу (як у випадку з номадами) сусідніх поляків⁶, факти несення русинами військової служби на користь Пястів мусли мати місце. Однак пошук таких осіб має свою специфіку. Критерієм потенційного відбору, як ми вважаємо, може слугувати іменослов зафіксованих у латиномовних пам'ятках володінь Пястів окремих представників військової знаті. До таких ми, насамперед, відносимо типові для Русі династичні імена (Володимир, Ізяслав, Мстислав, Святослав, Ярослав), певною мірою у X–XI ст. „приватизовані” родиною Рюриковичів⁷, що часом проникали до інших вінченосних і невінченосних родин шляхом укладення шлюбів із відгалуженнями руського князівського

³ *Liber mortuorum Abbatiae S. Vincentii Wratislaviensis*, red. K. MAŁEJCZYŃSKI, seria 2, t. 2, cz. 1, Warszawa 1971, s. 40.

⁴ *Vide*: приклад вивезеного 1018 р. із Києва Болеславом Хоробрим Анастаса Корсунянина (DLUGOSZ JOANNES, *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*, red. Z. KOZŁOWSKA-BUDKOWA et al., Warszawa 1964, lib. 1–2, s. 263).

⁵ У попередніх 4–5 випусках *Oblicza Wojny* (2021) ми намагалися встановити не лише кількість польських облягань, штурмів, взяття руських міст чи вступу до них військ Пястів як союзників, патронів, опікунів руських князів, а й проаналізувати наслідки для безпосереднього театру бойових дій (М. Волощук, *Города Руси в военных операциях Пястов против Рюриковичей (XI – середина XIV вв.). Часть 1*, [w:] *Oblicza Wojny*, т. 4: *Miasto i wojna*, red. T. GRABARCZYK, M. ROGOŃSKA-POŁ, Łódź 2021, s. 27–52; ІДЕМ, *Города Руси в военных операциях Пястов против Рюриковичей (XI – середина XIV вв.). Часть 2*, [w:] *Oblicza Wojny*, т. 5: *Miasto i wojna*, red. W. JARNO, J. KITA, Łódź 2021, s. 57–74). Аналогічного штибу дослідження походів Рюриковичів у землі Пястів – ще попереду.

⁶ А. MUSIN, *Polska Piastów i Rusь Rurykowiczów: nieuniknionosc niemożliwych porównań (niektóre uwagi do badań komparatystycznych nad średniowieczną Europą Środkowo-Wschodnią)*, [w:] *Colloquia Russica...*, s. 95–96; И. ДАНИЕЛЕВСКИЙ, *Образ поляков в древнерусской домонгольской литературе*, [w:] *Colloquia Russica...*, s. 157–167; Д. ДОВОЛЬСКИЙ, *Христиане или латинники: религиозный аспект восприятия поляков русскими книжниками XI–XIII вв.*, [w:] *Colloquia Russica...*, s. 169–181.

⁷ А. ЛИТВИНА, Ф. УСПЕНСКИЙ, *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики*, Москва 2006, с. 43.

сімейства⁸. Однак поряд зі свого роду суто „династичними”, у Сілезії, Малій Польщі та Мазовії кінця XII – першої половини XIV ст. ми зустрічаємо хрестильні імена невінченосної знаті, геть невластиві елітам згаданих земель через належність до кола адептів християнства східного обряду – Борис, Василь і Дмитро. На Русі XI–XIII ст. відомі й випадки їхнього застосування й у князівському середовищі⁹, що, втім, не спричинило „привласнення”, як у випадку із вище зазначеними.

Відтак, за результатами ретельних пошуків нам вдалося виокремити чотирьох представників військовослужилої знаті Пястів, котрі за потреби могли слугувати „знаряддям війн” своїх володарів, зокрема – і у східному напрямі.

Vasillus venator

Першою за хронологією, а тому й унікальною для земель, зокрема, сілезьких Пястів є поява у виданому в Рибніку (тепер – однойменне місто Сілезького воєводства, Польща) акті опольського князя Казимира († 1230) від 1 серпня 1228 р. батька віцестольника Миколи – Василя (*Nicolaus filius Vasilli . subdapifer*)¹⁰. Обоє ж згадані серед свідків укладеного 2 жовтня 1232 р. вроцлавським і краківським князем Генріхом Бородатим († 1238) акту, де Василь окреслений як *venator* (ловчий)¹¹. Про самого Миколу при урядах ловчого, віцестольника і комеса відомо чимало *terminus ante quem*

⁸ Вживання наведених імен серед невінченосних еліт Пястів було окреслене авторським вступом на тему „Imiona dynastyczne Rurykowiczów wśród elit niedynastycznych Polski XII–XIII wieków” (VII Kongres Mediewistów Polskich, 21–23 września, 2022 г., Katowice).

⁹ Л. Войтович, *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006, с. 232, 274–275, 289–293, 323–324, 330–331, 339, 351, 404, 406, 410, 412–414, 455, 463, 494–495, 525, 549, 554–555, 559–560; cf.: Д. Домбровский, *Генеалогия Мстиславичей. Первое поколение (до начала XIV в.)*. Издание исправленное и дополненное, Санкт-Петербург 2015, с. 326–331, 472–476, 497–501, 586–589.

¹⁰ *Codex diplomaticus Poloniae* (далі – CDP), studio et opera L. RZYSZCZEWSKI et A. MUCZKOWSKI, Varaviae 1858, т. 3, s. 17; cf.: *Codex diplomaticus Silesiae* (далі: CDSil), hrsg. C. GRÜNHAGEN, Bd. 7, Th. 1: *bis zum Jahre 1250*, Breslau 1884, s. 173. *Vide* також: *Słownik staropolskich nazw osobowych* (далі: SSNO), red. W. TASZYŃSKI, Wrocław 1981–1983, т. 6, s. 27–28. Як відомо, вже Володимир Святославович († 1015) своїм хресним іменем за відповідних політичних обставин та етимологічних мотивів обрав ім'я Василь, започаткувавши знакову для усіх своїх наступників традицію (А. Молдаван, „Слово о законе и благодати” Илариона, Киев 1984, с. 92–93).

¹¹ CDSil, Th. 7/1, s. 190.

1222 – *terminus post quem* 1247 рр. Його біограму склав Марек Цетвінський¹², однак припущень походження батька не навів. Не виключено, що уряд ловчого син успадкував від батька.

З огляду на геть не популярне у землях Пястів XI–XIII ст. ім'я ми практично не маємо сумнівів у руському походженні його носія. Однак можливі шляхи потрапляння Василя на службу Пястам (якщо така взагалі мала місце) встановити вкрай складно. Це, на перший погляд, могло пов'язуватися із контактами Казимирового батька Мешка Кривоногого († 1211)¹³, або й діда Володислава Вигнанця († 1159)¹⁴.

З огляду на вік обіймання Миколою перших урядів допускаємо час його появи на світ у сім'ї Василя та N за іменем дружини на межі XII–XIII ст.

Borisius (Borissij) subagazo¹⁵

У статті *Урядники та світське оточення мазовецьких князів до середини XIII ст.* Ян П'єнтка з-посеред десятків ідентифікованих при дворі мазовецького князя Конрада і його з чернігівських Ольговичів дружини

¹² M. CETWIŃSKI, *Rycerstwo Śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody*, Wrocław 1982, s. 42–43.

¹³ Зокрема Мешко Кривоногий разом із сином Болеслава Високого († 1201) Ярославом († 1201) на боці Мешка Старого († 1202) брали участь 13 вересня 1195 р. у зіткненні на р. Мозгаві, на другому етапі якого завдали поразки силам сандомирського палатина Говорка, взявши чималий полон (Н. МІКА, *Mieszko książę raciborski i pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski (ok. 1142–1211)*, Kraków 2013, s. 170–173). Як добре відомо, об'єднані війська синів недавно померлого Казимира Справедливого († 1194) Лешка Білого († 1227) і Конрада († 1247), у цій битві підсилювали контингенти володимирського князя Романа Мстиславовича († 1205). Чи не міг згаданий Василь потрапити у цій битві до рук князя Мешка та згодом бути „успадкованим” його сином Казимиром?

¹⁴ Як відомо, той народився у шлюбі Болеслава Кривоустого († 1138) і Збислави Святополківни († бл. 1144), а своє прізвисько отримав завдяки постійним поневір'янням за кордоном у пошуках військової підтримки на противагу зведенню, народженим у другому шлюбі свого батька, братам (Е. РУМАР, *Interwencja niemiecka na Śląsku w 1172 r. a walka potomstwa Władysława II Wygnajca o polski pryncypat w latach 1163–1180*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1994, R. 49, nr 3–4, s. 175–189; О. ГОЛОВКО, *Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)*, Київ 2021, с. 231–237).

¹⁵ Фрагмент, присвячений підконюшому Борисові було опубліковано у авторській статті: М. ВОЛОЩУК, *До питання присутності русинів при дворі княгині Агафії Святославівни (між 1207/1209–1247/1248) дружини мазовецького князя Конрада*, [w:] *Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. GUZOWSKI, M. LIEDKE, K. BORODA, Białystok 2018, s. 643–646. Утім вважаємо за необхідне ввести до сюжету ряд уточнень.

Агафії († 1247/8) осіб, за характерним іменословом до умовно „руського” походження зарахував лише одного – занотованого між 1245–1247 рр. підконюшого Бориса¹⁶. На відміну від упорядників *Старопольського словника власних назв*¹⁷ властива належність імені розгалуженій родині руських князів та знаті доведена на чисельних прикладах¹⁸.

Однак польський історик, здається, допустився помилки, датуючи появу Бориса в житті Конрада та його дружини лише в середині XIII ст. Якогось Бориса серед мазовецьких свідків укладення препозитом конвенту Стшельна (тепер – однойменне місто повіту Могільно Куявсько-Поморського воєводства, Польща) Альберта одного із актів зустрічаємо 15 червня 1220 р.¹⁹ Важливо, що у даному випадку, на відміну від актів князя Конрада від 29 листопада 1245 (?) і 1247 рр. (*Borissij, Borisius*), особу вписали до документу методом транскрипції її імені латиною (*Boris*). Можливо саме це свідчить про одну й ту ж, згадану різними дипломами, людину, тривале 27-річне перебування котрої вплинуло не тільки на кар’єрний ріст, а й на з часом латинізовану форму запису імені.

Додає впевненості нашій версії належності Бориса до оточення саме Агафії висока ймовірність „успадкування” уряду підконюшого у майбутнього *terminus ante quem* 1247 р. чашника княгині, вочевидь „поляка” за походженням, Лясоти²⁰, занотованого канцелярією мазовецьких володарів упродовж 1218–1247 рр. як *subagazone*, згодом *thesaurario*, а врешті незадовго до смерті жінки у документі найстаршого її сина Болеслава († 1248) – *miles, pincerna curie Matris nostre*²¹. У одному з актів князя

¹⁶ J. PIĘTKA, *Urzędnicy i świeckie otoczenie książąt mazowieckich do połowy XIII wieku*, [w:] *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, red. S. KUCZYŃSKI, Warszawa 1981, s. 141, 152. *Vide: Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis* (далі: CDCMG), red. J.K. КОСНАНОВСКИ, т. 1, Warszawa 1919, s. 552, 568.

¹⁷ Ім’я Борис відсутнє. *Vide: SSNO*, т. 1, s. 219.

¹⁸ Один із перших святих Русі, син князя Володимира Святославовича, мав ім’я Борис († 1015). Згодом ім’я набуло популярності й серед інших нащадків перших Рюриковичів. *Vide: А. ЛИТВИНА, Ф. УСПЕНСКИЙ, Выбор имени у русских князей...*, с. 479–482; А. JUSUPOVIĆ, *Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269). Studium prozopograficzne*, Kraków 2013, s. 113–115; V. NAGIRNYI, *Urzędnicy ziemi kijowskiej...*, s. 198–202.

¹⁹ CDCMG, т. 1, s. 202.

²⁰ *Lasota, Lesota*, [w:] *SSNO*, red. W. TASZYCKI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, т. 3, з. 2, s. 231–232.

²¹ CDCMG, т. 1, s. 174, 193, 206, 258, 346, 349, 359, 370, 411, 435, 452, 518, 552, 560, 565. *Vide: J. PIĘTKA, Urzędnicy i świeckie otoczenie książąt mazowieckich...*, s. 136, 138, 141.

Конрада від 29 листопада 1245 р. (?) Лясота й Борис вписані свідками його укладення один за одним (*Lasote, Borissij*)²². Востаннє чашник Агафії згадується в документі князя Болеслава при погодженні з єпископом Плоцька Петром II Коротким (*Petrus Brevis*, † 1254) на право користування селом *Zochouo/Zuch(o)uo* (тепер найвірогідніше – село Жуково гміни Бельськ Плоцького повіту Мазовецького воєводства, Польща)²³. На той момент, як ми вважаємо, Борис вже покинув або готовий був покинути князівський двір з метою виїзду в землі Романовичів.

Як встановив дослідник еліт Галицької й Волинської земель XIII ст. Адріан Юсупович, у сусідніх землях Пястів володіннях династії Рюриковичів на той момент було відомо лише двоє вельмож із іменем Борис²⁴. Першого з яких, справедливо, як ми вважаємо, занесених автором до оточення князя Василька Романовича († 1269), можна було б ототожнити з підконюшим мазовецького князя Конрада. Він п'ятиразово згаданий у сюжетно пов'язаній з подіями літа – осені 1262 р. цитаті *хроніки Романовичів XIII ст.*:

Посла ж[е] [Василько Романович – М.В.] сайгат[ъ] брату своєму королеви [Данилові Романовичу, † 1264. – М.В.] съ **Борисом**[ъ] [акцент наш – М.В.], съ Изе[болком][ъ]. Корол[ъ] же баше тогда поеха въ оугры, и оугони а | **Борис**[ъ] [акцент наш – М.В.] оу Под[ъ]телича [тепер – село Потелич Львівського району Львівської області, Україна]. Корол[ъ] же баше печалоуа о брате по[великоу] и в с[ы]ннвци своем[ъ] о Волд[имери], зане молвд[ъ] баше. | Нѣкто wt[ъ] слоугъ его въшед[ъ], нача повѣдати сице: «Г[о]с[по]д[и]не! | Людие каціи си едоут[ъ] за щиты съ сжлицами, а кони съ | ними повод[ъ] нїи». Корол[ъ] же wt[ъ] радости въскочи и и, въздѣв[ъ] | ржци, хвалоу въздавѣ Б[ог]оу, реч[е]: «Слава Тебѣ, Г[оспод]и! Тотъ | Васил[ъ]ко побѣдил[ъ] литвою». **Борис** [акцент наш – М.В.] же прїеха и приведе | сайгат[ъ] королеви: и конѣ и в седлѣх[ъ], щиты, сжлицы, шоло[мы]. Корол[ъ] же нача въспрашати о здравїи брата своег[о] | и с[ы]новца. **Борис** [акцент наш – М.В.] же

²² CDCMG, т. 1, s. 552.

²³ CDCMG, т. 1, s. 565.

²⁴ Польський вчений допускав, що Борис „напевне на той момент був отроком”, *vide*: A. JUSUPOVIĆ, *Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów...*, s. 114. Цьому Борисові львівські вчені Володимир Александрович і Леонтій Войтович помилково присвоїли подвійне ім'я Борис Ізболак (В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, Л. ВОЙТОВИЧ, *Король Данило Романович, Біла Церква 2013*, вип. 3, с. 205), хоча насправді йдеться про двох окремих осіб. *Cf.*: A. JUSUPOVIĆ, *Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów...*, s. 170–171.

повѣда здравіе обою и вса съ|быв[ъ]шааса сказа емоу. И быс[тъ] радвс[тъ]
 велика королеви | о здравіи брата своего и с[ы]нвв[ъ]ца – а ворози избитіи.
 | **Бориса** [акцент наш – М.В.] ж[е] одаривь, вт[ъ]поусти къ брату своему²⁵.

Появу колишнього підконюшого князя Конрада серед близького оточення Василька Романовича, на наш погляд, можна пов'язати з його одруженням десь у першій половині 1247 р. із наймолодшою донькою мазовецького володаря Дубравкою († 1265)²⁶. Шлюб відсвяткували напередодні смерті батька нареченої у Кракові 31 серпня того ж року²⁷. Незадовго, можливо 2 червня 1248 р., померла й Агафія Святославівна²⁸. Цілком імовірно, до двору майбутнього чоловіка батьки (чи не в передчутті власної смерті?) спорядили доньку, до оточення якої входив досвідчений вельможа умовно „руського” походження, що чудово зарекомендував себе на дочасній службі в Мазовії та у віці близько 40 років готовий був продовжувати її при Романовичах. Окреслений шлюб продовжив серію систематичних двосторонніх матримоніальних союзів, вагомим складником котрих була антилитовська політика. Адаже саме з успішним нападом балтських *gentium* на землі мазовецьких Пястів і їх розгромом загонами Василька Романовича під Невелем (тепер – однойменне місто Псковської області, Росія) 1262 р. пов'язана згадана поява Бориса у приведеному тексті²⁹.

У цілому, ми допускаємо тотожність згаданого 29 листопада 1245 (?) та 1247 р. підконюшого мазовецького князя зі згаданим *хронікою*

²⁵ *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)*, eds D. DĄBROWSKI, A. JUSUPOVIĆ, [w:] *Monumenta Poloniae historica (дати: МРН)*, nova series, t. XVI, Kraków–Warszawa 2017, s. 434–436.

²⁶ Сумарні підсумки щодо датування та філіації дружини другого шлюбу князя Василька, *vide*: D. DĄBROWSKI, *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*, [w:] *Biblioteka Genealogiczna*, red. M. GÓRNY, Poznań–Wrocław 2002, t. 6, s. 93–94.

²⁷ H. SAMSONOWICZ, *Konrad Mazowiecki (1187/88 – 31 VIII 1247)*, Kraków 2008, s. 84.

²⁸ K. JASIŃSKI, *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*, [w:] *Biblioteka Genealogiczna*, red. M. GÓRNY, Poznań–Wrocław 2001, t. 3, s. 37–38.

²⁹ *Chronica Galiciano-Voliniana*, s. 435. *Vide*: D. DĄBROWSKI, *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1205–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012, s. 433. У даному випадку є загадкою, чи не котрийсь із двох згаданих у любінському некролозі абатства Диви Марії Борисів (причому одного занотовано *cum uxore et filiis*) – „герой” наших студій (*Liber fraternitatis et liber mortuorum abbatae Sanctae Mariae Lubinensis*, recensuit et annotavit Z. PERZANOWSKI, [w:] МРН, nova series, t. 9, fasc. 2, Warszawa 1976, s. 111).

Романовичів XIII ст. влітку – восени 1262 р. Борисом. З огляду на його вірогідну першу появу в акті 1220 р. можемо допустити його народження на початку XIII ст., не пізніше – 1206 р. Завершення життя вельможі припадає *post quem* 1262 р. у віці за 56 років. У даному випадку ми не поділяємо погляду А. Юсуповича про його юний вік станом на 1262 р., адже й сам король Данило незадовго до своєї смерті у повних 63 роки сміливо вирушав в далекі походи і успішно повертався з них.

Dimitrius subagazo

У одному з актів ленчицького та кувявського князя Володислава († 1333) за 1 травня 1275 р. при переліку свідків надання „[...] *viro nobili Nicolao villam nostram que dicitur Sokolow* [тепер – село Соколув Гостинінського повіту Мазовецького воєводства, Польща – М.В.]” занотовано *Dimitrio Subagazone*³⁰. Загальний огляд іменослова еліт в землях Пястів не засвідчує популярності згаданого грецького імені щонайменше до кінця XIV–XV ст.³¹ Серед найвідоміших його носіїв при Казимірі III († 1370), Людовікові I († 1382) з династії Анжу та Володиславові II Ягайлу († 1434) – впливовий представник королівської курії на різних урядах Дмитро, що разом з батьком Петром і братом Іваном перебралися в середині XIV ст. з Русі до володінь Пястів, зробивши там блискучу кар’єру³². Інших представників знаті, носіїв такого імені, в оточенні Пястів ми не зустрічаємо.

Додаткової впевненості нашої версії про руську генезу віце-конюшого Володислава Локетка додають згадки 17 жовтня 1261 р., 20 січня 1262 р., 31 серпня 1264 р., 4 травня 1275 або 1276 р. і 4 травня 1280 р. вроцлавського консула Дітмара Руського (*Ditmarus* або *Dithmarus Rutenus*)³³,

³⁰ CDP, red. L. RZYSZCZEWSKI, A. MUCZKOWSKI, Varsaviae 1847, t. 1, s. 97.

³¹ SSNO, т. 1, s. 546–547. *Cf.* частоту вживання імені серед вінченосних та невінченосних еліт земель Рюриковичів (А. ВОЙТОВИЧ, *Княжа доба на Русі...*, с. 717).

³² *Vide* останню узагальнюючу працю про Дмитра з Гораю роду Корчак, що вийшла накладом вже понад 40 років тому: К. MYŚLIŃSKI, *Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja (1340–1400)*, Lublin 1981, s. 54–60, 66–74.

³³ *CDSil*, hrsg. H. MARKGRAF und O. FRENZEL, Breslau 1882, Bd. 11, S. 2; *Schlesisches Urkundenbuch* (далі – *SUB*), bearbeitet von W. Irgang, Köln–Wien 1984, Bd. 3: 1251–1267, S. 238–239, 315–316; *SUB*, bearbeitet von W. Irgang, Köln–Wien 1988, Bd. 4: 1267–1281, S. 180–181. *Vide* також оригінал: *Archivum Państwowe we Wrocławiu. Dokumenty miasta Wrocławia*,

чирі ім'я під впливом іншомовного середовища вочевидь зазнало зміни³⁴. Аналіз іменослова названих руськими містян земель Пястів, головно у Сілезії та Малій Польщі, інших носіїв імені Дмитро не відтворює. Звісно, немає підстав ототожнювати урядника князя Володислава зі згаданим жителем Вроцлава. Однак уважний аналіз оточення раніше занотованих мазовецького князя Конрада і його дружини Агафії Святославівни на тлі міждинастичних стосунків з Романовичами дозволяє бачити логіку появи імовірних руської генези невінченосних еліт при дворі деяких народжених у цьому одіозному шлюбі дітей і онуків упродовж майже цілого XIII ст.

Waysszil (Waysil, Waszil, Vazil, Wasil, Woysil) subcamerarius, castellanus

У датованому 24 серпня 1295 р. акті сина Земовита I († 1262) мазовецького князя Болеслава († 1313) серед його урядників зустрічаємо віцескарбника Черської землі Василя (*Waysszilone succamerario eiusdem terre*)³⁵. Зі смертю Болеслава його ж щонайменше шестикратно фіксуємо серед еліт князя Тройдена († 1341). При цьому до кінця 1313 р. (один із датованих документів – 28 квітня) урядник ще залишався віцескарбником (*Waysil* або *Waszil subcamerarius*), а вже від 1314 р. (*terminus ante quem* 19 червня), за наказом нового господаря, став черським каштеляном (*Waysil castellanus, Vazil castellanus, Wasil castellanus Cirnensi, Woysil castellanus*)³⁶. Каштелянія занотована за ним 30 травня 1326 р., 30 червня 1327 р. та 12 грудня

sygn. 29: Henryk, ks. śląski, sprzedaje Helwigowi z Bolesławca (Boleslawitz) i Dytmarowi Rusinowi, mieszczanom wrocławskim, ziemie położone w pobliżu klasztoru św. Wincentego na Ołbinie (Ołbina) do lokowania na prawie niemieckim (1264, 31 VIII, pridie Kal. Septembris, Wrocław).

³⁴ Н. МІКА, *Русь і сілезьких середньовічних джерелах (до кінця XIII ст.)*, [в:] *Colloquia Russica*, ред. В. НАГІРНИЙ, М. ВОЛОЩУК, серія II, vol. 4, Івано-Франківськ–Краків 2018: *Середньовічна Русь: проблеми термінології*, с. 243, прим. 102.

³⁵ *Codex diplomaticus Masoviae novus*, red. I. SUŁKOWSKA-KURAŚ et S. KURAŚ, Wrocław 1989, pars 2: 1248–1355, s. 94 (прим. 6). Упорядники не пропонували жодних версій щодо його походження, а лише перелічили уряди, які той обіймав. Аналогічно не бачимо нічого на цю тему і в сучасніших дослідженнях (*vide*: А. ТЕТЕРУЧ-ПУЗИО, *Bolesław II Mazowiecki. Na szlakach ku jedności (ok. 1253/58 – 24 IV 1313)*, Kraków 2015, s. 114, 153).

³⁶ *Codex diplomaticus Masoviae novus*, s. 137, 139; *cf.*: s. 141.

1338 р.³⁷ – фактично до самої смерті Тройдена, що настала 13 березня 1341 р. Добре відомо, що обидва князі одружилися із руськими князюхами: Болеслав між 1251–1255 рр. із Переяславою (можливо, хоча й мало ймовірно – Данилівною), а Тройден не пізніше 1309 р. – із Марією Львівною³⁸.

Ім'я урядника Василя – без сумніву належить до вельми поширених у володіннях Рюриковичів та майже відсутніх у землях Пястів XI–XIV ст. Із кінця XIV–XV ст. кількість носіїв імені збільшилася вочевидь із включенням до складу королівства Польщі земель колишнього неінституалізованого королівства Русі³⁹. Тому лише з огляду на іменослов немає сумнівів – перед нами виходець із сусідніх мазовецькому відгалуженню Пястів східних володінь, належних можливо Романовичам чи іншим руським князям. Появу Василя при дворі сина Земовита Болеслава, мабуть, варто пов'язати якщо не зі шлюбом останнього (все таки хронологічна відстань поміж 1251–1255 і 1338 р., коли *Woyzil castellanus* нотується у джерелах востаннє, надто тривала), то із наслідками його укладення.

У кожному разі тривалість урядування вельможі склала повних 43 роки, що засвідчує раннє його входження до найближчого оточення свого сюзерена. Не менше 18 років він перебував на службі князя Болеслава та не менше 26 років – його сина Тройдена. Набуття саме Василем між 1313–1314 рр. черської каштелянії в контексті міждинастичних відносин могло пов'язуватися із її прикордонним до земель Романовичів розташуванням та потребою належної комунікації на предмет спільних військових чи інших заходів. Адже, як добре відомо із джерел, окреслений період часу відзначався двосторонніми цілком мирними відносинами⁴⁰. Коронування у Кракові 20 січня 1320 р. Володислава Локетка та поступова

³⁷ *Codex diplomaticus Masoviae novus*, s. 184, 190, 232.

³⁸ Див. останні статистичні підрахунки та дискусії з приводу філіації наречених: M. VOLOSHCHUK, *Ruthenian-Polish matrimonial relations in the context of the inter-dynastic policy of the house of Rurik in the 11th–14th centuries: selective statistical data*, „Codrul Cosminului” 2019, vol. 25, no. 1, p. 108, ex. 34–37, 121–122, 126–131. Cf.: J. JEŹ, *Marriages of the Masovian Piasts with Princesses of Ruthenian Lineage in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, „Zapiski Historyczne” 2021, t. 86, z. 3, s. 69–76.

³⁹ SSNO, т. 6, s. 27.

⁴⁰ *Vide*: M. Волощук, *Города Руси в военных операциях Пястов против Рюриковичей (XI – середина XIV вв.)*. Часть 1, s. 43–44.

інституалізація королівства Польщі з військово-політичних міркувань сприяла зближенню мазовецьких Пястів із володарями королівства Русі із не тільки відповідним встановленням на престол Романовичів 1325 р. Юрія-Болеслава Тройденовича († 1340)⁴¹, а й використання онуком Тройдена – Земовитом († 1426) руської титулатури⁴².

Про сім'ю віцескарбника і каштеляна Василя чи дітей нічого не відомо.

Отже, факт служби середньовічним володарям чужинців – давно загальновідомий. Таких випадків немало, а землі Пястів – ніколи не були винятком із правил. Представники руських невінценосних еліт на тлі настільки інтенсивних міждинастичних матримоніальних і військово-політичних відносин кінця X – середини XIV ст. мусіли потрапляти на двір того чи іншого володаря розгалуженої династії Пястів із подальшим виконанням різноманітних службових обов'язків, утім – військового штибу. „За замовчування” це передбачалося хоча б у випадку супроводу весільного потягу виданих заміж понад півтора десятка руських наречених, більш чи менш тривалого перебування на нових для них землях тощо. Утім проблему пошуку таких осіб ускладнює відсутність у джерелах чіткого підтвердження їх руського походження через хоча б окреслення *Rut(h)enus*. Причини цього вочевидь криються в системі сприйняття сусідами один одного, непотрібності додаткового ознакування походження тих чи інших людей, усім і так зрозумілого. Для учених, натомість, це створює немалі проблеми виявлення важливих для дослідження постатей, змушуючи вдаватися до антропонімічних пошуків та узагальнень.

Відтак, із усього переліку цінних для даної статті осіб, котрі в різних час перебували на військовій службі князів із династії Пястів Сілезії, Малопольщі і Мазовії наприкінці XII – першої половини XIV ст. та могли брати на їхньому боці згідно зі своїм статусом участь у бойових діях, зокрема варті уваги ловчий опольського князя Казимира – Василь (*Vasilus venator*), підконюший мазовецького князя Конрада – Борис (*Borisius*,

⁴¹ J. GRABOWSKI, *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia na dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*, Kraków 2012, s. 284–286.

⁴² J. GRABOWSKI, *Tytułatura kujawska i ruska Siemowita IV, księcia mazowieckiego. Ze studiów nad intytulacją w średniowiecznych dokumentach w Polsce*, [w:] *Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVIII wieku na tle porównawczym*, red. J. GANCEWSKI, A. WAŁKOWSKI, Olsztyn 2006, s. 127–135.

Borissij subagazo), підконюший ленчицького та кувявського князя Володислава Локетека – Дмитро (*Dimitrius subagazo*), а також підскарбій, а з часом черський каштелян мазовецьких князів Болеслава і Тройдена – Василь (*Waysszil, Waysil, Waszil, Vazil, Wasil, Woysil subcamerarius, castellanus*). Усіх перелічених об'єднує геть нетиповий для земель Пястів іменослов, а також контекст стосунків їхніх сюзеренів з руськими володарями. Тому із певною обережністю вважаємо усіх чотирьох представників невінченосної знаті вихідцями із Русі або ж народженими у змішаних русько-польських шлюбах.

Безперечно, окремої уваги заслуговують носії свого роду „приватизованих” родом Рюриковичів князівських імен (Володимир, Ізяслав, Мстислав, Святослав, Ярослав), чому, сподіваємося, ще матимемо шанс приділити час у майбутньому.

BIBLIOGRAFIA • BIBLIOGRAPHY • БІБЛІОГРАФІЯ

Źródła archiwalne • Archival primary sources • Архівні джерела

Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Dokumenty miasta Wrocławia, sygn. 29.

Źródła drukowane • Printed primary sources • Опубліковані джерела

МОЛДАВАН А., «Слово о законе и благодати» Илариона, Киев 1984.

Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana), eds D. DĄBROWSKI, A. JUSUPOVIĆ, [w:] *Monumenta Poloniae historica*, nova series, t. 16, Kraków–Warszawa 2017.

Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis, red. J.K. KOCHANOWSKI, Warszawa 1919, t. 1.

Codex diplomaticus Masoviae novus, pars 2: 1248–1355, red. I. SUŁKOWSKA-KURAŚ, S. KURAŚ, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1989.

Codex diplomaticus Poloniae, studio et opera L. RZYSZCZEWSKI et A. MUCZKOWSKI, Varsaviae 1847, t. 1.

- Codex diplomaticus Poloniae*, studio et opera L. RZYSZCZEWSKI et A. MUCZKOWSKI, Varsaviae 1858, t. 3.
- Codex diplomaticus Silesiae*, hrsg. C. GRÜNHAGEN, Bd. 7, Th. 1: *bis zum Jahre 1250*, Breslau 1884.
- Codex diplomaticus Silesiae*, hrsg. H. MARKGRAF, O. FRENZEL, Bd. 11, Breslau 1882.
- DLUGOSSII JOANNES, *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*, red. Z. KOZŁOWSKA-BUDKOWA et al., Warszawa 1964, lib. 1–2.
- Liber fraternitatis et liber mortuorum abbatiae Sanctae Mariae Lubinensis*, recensuit et annotavit Z. PERZANOWSKI, [w:] *Monumenta Poloniae historica*, Warszawa 1976, series nova, t. 9, fasc. 2.
- Liber mortuorum Abbatiae S. Vincentii Wratislawiensis*, red. K. MALECZYŃSKI, Warszawa 1971, seria 2, t. 2, cz. 1.
- Schlesisches Urkundenbuch*, bearbeitet von W. Irgang, Bd. 3: 1251–1267, Bd. 4: 1267–1281, Köln–Wien 1984–1988.

Оpracowania • Secondary sources • Опрацювання

- АЛЕКСАНДРОВИЧ В., ВОЙТОВИЧ Л., *Король Данило Романович*, [в:] *Славетні постаті Середньовіччя*, Біла Церква 2013, вип. 3.
- ВОЙТОВИЧ Л., *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, Біла Церква 2006.
- ВОЛОЩУК М., *Города Руси в военных операциях Пястов против Рюриковичей (XI – середина XIV вв.)*. Часть 1, [w:] *Oblicza Wojny*, т. 4: *Miasto i wojna*, red. T. GRAVARCZYK, M. POGOŃSKA-POL, Łódź 2021, s. 27–52.
- ВОЛОЩУК М., *Города Руси в военных операциях Пястов против Рюриковичей (XI – середина XIV вв.)*. Часть 2, [w:] *Oblicza Wojny*, т. 5: *Miasto i wojna*, red. W. JARNO, J. KITA, Łódź 2021, s. 57–74.
- ВОЛОЩУК М., *До питання присутності русинів при дворі княгині Агафії Святославівни (між 1207/1209–1247/1248) дружини мазовецького князя Конрада*, [w:] *Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. GUZOWSKI, M. LIEDKE, K. BORODA, Białystok 2018, s. 633–657.
- ВОЛОЩУК М., *Русини-міщани малопольських міст XIII–XIV ст.: проблеми пошуку та ідентифікації*, „Український історичний журнал” 2021, № 2, с. 19–28.
- ГОЛОВКО О., *Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.)*, Київ 2021.
- ДАНИЛЕВСКИЙ И., *Образ поляков в древнерусской домонгольской литературе*, [w:] *Colloquia Russica*, red. V. NAGIRNY, T. PUDŁOCKI, series I, т. 9: *Ruś a Polska (X–XIV wiek)*, Kraków 2019, s. 157–167.

- ДОБРОВОЛЬСКИЙ Д., *Христиане или латинники: религиозный аспект восприятия поляков русскими книжниками XI–XIII вв.*, [w:] *Colloquia Russica*, red. V. NAGIRNY, T. PUDŁOCKI, series I, t. 9: *Ruś a Polska (X–XIV wiek)*, Kraków 2019, s. 169–181.
- ДОМБРОВСКИЙ Д., *Генеалогия Мстиславичей. Первое поколение (до начала XIV в.). Издание исправленное и дополненное*, Санкт-Петербург 2015.
- ЛИТВИНА А., УСПЕНСКИЙ Ф., *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики*, Москва 2006.
- МІКА Н., *Русь і сілезьких середньовічних джерелах (до кінця XIII ст.)*, [w:] *Colloquia Russica*, series II, vol. 4: *Средньовічна Русь: проблеми термінології*, ред. В. НАГІРНИЙ, М. ВОЛОЩУК, Івано-Франківськ–Краків 2018, с. 229–249.
- НАГІРНИЙ В., *Поляки на службі в руських князів в XI–XII веках: перспективи використання руських летописей для изучения проблемы*, [w:] *Актуальные проблемы источниковедения*, ред. А.Н. ДУЛОВ, Витебск 2019, с. 136–139.
- СЕТWIŃSKI M., *Rycerstwo Śląskie do końca XIII w. Biogramy i rodowody*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982.
- ДАБРОВСКИ D., *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1205–1264). Biografia polityczna*, Kraków 2012.
- ДАБРОВСКИ D., *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*, [w:] *Biblioteka Genealogiczna*, red. M. GÓRNY, Poznań–Wrocław 2002, t. 6.
- ГРАБОВСКИ J., *Dynastia Piastów mazowieckich. Studia na dziejami politycznymi Mazowsza, intytulacją i genealogią książąt*, Kraków 2012.
- ГРАБОВСКИ J., *Tytułatura kujawska i ruska Siemowita IV, księcia mazowieckiego. Ze studiów nad intytulacją w średniowiecznych dokumentach w Polsce*, [w:] *Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVIII wieku na tle porównawczym*, ред. J. GANCEWSKI, A. WAŁKOWSKI, Olsztyn 2006, s. 127–135.
- ЖАСІНСКИ K., *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*, [w:] *Biblioteka Genealogiczna*, ред. M. GÓRNY, Poznań–Wrocław 2001, t. 3.
- ЖЕЖ J., *Marriages of the Masovian Piasts with Princesses of Ruthenian Lineage in the Thirteenth and Fourteenth Centuries*, „Zapiski Historyczne” 2021, t. 86, z. 3, s. 69–76.
- ЈУСУПОВІЧ А., *Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269). Studium prosopograficzne*, Kraków 2013.
- МІКА N., *Mieszko książę raciborski i pan Krakowa – dzielnicowy władca Polski (ok. 1142–1211)*, Kraków 2013.
- МУСІН А., *Polska Piastów i Ruś Rurykowiczów: nieuniknioność niemożliwych porównań (niektóre uwagi do badań komparatystycznych nad średniowieczną Europą Środkowo-Wschodnią)*, [w:] *Colloquia Russica*, red. V. NAGIRNY, T. PUDŁOCKI, series I, t. 9: *Ruś a Polska (X–XIV wiek)*, Kraków 2019, s. 95–121.
- МУШЛИНСКИ K., *Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja (1340–1400)*, Lublin 1981.

- NAGIRNY V., *Antroponimizacja etnonimu „Ляхи” na Rusi w XI–XIII w.*, [w:] *Colloquia Russica*, red. V. NAGIRNY, T. PUDEŁOCKI, series I, t. 9: *Ruś a Polska (X–XIV wiek)*, Kraków 2019, s. 197–205.
- NAGIRNY V., *Urzednicy ziemi Kijowskiej od drugiej polowy XI do pierwszej polowy XIII wieku. Studium prozopograficzne*, Kraków 2021.
- PIĘTKA J., *Urzednicy i świeckie otoczenie ksiąząt mazowieckich do polowy XIII wieku*, [w:] *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, red. S. KUCZYŃSKI, Warszawa 1981, s. 128–160.
- RYMAR E., *Interwencja niemiecka na Śląsk w 1172 r. a walka potomstwa Władysława II Wygnańca o polski pryncypat w latach 1163–1180*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1994, R. 49, nr 3–4, s. 175–189.
- SAMSONOWICZ H., *Konrad Mazowiecki (1187/88 – 31 VIII 1247)*, Kraków 2008.
- Słownik staropolskich nazw osobowych*, red. W. TASZYCKI, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965–1967, t. 1.
- Słownik staropolskich nazw osobowych*, red. W. TASZYCKI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, t. 3, z. 2.
- Słownik staropolskich nazw osobowych*, red. W. TASZYCKI, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1981–1983, t. 6.
- TETERYCZ-PUZIO A., *Bolesław II Mazowiecki. Na szlakach ku jedności (ok. 1253/58 – 24 IV 1313)*, Kraków 2015.
- VOLOSHCHUK M., *Ruthenian-Polish matrimonial relations in the context of the interdynastic policy of the house of Rurik in the 11th–14th centuries: selective statistical data*, „Codrul Cosminului” 2019, vol. 25, no. 1, pp. 95–126.
- WOŁOSZCZUK M., *Rusini w miastach śląskich w XII–XIV wieku*, [w:] *VI Kongres mediewistów polskich*, t. 5: *Polska i jej sąsiedzi w dobie średniowiecza. Kultura umysłowa, życie społeczne, polityka*, red. W. IWAŃCZAK, S. ROSIK, P. URBAŃCZYK, Wrocław 2022, s. 101–113.

Myroslav Voloshchuk

ELITY NIEDYNASTYCZNE RUSKIEGO (?) POCHODZENIA W SŁUŻBIE WOJSKOWEJ PIASTÓW OD KOŃCA XII DO PIERWSZEJ POŁOWY XIV W. NIEKTÓRE SPOSTRZEŻENIA ANTROPONIMICZNE

Streszczenie. Przejawem bliskich międzydynastycznych stosunków rusko-polskich w okresie od X do XIV w. były nie tylko liczne dwustronne małżeństwa między panującymi rodami, konflikty zbrojne, układy pokojowe, istnienie na terenie miast polskich społeczności Rusinów czy Polaków w miastach ruskich, ale również nierzadko pełnienie służby wojskowej na rzecz sąsiednich dynastii. Obecność tych tak zwanych *Lachów* na służbie Rurykowiczów jest dobrze znana. Naszym zadaniem było znalezienie analogii do wojskowej służby poszczególnych

Rusinów wśród Piastów. Nie udało się odnaleźć takich osób w tym okresie, które byłyby określane łacińskim terminem *Ruthenus*. Niemniej jednak na szczególną uwagę zasługują cztery przykłady przedstawicieli rycerstwa noszących nietypowe dla polskich rodów imiona – Boris (*Boris, Borissij, Borisius*), w dwóch przypadkach Wasyl (*Vasillus*, a także *Waysil, Waysszil, Waszil, Vazil, Woysil*) oraz Dymitr (*Dimitrius*). Naszym zdaniem prawdopodobnie są to przedstawiciele elity ruskiego pochodzenia niebędący członkami koronowanej dynastii, którzy znaleźli się na służbie władców śląskich, małopolskich lub mazowieckich nie tyle w wyniku istniejących międzydynastycznych stosunków dwustronnych, ile wskutek małżeństw arystokracji obu krajów.

Słowa kluczowe: elity, stosunki międzydynastyczne, Piastowie, Romanowicze, Ruś, Śląsk, Małopolska, Mazowsze

Myroslav Voloshchuk

NON-DYNASTIC ELITES OF THE RUTHENIAN (?) ORIGIN IN THE MILITARY SERVICE OF THE PIASTS OF THE END OF THE 12TH – THE FIRST HALF OF THE 14TH CENTURY SOME ANTHROPONYMICAL OBSERVATIONS

Summary. Extremely close inter-dynastic Ruthenian-Polish relations of the 10th-14th centuries were accompanied not only by the largest number of the bilateral marriages of the rulers, permanent military conflicts, peace treaties, the appearance of the compact communities of Ruthenians in the cities of the Piast dynasty or of Poles in Rus', but also often by the military service to the neighboring dynasties. The presence of the outlined as the „Lyakhs” in the service of the Rurikids is well known. Our task was to find the analogues of the military service of single Ruthenians by the Piasts. According to the Latin identification *Ruthenus*, such persons could not be found during the mentioned period. However, the example of four representatives of the military nobility, bearers of the completely atypical for the possessions of the Polish dynasty names, deserves a special attention. There were *Борис* (*Boris, Borissij, Borisius*), in two cases *Василь* (*Vasillus, Waysil, Waysszil, Waszil, Vazil, Woysil*) and *Димитро* (*Dimitrius*). In our opinion, most likely we are talking about the representatives of the non-dynastic elites of the Ruthenian origin in the first or second generations, who ended up in the service of the Silesian, Lesser Poland, or Masovian Princes due to the existing bilateral inter-dynastic relations, however – as a result of the matrimonial ties of the nobles of both countries.

Keywords: elites, the military-servant nobility, the Piasts, the Romanids, Rus', Silesia, Lesser Poland, Masovia

РИЦАРІ-КОПІЙНИКИ У БИТВІ ПІД ОРШЕЮ (1514). ОЗБРОЄННЯ І ТАКТИКА

Анотація. Стаття присвячена озброєнню і тактиці його використання ягеллонськими рицарями-копійниками у битві під Оршею (1514). Для вирішення проблеми використано візуальні та текстові джерела доби. Серед останніх розглянуто не лише нараційні повідомлення про участь рицарської кінноти у битві, але й фехтувальні трактати першої половини XVI ст., котрі висвітлюють особливості застосування рицарської зброї в кінному бою. У результаті джерельного аналізу автор дійшов висновку що копійнича кіннота ягеллонського війська ані екіпіровкою, ані бойовими техніками принципово не відрізнялася від західноєвропейського рицарства доби. Зіставляючи зображення рицарської зброї у основному візуальному джерелі дотичного битві – панелі „Битва під Оршею” з Національного музею в Варшаві з чітко датованими зразками періоду першої декади – середини другої декади XVI ст. можна з певністю стверджувати, що панель не містить анахронізмів.

Ключові слова: Битва під Оршею, рицарська кавалерія, латний обладунок

„Повірте мені, якщо вам доведеться битися верхи, то мусите бути в доброму та безпечному обладунку, бо спис – субтильна зброя, і немає такої шпарини, куди б той не проник, а тоді – разить він безжално. Кінь та спис – найнебезпечніша зброя на світі, нічого не зупинить їх”

Жан де Бюей, *Ювенсель*¹

Так про основний бойовий прийом рицарської мілітарної технології – таранний удар спису – писав Жан де Бюей, соратник Жани д'Арк, адмірал Французького королівства і один із найвідоміших капітанів Карла VII,

¹ J. DE BUEIL, *Le Jouvensel*, vol. 2, Paris 1889, p. 91.

у своєму автобіографічному творі *Le Jouvencel*, не сумніваючись ані в ефективності, ані в актуальності такого бойового прийому. Цьому досвідченому бріганду вірив навіть такий прискіпливий критик пізньосередньовічного рицарства як Йоган Хейзінга, котрий вважав адмірала типажом, перехідним від середньовічного рицаря до військового національної армії модерного часу². Дехто з прихильників теорії воєнно-технологічного детермінізму і мілітарної революції потратив чимало чорнила, доводячи, що рицарство як бойова сила вичерпувало себе ще за століття до Жана де Бюєя, а „битва під Кресі (1346) ясно передбачила його долю у всіх відношеннях”³. Проте тактика таранного удару кушованим, тобто нахиленим горизонтально і затиснутим нерухомо списом, про яку, власне, адміралу йдеться, використовувалася на битевних полях Європи протягом усього наступного століття. Добрим прикладом актуальності рицарської ударної кінноти в ранньомодерні часи є битва під Дре (1562), перше велике зіткнення релігійних війн у Франції, що відбулося – згідно тез теоретиків воєнно-технологічного детермінізму – в самий розпал мілітарної революції⁴.

Тоді вдала атака гугенотської рицарської кінноти адмірала Коліньї (так званих жандармів), яка завдала великих страт жандармам королівським, не лише врятувала протестантське військо від остаточної поразки, але і давала підстави католикам сумніватися у своїй перемозі, а гугенотам – у своїй поразці. Оскільки жандармерія вважалася основною силою французьких військ на протязі усього періоду релігійних війн. Невдовзі по битві адмірал Коліньї писав до англійської королеви, шкодуючи про полонення свого соратника принца Конде. „але це далось їм великими втратами, повним знищенням їх кавалерії, та полоненням або загибеллю капітанів, тоді як наша кіннота залишилася недоторканою і виконала свої завдання втративши не більше вісімдесяти – ста коней і лишається у всій своїй силі та потужності”⁵.

Рицарська мілітарна технологія – комплекс концепцій, практик та знарядь збройного насильства орієнтований на кінний таранний бій

² J. HUIZINGA, *Jesień średniowiecza*, Warszawa 1992, s. 99.

³ M. HOWARD, *War in European History*, Oxford 1979, pp. 1–37; J. KEEGAN, *Oblicze bitwy. Studium nad bitwami pod Azincourt, Waterloo i nad Somą*, Oświęcim 2019, s. 248.

⁴ J.B. WOOD JAMES, *The King's Army. Warfare, Soldiers, and Society during the Wars of Religion in France, 1562–1576*, Cambridge 1996, pp. 119–126.

⁵ *Ibidem*, p. 195.

– була широко представлена за посередництвом ягеллонських воєнних еліт в одній з найважливіших мілітарних акцій московсько-литовських воєн першої третини XVI ст. – у битві під Оршею. 8 вересня 1514 р. литовсько-польсько-руське військо під орудою великого гетьмана литовського, волинського князя Костянтина Острозького завдало московському війську нищівної поразки.

Даний текст присвячений аналізу застосування у цій битві рицарської мілітарної технології так званими копійничими формаціями ягеллонського найманого війська, спорядженими у повні латні обладунки.

Битва під Оршею вигідно відрізняється комплексною джерельною базою від решти битв між Ягеллонами та великими князями московськими, котрі відбулися в першій третині XVI ст. Певно в очах сучасників подія мала неабиякий масштаб. До нас дійшли документи пов'язані із затягом ягеллонських найманців, рахунки виплат, листи з королівської канцелярії, що описували перемогу, реєстри – щоправда фрагментарні – литовського посполитого рушення. Детальні повідомлення про битву включені чи не у всі польські хроніки XVI ст., а також у руські та московські літописи. Серед нараційних повідомлень сучасників виділяється фрагмент із *Московських справ* барона Сигізмунда Герберштейна⁶ та текст королівського секретаря Станіслава Гурського озаглавлений як *Року Божого 1514...*⁷. Обидва були сучасниками події. Аналітичний розбір і графічний план битви можна знайти у мілітарному трактаті Станіслава Сарніцького *Книги гетьманські*, укладеному в 1570-х рр.⁸ Але найціннішим для дослідження рицарської мілітарної технології у битві є комплекс візуальних джерел. Перша композиція, присвячена битві – дереворит включений у друковане видання панегірика Анджея Кжицького – з'явилася 1515 р., вона справляє враження оперативного візуального репортажу, складеного по гарячих слідах Після реляцій королівської канцелярії, укладених у другій половині вересня 1514 р., панегірик⁹ і дереворитдо нього – хронологічно найдавніші джерела дотичні битви (Іл. 1).

⁶ S. VON HERBERSTEIN, *Rerum Moscoviticarum Commentarij Sigismundi Liberi Baronis in Herberstein, Neyperg & Guettenbag: quibus Russiae ac Metropolis eius Moscouiae descriptio*, Basileae 1571, pp. 12–13.

⁷ *Acta Tomiciana*, т. 3: 1514–1515, s. 1–12.

⁸ S. SARNICKI, *Księgi hetmańskie*, oprac. M. Ferenc, Kraków 2015, s. 362–367.

⁹ *Ad Divum Sigismundum Poloniae regem et Magnum Ducem Lithuaniae semper invictum post partam de Moskis victoriam Andree Krziczki inclite coniugis sue Cancelarii carmen*, Kraków 1515.

Іл. 1. Битва під Оршею (дереворит з поеми Анджея Кжицького *Ad Divum Sigismundum*, 1515)

Дереворит композиційно поділений на дві частини, відділених одна від одної берегом Дніпра. Нижня зображає переправу ягеллонського війська через ріку, чітко виділена структура війська – рицарі копійники у латних обладунках, піхота з артилерією та раци-гусари з „древами а тарчами” під прапором з ягеллонським хрестом, між якими вміщено чи не єдине прижиттєве зображення князя Острозького, котрий сидить

на армованому коні. Верхня частина зображає саму битву праву верхню частину займають обширні порядки московської армії, поділені на центр і два фланги. Правий фланг атакують рицарі озброєні „довгими мечами” (історичний термін, що вживався на позначення чи не найвдалішого типу клинкової зброї – середньовічного меча XIV–XVI ст. котрий рівною мірою підходив для кінного і пішого бою, а також надавався до маніпуляції як двома так і однією рукою). Лівий фланг московитів знаходиться під ударом литовсько-руських союзників. Характерно, що кінних московських лучників раци-гусари атакують у типово рицарській манері – таранним ударом кушованого, тобто нахиленого горизонтально і затиснутого під пахвою, спису. Поряд з ними помітний кінний арбалетник та піхотинець, який ударом дворучного меча збиває з ніг московита із шаблею. Попри лаконічність і невибагливість мистецьких прийомів, автор деревориту виказує репортажний хист і мілітарну компетентність. У скупих, проте виразних деталях він подає відомості про озброєння, маневри і тактику сторін, і не обходить увагою і великого гетьмана литовського, озброєння котрого теж має виразні рицарські компоненти.

У зібрані Національного музею в Варшаві (НМВ) є монументальна станкова композиція невідомого майстра, котра подає розгорнутий панорамний репортаж битви, підкреслюючи масштабність та масовість події. Візуальна нарація побудована за принципом, використаним і при укладанні вищезгаданого деревориту. До велетенської композиції включно кілька мілітарних подій, які відбувалися одна за одною: переправа ягеллонського війська через Дніпро, саме зіткнення, розгром московського війська, загибель і втеча переможених. Про датування, авторство, історію цього твору йдуть затяті дискусії. З більшою чи меншою вірогідністю можна стверджувати, що панель виготовлена між 1525 і 1535 рр., ймовірно ближче до другої, аніж до першої дати. Автор старшим поколінням дослідників атестується належним до „кола Лукаса Кранаха Старшого”, хоча ніхто з дослідників так і не дав певного визначення того, що саме це коло собою являло і хто конкретно до нього входив (Іл. 2).

Альтернативну атрибуцію запропонував швейцарський дослідник Дітер Кьопплін, котрий вважає що автором панелі є Ганс Крелль, придворний художник угорських Ягеллонів. Майже нічого достеменно не відомо про долю пам'ятки до останньої чверті половини XIX ст. коли

її „знайшли” у Вроцлаві німецькі історики мистецтва Якоб Каро і Альвін Шульц. Пьотр Ощановський запропонував надзвичайно переконливу гіпотезу про її колишню належність до зібрання князя Богуслава Радзивілла, а звідти само собою напрашується припущення про і можливу фундацію родини Радзивіллів, найімовірніше – Юрія Радзивілла, учасника битви наступника князя Костянтина Острозького на уряді великого гетьмана литовського¹⁰. Ця гіпотеза заперечує попередні пропозиції дослідників про замовлення панелі самим королем Сигізмундом Старим або родиною князів Острозьких. Як би там не було, безумовно, пам'ятка є однією із найцікавіших до теми ренесансової „документальної баталістики” ще й тому, що працює із екзотичним для західної людини матеріалом – московсько-литовським конфліктом, котрий на відміну від Італійських війн, перебував поза увагою західних митців. Для даної роботи панель цікава головно тим, що у фотографічних подробицях передає деталі рицарського озброєння в ягеллонському війську.

Іл. 2. Ягеллонське рицарство (фрагменти панелі *Битва під Оршею*, Національний музей у Варшаві, 1525–1535?)

Цими двома пам'ятками іконографія Оршанської битви не вичерпується. У *Хроніці* Марціна Бельського міститься ще один дереворит, котрий передає перипетії битви, проте він є похідним від деревориту

¹⁰ P. OSZCZANOWSKI, *Śląskie losy kolekcji dzieł sztuki księżnej Ludwicy Karoliny Radziwiłłówny (1667–1659)*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 2011, t. 20, s. 204–213.

з панегірика Анджея Крицького. Серія із півтора десятка кольорових рукописних мініатюр, вміщена у московський *Лицевой літописний звід*, є своєрідним „поглядом із ворожого табору” на усю Смоленську кампанію 1514 р. включно з битвою. Проте умовність і конвенційність цих зображень є зависокою для того, аби використовувати їх як джерело до проблеми, про яку нам йдеться.

Про тактико-технічні характеристики рицарської мілітарної технології на зламі XV і XVI ст. багато чого можна дізнатися із так званих „фехтувальних книг” і дотичної до цього жанру літератури, котра була надзвичайно поширеною в Західній Європі в добу Ренесансу. Скоро як ягеллонські копійники були споряджені за західним рицарським стандартом, то і використання фехтувальних трактатів італійського, німецького та іспанського походження у дослідженні техніки використання рицарської зброї ягеллонськими вояками є цілком закономірним. Нижче піде мова про дві пам’ятки авторства практикуючих комбатантів доби – італійського кондотьєра арагонського походження П’єтро (Перо) Монте та кастильського рицаря Хуана Кіхада де Реайо *Доктрина рицарського мистецтва*.

Комплекс повних латних, або так званих „білих” обладунків у військово-фіскальній документації ягеллонського двору позначалися термінами *arma integra / zbroya kopijnicza*¹¹. На жаль, наявний текстовий матеріал – і актовий і наративний – не дає уявлення про специфіку захисного озброєння рицарської кінноти, яка брала участь у битві. Натомість копійники в білих латах присутні у візуальних джерелах – як в деревориті з панегірика Анджея Крицького, так і на панелі з НМВ.

В композиції деревориту їм відведена уся права частина пам’ятки. Остання читається знизу вгору. Загін рицарів прибуває на берег Дніпра на чолі із начальником із перначем в руках, переправляється через ріку слідом за парою армованих вершників так само з перначами, шикуються під знаменом із зображенням польського орла в бойовий порядок під орудою комбатанта теж з перначем і плюмажем на шоломі (це салад, скоріше за все із забралом і бевором) і, врешті, атакує московські порядки.

Деталі латного озброєння у рицарів прописані нечітко, проте крім саладів із забралами і беворами можна вирізнити принаймні один шолом

¹¹ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, t. 5, k. 2 passim.

армет (у достойника з перначем на правому березі Дніпра), а також латний обладунок бойових коней. Про конструкцію та типологію озброєння судити на матеріалі цього деревориту важко.

Як на деревориті так і на панелі всі без винятку рицарі сидять на конях, захищених латними обладунками, котрі в джерелах доби позначалися терміном *ladry* (більше того, дереворит подає зображення князя Острозького верхи на дестрієрі в латах.) Польські дослідники сходяться на тому, що обладунок для бойового коня в державах Ягеллонів наприкінці XV – першій третині XVI ст. використовувався, проте спорадично. Тадеуш Грабарчик наводить за період 1497–1498 рр. загалом чотири архівні згадки про ладрованих копійничих коней, причому на одному з них обладунок був шкіряним¹². Александр Болдирев наводить ще кілька згадок, найпізніша з них міститься у вироку краківських райців, котрий вказував краківському платнеру Янові з Пілзна упродовж двох тижнів передати такий гарнітур іншому майстру для покриття метала декору¹³.

Тому поголовне ладрування рицарських коней на обох візуальних нараціях битви під Оршею дещо бентежить. Найпростіше пояснення, котре не раз уже висловлювалося, полягає в тому, що автори обидвох пам'яток вдалися до банального прикрашення дійсності. Інше полягає в тому, що моделлю для зображення оршанського рицарства послужив певний латний комплекс, котрий включав у себе обладунок не лише вершника, але і коня, котрий і був розтиражований без особливих застережень. Проти обох цих пояснень свідчить однастайність трактування рицарства візуальними джерелами віддаленими одне від одного як часово так і географічно – судячи з помилки у зображенні королівського ініціалу, на зображенні польського прапору на панелі – на відміну від деревориту – панель навряд чи була створена в Польщі чи Литві. Скоріше за все, рицарі на ладрованих конях зіграли у битві непересічно важливу роль, пам'ять про котру дійшла до митців, а ті втілили її у своїх композиціях. П'єтро Монте наполегливо радив армувати коней перед битвою (він додає, що перед такою, де не було домовленості не уражати коней, тобто перед усякою мілітарною акцією за винятком договірних турнірних зіткнень). Згадує він і невеликий металевий диск, котрий прикриває

¹² T. GRABARCZYK, *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015, s. 124.

¹³ A. BOŁDYREW, *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce w XVI wieku*, Warszawa 2005, s. 301.

коневі чоло від ударів бойового молота, такі помітні у багатьох ладрах на панелі, більшість із дисків мають в центрі шип, проте кілька обладунків його позбавлені¹⁴.

Перед московськими кінними лучниками на невеликих і неармованих конях, рицарі в „зброях бляхових” верхи на „конях копійничих в ладрах”, невразливі на удари шаблі чи постріли з лука, мали спустошуючу перевагу.

Зачіпне рицарське озброєння подано не менш лаконічно, але зі знанням справи. Перначі позначають начальників, у рицарів при бойовому шикунанні помітні списи, проте у тісній рукопашній сутичці з московитами вони орудують мечами. Сам момент таранної атаки автор передав за участі гусарської, а не копійничої кінноти. Так звані „довгі мечі” або „великі мечі”, котрі помітні у верхній частині композиції, в умілих рицарських руках – це найефективніша холодна зброя доби, якій присвячено чимало фехтувальних трактатів. Динамічний, добре збалансований предмет однаково добре надавався до кінного та пішого бою.

Панель з НМВ подає ягеллонську рицарську кінноту (так само, як і решту військ, що брали участь у зіткненні) у фотографічних деталях. Серед персонажів пам’ятки можна нарахувати близько восьми десятків кінних рицарів. Їх лати, в літературі предмету найчастіше позначаються розпливчастим терміном „максиміліанівські”, тобто такі, що виконані в стилі, який нібито склався при дворі австрійського імператора Максиміліана I Габсбурга. Автор пам’ятки одягнув своїх персонажів у лати, котрі за класифікацією Еварта Окшотта належать до „стилю Шотта – Шоненберга”, котрий оформився за життя Максиміліана, проте наскільки у цей процес був заангажований імператор сказати важко. Усі оршанські рицарі споряджені у лати цього стилю, проте автор пам’ятки намагався урізноманітнити своє узагальнення дрібними розбіжностями у деталях – кількістю заклепок, декором, тощо.

Найдавніший латний гарнітур від якого стиль дістав свою назву і належав баварському рицарю розбійнику Кунцу Шотту фон Геллінгену, був виготовлений, на думку Окшотта, біля 1497 р. у Нюрнберзі¹⁵. Берлінський

¹⁴ *Pietro Monté's Collectanea. The Arms, Armour and Fighting Techniques of a Fifteenth – Century Soldier*, transl. J.L. FORGENG, Woodbridge 2018, p. 179.

¹⁵ Е. ОАКЕШОТТ, *European Weapons and Armour from the Renaissance to Industrial Revolution*, Woodbridge 1980, p. 89.

вівтар Трьох Царів, датований 1507 р., авторства Ганса Бальдунга Гріна містить зображення св. Маврикія обладунку типу Кунца-Шонненберга з подібною до оршанських лат декорацією (Іл. 4).

Найближчим типологічно до оршанських обладунків є гарнітур з колекції Воллеса у Лондоні під номером А22. Характерні риси цього обладунку (як і всього стилю) це закруглений силует кіраси і тасети (пластини що захищають верхню частину стегна) що не підвішувалися до так званої шорци (ламельярної юпки, що прикривала черево комбатанта), а перманентно з'єднувалися з нею рухомими заклепками або заклепками та ремнями. Закритий шолом з анатомічним прикриттям підборіддя, посаджений на ламельярний горжет так само є спільним для А22 і оршанського рицарства (Іл. 3).

Іл. 3. Латний гарнітур (колекція Воллеса, Лондон, Велика Британія, № інв. А22)

Екземпляр А22 подібний до оршанських лат несиметричністю нараменників, лівий виразно більший за правий – це вказує на те, що обладунок був призначений головно для кінного бою. Не варто недооцінювати функціональність такого обладунку на полі битви. Автори фехтувальних трактатів сходяться в тому, що якісні лати були практично невразливими на дію клинкової зброї, а також стріл випущених з лука – аби вразити їх власника необхідно було вцілити у нечисленні „слабі місця” армування – прорізи забрала, отвори кіраси в зонах внутрішніх частин плечових згинів, а також в область пахвини, яку було неможливо прикрити латами без того аби позбавити противника мобільності (коли рицар сидів верхи,

це місце надійно захищала передня лука сідла). Небезпечними для рицаря були арбалети і ручна вогнепальна зброя, але на критично близьких дистанціях, де пішим стрільцям було вкрай важко утриматися без фортифікаційного прикриття або асистенції піших копійників. Вага цього обладунку порівняно невелика – 19,5 кг¹⁶ (максимальна вага подібних лат доходила до 30 кг і більше) – він виконаний ніби точно за порадою П'єтро Монте, котрий наголошував на тому, що бойовий обладунок мусить бути якомога легшим, а товщина лат невеликою, за винятком того місця кіраси, до якого кріпиться гак для упору списа¹⁷. Якщо врахувати те, що середня вага латних гарнітурів в першій третині XVI ст. складала 25–30 кг., то напрашується висновок, що основне призначення A22 і відповідно його відображення на панелі є саме бойовим, а не турнірним.

Але аналогія оршанських лат з гарнітуром A22 цікава ще й тим, що останній має на кірасі декор у вигляді ініціалу W. Як то зауважують автори каталогу зброї із зібрання Воллеса,

ініціал „W” майже напевно належить Владиславу II Ягеллону, королю Чехії в 1471–1516 рр. і Угорщини і Хорватії в 1490–1516 рр. Це не означає що цей обладунок належав самому королю, він не такий розкішний для того хто має королівський статус. Скоріше за все обладунок був зроблений для вельможі або рицаря на королівській службі. Ініціал „W” широко використовувався під час правління Владислава і багато прикладів збереглися дотепер на архітектурних деталях у Празі¹⁸.

Автори каталогу колекції Воллеса не беруться стверджувати де саме виготовлений обладунок, бо він має риси характерні для усіх трьох найкрупніших німецьких центрів виробництва захисного озброєння: Нюрнберга, Аугсбурга та Ландсгута.

¹⁶ The Wallace Collection, inv. A22, [https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultListView/result.t1.collection_list.\\$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=6&sp=2&sp=SdetailList&sp=105&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=109](https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultListView/result.t1.collection_list.$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=6&sp=2&sp=SdetailList&sp=105&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=109) (Доступ: 27 XII 2022).

¹⁷ *Pietro Monté's Collectanea*, p. 178.

¹⁸ The Wallace Collection...

Іл. 4. Ганс Бальдунг Грін, Святий Маєрикій (фрагмент Вітваря Трьох Царів, 1507 р., Державний музей в Берліні)

Отже, можна припустити, що лати, які належали певним рицарям на службі у Владислава Ягеллона, або і сам рицарі, могли послужити автору моделями при створенні пам'ятки. Такі подібності, звісно, прямо нічого не доводить, проте, по-перше, чітко вказують на те, що у зображенні рицарського озброєння автор не припустився анахронізмів, а, по-друге, опосередковано додають вірогідності гіпотезі Дітера Кеппліна, котрий вважав автором пам'ятки Ганса Креля, митця, що в 1522–1526 рр. працював при дворі угорських Ягеллонів. Те що, по перше, рицарські лати, зображені на панелі не є анахронічними на момент битви, а, по-друге, надзвичайно близькими до гарнітуру А22, наштовхує на припущення, що озброєння дворян Владислава Ягеллона могло бути використано в якості прототипів для komponування панелі, серед іншого підважує спроби Марєка Яніцького та Героніма Гралі датувати пам'ятку 1540 а то і 1550 рр.¹⁹

Приблизну кількість рицарів-копійників у війську князя Острозького можна розрахувати на матеріалі реєстрів найманих рот укладених при Ягеллонському дворі в першій декаді XVI ст.

¹⁹ M. JANICKI, *Obraz „Bitwa pod Orszą” – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów*, [w:] *Biblioteka Epoki Nowożytnej*, nr 3: *Bitwa pod Orszą*, red. M. NAGIELSKI, Warszawa 2015, s. 177 passim.

Марек Плевчинський стверджував, що число таких комбатантів-копійників у коронних силах, які брали участь у битві під Оршею, складало 15%²⁰. Якщо брати на віру число у дві тисячі „добре збройних поляків”, на яку вказував Станіслав Сарніцький²¹, то вершників у латних обладунках у війську було три сотні – як бачимо, як і повсюдно в Європі, такі комбатанти серед ягеллонських найманців складали елітарну меншість. Певна кількість армованих копійників повинна була знаходитись і серед литовського посполитого рушення і особливо серед приватних почтів нобілів Великого князівства Литовського, проте у нас немає даних, аби спекулювати про їхню кількість. Як то впливає з вищезгаданих реєстрів, до копійничого почту – базового військового колективу, із сукупності яких складалася наймана рота, входило від кількох до кількох десятків комбатантів, серед яких лише один або кілька мали на собі „зброї копійничі”. Це була загальноєвропейська тенденція ще з доби Хрестових походів – рицар міг ефективно воювати лише в оточені комбатантів-сателітів. Ті наприкінці XV ст. зазвичай були кінними арбалетниками, проте в першій декаді XVI ст. серед них почали регулярно з’являлися вершники споряджені „по-татарськи” і „по-рацьки” – тобто комбатанти екіпіровані як кінні лучники або гусари.

Джеймс Б. Вуд писав, маючи на увазі XVI ст.: „у більшості битв доби на їх хід і наслідки вирішальний вплив мало початкове тактичне розташування сил”²². Битва під Оршею не була винятком. На плані з трактату Станіслава Сарніцького „добре збройні поляки” Яна Сверчовського стоять у центрі, певно для того аби ця ударна сила могла блискавично реагувати у випадку кризи на флангах.

Ми маємо два детальних описи битви, в які включені подробиці про участь рицарської кінноти, щоправда, вони складені більше як за півстоліття по події. Це розділ трактату Станіслава Сарніцького та віршований фрагмент хроніки Мацея Стрийковського. Сарніцький пише, що вершники Сверчовського, вступили в бій чи не першими, оскільки змушені були реагувати на обхідний маневр московитів. Автор, комбінуючи польську

²⁰ M. PLEWCZYŃSKI, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, т. 1: *Lata 1500–1548*, Zabrze 2011, s. 53.

²¹ S. SARNICKI, *Księgi hetmańskie*, oprac. M. FERENC, Kraków 2015, s. 362.

²² B. WOOD JAMES, *The King's army...*, p. 190.

і латину, описує контратаку Сверчовського як гаранну, здійснену з похиленими (тобто кушованими) списами.

Сверчовському з двома тисячами [...] не одному до двох, як князь казав, а одному до шести довелося ударити. Ті, які всередині стояли [...] похиливши списи так охоче потикалися, що мало взявши шкоди від стріл [московитів – В.Г.] до них наблизилися. Вони перетнули простір, куди падали стріли з такою швидкістю, що майже уникли цієї рясної зливи і одразу ударяючи мечами в боки і груди коней, позбавили кінних лучників змоги вистрілити з луків стрілами вдаре, найбільшої тих надії²³.

Барон Герберштейн, який добре розумівся на військовій справі, вказував, що у московитів:

коні маленькі, холощені, невідковані, узда найлегша, сідла влаштовані з тим розрахунком аби вершники могли без всякого труду обертатися на всі боки і стріляти з луку. Сидячи на коні вони так підтягують ноги, що повністю нездатні витримати сильного удару списа або стріли²⁴.

Цю різницю у екстер'єрі кінського поголів'я в ворожих військах добре розуміли автори обидвох цитованих вище візуальних пам'яток, і передали цю різницю наочно. Ягеллонські рицарі на своїх дестрієрах („конях копійничих” як вони позначалися в реєстрах найманих рот) мали над московитами в ближньому бою спустошуючу перевагу – проте вона мусила урівноважуватися чисельністю московитів – Сарніцький певно не особливо перебільшує, коли пише, що „не два на одного, а шість на одного довелося битися”. Марцин Бельський, теж копійник замолоду, учасник битви під Обертином, зауважує, що „поляки опинилися серед московитів як серед моря”²⁵. Для рицарської кінноти битися у меншості було звичною справою.

Станіслав Сарніцький чітко вказує на те, що аби позбавити московитів здатності до ефективного застосування їх улюбленої тактики, люди Сверчовського атакували коней, а не вершників. П'єро Монте наполегливо радив бити передусім коней, бо „лише дурень буде цілитися

²³ S. SARNICKI, *Księgi hetmańskie...*, s. 365.

²⁴ S. VON HERBERSTEIN, *Rerum Moscoviticarum Commentarij Sigismundi...*, s. 49.

²⁵ M. BIELSKI, *Kronika polska*, wyd. K.J. TUROWSKI, Sanok 1856, t. 2, s. 975.

у вершника замість коня, оскільки аби перемогти необхідно робити докладно зворотне за першої ж можливості”²⁶. З ним беззаперечно погоджується і Хуан Кіхада де Реайо. „Дехто тої думки, що справедливим є вбивати ворожого коня. Я тої думки, що будь-що є прийнятним скоро як шкодить противнику. Якщо ви опинитися в такій ситуації то чиніть так як вам краще, тому що коли ворог на ногах, а ви в сідлі, то будете над ним великим паном”²⁷.

Хуан Кіхада інструктує своїх читачів так:

Перейшовши на чвал, вкладіть свій спис у гак на кірасі і прицільтеся у черво противника, а коли спис зламано ви повинні братися за есток (*estoque*), котрий мусить висіти зліва на передній луці сідла, закріпленій так, що коли ви тягнете його з піхов аби вони не йшли за ним. І коли ви орудуєте цією зброєю бийте у забрало і в отвори обладунку – котрі в паху і попід руками. Якщо ви зламаєте або втратите есток, то мусите братися за меч, що висить у вас при боці і битися ним допоки його не зламаєте або не втратите, а тоді взяти в руки бойовий молот”²⁸.

П’єтро Монте, який відвів техніці роботи естоком чимало місця в своєму трактаті дає чітке визначення предмету – це „колосьна зброя, яка не дає можливості рубати, для удару вона має лише вістря”. А. Болдирев стверджує, що в XVI ст. цей тип меча в польсько-литовському ареалі позначався терміном „кончар”, і є всі підстави вважати, що під термінами „гранат” і „шаршун” криється ідентична або дуже подібна клинкова зброя. Важливо пам’ятати, що попри те, що клинок естоку не надавався до січного удару, ним як і всякою металевою половою, можна була завдати потужного шокowego удару, котрий ніс неармованому противнику важкі наслідки аж до летального.

Контратаку рицарської кавалерії на правий фланг московитів – чи не буквально передає правий верхній кут деревориту з панегірика Анджєя Крицького. Виглядає на те, що автор зобразив той момент, коли рицарі перейшли до другого етапу, згаданого у *Доктрині*... Чітко видно, що рицарські коні більші розміром за московитських. Це надавало неабияку

²⁶ *Pietro Montè's Collectanea*, p. 146.

²⁷ N. FALLOWS, *Jousting in Medieval and Renaissance Iberia*, Woodbridge 2010, p. 376.

²⁸ *Ibidem*, c. 375.

перевагу у ближньому бою і автор деревориту показує, як ягелонський рицарі цю перевагу використовують, натискаючи і зминаючи московитьських коней своїми. Аби нівелювати таку перевагу, П'єтро Монте наполегливо радив атакувати спочатку коня, а вже потім вершника²⁹. Якщо вірити оршанській іконографії, московитам важко було скористатися такою порадою, скоро як рицарські коні йшли в бій так само захищені латами як їх вершники.

Оршанська іконографія не подає нам зображення естоків при сідлах – мечі оршанське рицарство носить виключно при боці. Геометрія зброї, зображеної на деревориті та панелі читається ясно і вказує на те, що ягелонські копійники озброєні так званими „довгими мечами”, техніка роботи котрими передбачала як січні так і колольні удари. Важко сказати – чи це мистецька конвенція авторів зображень чи відбиття свідомого вибору комбатантів – московити не користувалися суцільними латними обладунками західного зразка, тому проти них ефективнішим був універсальніший за есток клинок.

Ян Зборовський (він би сказав, що Аякс другий)
 Не маючи ні при собі ні зброеносця, ні слуги,
 Сам до гуфу свого між Москвою вскочив,
 А двох списом проткнувши, конем їх потоптав.
 Потім, меча вихопивши, він рубав усіх, хто до нього наближався³⁰.

На совісті Мацея Стрийковського варто залишити вояцьку байку про двох московитів, прохромлених Яном Зборовським одним ударом списа. Адже кілька подібних історій передав потомству ще сірійський емір Усама ібн Мункиз у своїй *Книзі повчань*, де він розповідає про свій досвід боротьби з франками-хрестоносцями у середині XII ст.

²⁹ *Pietro Monté's Collectanea*, pp. 140–141.

³⁰ „Jan Zborowski (rzekłby był, iż to Ajax drugi) | Nie mając ani giermka przy sobie, ni sługi, | Sam do uphu swojego między Moskwę skoczył, | A drzewem dwu przebiwszy, koniem ich potłoczył. | Potym miecza dobywszy, siekł kto się nawinie”, M. STRYKOWSKI, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*, t. 2, Warszawa 1846, s. 381.

Цей аль-Фінд був уже літньою людиною, коли бився у битві, де одним ударом свого списа вразив двох вершників, що наближалися до нього, і звалив їх обох мертвими [...] Мамелюк мого батька, на ім'я Якут аль-Тавіл, обернувся і повернувся на своїх переслідувачів – а батько й дядько (нехай милість Аллаха спочиває над їхніми душами!) дивилися на нього – і вразив своїм списом вершника з їхніх, які разом з іншим вершником гнався за нашими товаришами. Обидва вершники і обидва коні впали³¹.

Зборовський вчинив точно як радив кастільський рицар – від списа перейшов до меча. Обидва цитованих вище візуальних джерела скупі на зображення технік його використання. Рицарі на деревориті, наскільки можна судити зі скупих деталей, вдаються до потужних замахових ударів. Якщо комбатантові вдавалося сумістити момент удару з тактом руху коня, сила ураження зростала багатократно³². Панель містить лише один епізод із застосуванням меча – це фрагмент, котрий зображає загибель ягеллонського рицаря від рук московитів, скоріше за все він стосується саме згаданого вище Яна Зборовського – відомо, що той загинув у битві.

Зображення цього згону, вміщене у верхній частині панелі. Рицар з незворушним обличчям мученика витрачає останні миті свого життя на те, аби власним мечем підрізати горло московиту, міцно вхопивши того за бороду. Репортажна енергійність, урочистий символізм і чорний гумор поєднані в цьому сюжеті анонімним автором з неабиякою елегантністю.

Характерно, що Станіслав Гурський у макабричному описі побитих московитів, у якості знарядь якими їм було завдано фатальних поранень, згадує виключно зброю рицарського арсеналу – спис, меч та бойовий молот, причому на позначення останнього вживає той самий термін що і П'єтро Монте в своєму трактаті:

По всьому полю було видно густо порозкидані тіла, з яких кров текла на землю, без голів, без рук і без ніг, у декого голова молотом (*malleis*) розбита, на дві половини розколота, в одного хребет перебитий, у іншого череву розпороте, у того рука відсічена від тіла або мечем лице розбите, а той від голови до поясу розсічений, з іншого спис стирчить³³.

³¹ U. IBN MUNQIDH, *An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades: Memoirs of Usamah Ibn-Munqidh*, foreword R. BULLIET, transl. PH.K. HITT, New York 1929, pp. 78–79.

³² S. ANGLO, *The Martial Arts of Renaissance Europe*, New Haven & London 2000, p. 256 passim.

³³ *Acta Tomiciana*, t. 3: 1514–1515, Posnaniae 1853, s. 5.

Бойовий молот представлений в панелі з НМВ на озброєнні кількох ягеллонських рицарів. На нього спирається рицар у складі групи із сімох чоловік, що стоять, ніби позуючи художнику для групового портрету. Ще один екземпляр підвішений до передньої луки сідла на армованому коні, на яке спирається ще один учасник цієї групи. Третій лежить на землі поряд із іншими деталями обладунку та зачіпної зброї, що належить рицарю, котрий сидить поряд і сушиться після переправи через Дніпро. Бойові молоти кількості щонайменше трьох штук помітні і в руках рицарів що в тісних шиках готуються до переправи в правій частині композиції.

П'єтро Монте у своєму трактаті присвячує окремий розділ „Про те, які удари можна завдати бойовим молотом, яким задовгим він повинен бути і як його треба виготовляти” і докладно зупиняється на застосуванні бойового молота (*mallea*) з сідла. Довжина руків'я, на думку Монте, повинна мати 80–90 см., робоча частина має складатися з молота, що урівноважувався гаком, і вертикальним вістрям для колольного удару. Гаком можна було зачепити противника і стягнути його з сідла. Найефективнішим у верховому бою був обіручний удар молотом, завдаючи якого Монте радить пускати повід. Саме таким ударом зручно було завдавати летальних уражень коням противника, а також і йому саму. Власне їх наслідки і описує Станіслав Гурський³⁴.

Кількома словами необхідно прокоментувати той очевидний факт, що на обох іконографічних пам'ятках, які документують битву під Оршею, таранний удар кушованими списами завдають не копійники у латних обладунках, а так звані раци-гусари³⁵, на котрих металевих обладунків взагалі непомітно. Це говорить перш за все про розуміння авторами зображень актуальних на першу третину XVI ст. мілітарних трендів, а також в очевидний спосіб демонструє не занепад, але динамічні трансформації рицарської мілітарної технології. Ефективність її основної складової,

³⁴ *Pietro Monté's Collectanea*, pp. 141–142.

³⁵ На відміну від усталеної польської історіографічної традиції розрізняти рацьку та гусарську кінноту як два окремих різновиди кінноти ягеллонською війська першої третини XVI ст. (на підставі відсутності металевих захисних обладунків у першій та наявності його у другій), я вважаю, що твердих джерельних підстав для такого розрізнення не існує. Термін „рац” та „гусар” в документах та нарративних джерелах доби вживаються або взаємозамінно або синонімічно.

таранного бою, кушованим списом змушувала кінні формації, озброєні легше але орієнтовані на ближній бій, до адаптацій та запозичень³⁶.

Бойові техніки, застосовані ягеллонським рицарством на полі битви і описані в текстових і зображені у візуальних джерелах не суперечать практикам збройного боротьби, рекомендованим „фехтувальними книгами” доби. Навряд чи Станіслав Гурський чи Станіслав Сарніцький узгоджували свої битевні описи із цими пам'ятками, хоча, ймовірно, були знайомі з літературою такого роду – в XVI ст. вона була дуже популярною. Скоріше, така кореляція чітко вказує на те, що ягеллонське рицарство культивувало концепції, практики та знаряддя мілітарного насильства поширені в західному світі і ефективно користувалося ними. Князь Острозький мусив орієнтуватися в них не менш вільно, скоро як вправно застосував їх на полі битви поряд з іншими новаціями доби – польовою артилерією та чисельною вогнепальною піхотою. Як бачимо „архаїчна” рицарська кіннота і практикований нею століттями таранний бій гармонійно вписувався тактичні концепції ягеллонського війська доби Ренесансу.

BIBLIOGRAFIA • BIBLIOGRAPHY • БІБЛІОГРАФІЯ

Źródła archiwalne • Archival primary sources • Архівні джерела

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział 85, т. 5.

³⁶ Детальніше про це див. W. HUCUL, *Zachodnioeuropejskie korzenie busarii orszańskiej*, [w:] *Biblioteka Epoki Nowożytnej*, nr 3: *Bitwa pod Orszą*, red. M. NAGIELSKI, Warszawa 2015; V. HUCUL, *The Mounted Shock Combat with Couched Lance Amongst Polish-Lithuanian Hussars in 16th century*, [in:] *Relații Interetnice în Transilvania Militaria Mediaevală în Europa centrală și de sud-est*, ed. Z.K. PINTER, A. NIȚOI, C. URDUZIA, Sibiu 2018.

Źródła drukowane • Printed primary sources • Оpubліковані джерела

Acta Tomiciana, t. 3: 1514–1515, Posnaniae 1853.

BIELSKI M., *Kronika polska*, wyd. K.J. Turowski, Sanok 1856, t. 2, ks. 4, 5.

BUEIL J., *Le Jouvencel*, vol. 2, Paris 1889.

HERBERSTEIN S. VON, *Rervm Moscouiticarum Commentarij Sigismundi Liberi Baronis in Herberstain, Neyperg, & Guettenbag : quibus Russiae ac Metropolis eius Moscouiae descriptio*, Basileae 1571.

IBN MUNQIDH U., *An Arab-Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades: Memoirs of Usamah Ibn-Munqidh*, foreword R. BULLIET, transl. PH.K. HITTI, New York 1929.

Pietro Monte's Collectanea. The Arms, Armour and Fighting Techniques of a Fifteenth – Century Soldier, transl. J.L. FORGENG, Woodbridge 2018.

QUIJADA DE REAYO J., *Doctrina del arte de la cavalleria*, [in:] *Jousting in Medieval and Renaissance Iberia*, ed. N. FALLOWS, Woodbridge 2010, pp. 363–384.

SARNICKI S., *Księgi hetmańskie*, oprac. M. FERENC, Kraków 2015.

STRYKOWSKI M., *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszyskiej Rusi*, t. 2, Warszawa 1846.

Opracowania • Secondary sources • Опрацювання

ANGLO S., *The Martial Arts of Renaissance Europe*, New Haven–London 2000.

BOŁDYREW A., *Produkcja i koszty uzbrojenia w Polsce w XVI wieku*, Warszawa 2005.

GRABARCYK T., *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015.

HOWARD M., *War in European History*, Oxford 1979.

HUCUL W., *The Mounted Shock Combat With Couched Lance Amongst Polish-Lithuanian Hussars in 16th century*, [in:] *Relații Interetnice în Transilvania Militaria Mediaevalia în Europa centrală și de sud-est*, ed. Z.K. Pinter, A. Nițoi, C. Urduzia, Sibiu 2018.

HUCUL W., *Zachodnioeuropejskie korzenie busarii orszańskiej*, [w:] *Biblioteka Epoki Nowożytnej*, nr 3: *Bitwa pod Orszą*, red. M. Nagielski, Warszawa 2015.

HUIZINGA J., *Jesień średniowiecza*, Warszawa 1992.

JANICKI M., *Obraz „Bitwa pod Orszą” – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwniej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów*, [w:] *Biblioteka Epoki Nowożytnej*, nr 3: *Bitwa pod Orszą*, red. M. Nagielski, Warszawa 2015.

KEEGAN J., *Oblicze bitwy. Studium nad bitwami pod Azincourt, Waterloo i nad Sommą*, Oświęcim 2019.

OAKESHOTT E., *European Weapons and Armour from the Renaissance to Industrial Revolution*, Woodbridge 1980.

OSZCZANOWSKI P., *Śląskie losy kolekcji dzieł sztuki książecznej Ludwika Karoliny Radziwiłłówny (1667–1659)*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 2011, t. 20, s. 182–220.

PLEWCZYŃSKI M., *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1: *Lata 1500–1548*, Zabrze 2011.

WOOD J.B., *The King's Army. Warfare, Soldiers, and Society during the Wars of Religion in France, 1562–1576*, Cambridge 1996.

Netografia • Internet sources • Нетографія

The Wallace Collection, [https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultListView/result.t1.collection_list.\\$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=6&sp=2&sp=SdetailList&sp=105&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=109](https://wallacelive.wallacecollection.org/eMP/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultListView/result.t1.collection_list.$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=6&sp=2&sp=SdetailList&sp=105&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=109) (доступ: 27 XII 2022).

Volodymyr Hutsul

KOPIJNICY W BITWIE POD ORSZĄ (1514) BRÓŃ, UZBROJENIE I TAKTYKA

Streszczenie. Artykuł poświęcony jest uzbrojeniu oraz sposobom jego użycia przez zbrojnych z oddziałów jagiellońskich w bitwie pod Orszą (1514). W celu wyjaśnienia problemu wykorzystano źródła ikonograficzne i pisane z tamtego okresu, wśród których uwzględniono nie tylko relacje narracyjne, ale także traktaty fechtunku z pierwszej połowy XVI w. Te ostatnie podkreślają szczególne cechy użycia rycerskiego uzbrojenia w walce konnej. W wyniku analizy źródeł autor doszedł do wniosku, że zbrojna kawaleria armii jagiellońskiej nie różniła się fundamentalnie od zachodnioeuropejskiej szlachty tamtego czasu zarówno pod względem wyposażenia, jak i technik walki. Porównując ikonografię rycerskiego uzbrojenia w głównym źródle wizualnym, związanym z bitwą – obrazie „Bitwa pod Orszą” z Muzeum Narodowego w Warszawie z wyraźnie datowanymi przykładami z okresu pierwszej dekady – połowy drugiej dekady XVI w., można z całą pewnością stwierdzić, że obraz ten nie zawiera przedstawionych anachronizmów.

Słowa kluczowe: bitwa pod Orszą, wojsko, kawaleria, uzbrojenie, XVI w.

Volodymyr Hutsul

ARMORED MEN-AT-ARMS IN THE BATTLE OF ORSHA (1514) ARMS, ARMOR AND TACTICS

Summary. The article is devoted to the arms, armor and tactics of its use by the Jagiellonian men-at arms in the Battle of Orsha (1514). To solve the problem, visual and textual sources of the time were used, among the latter, not only narrative, but also fencing treatises of the first half of the 16th century, which highlight the peculiarities of the use of knightly weapons in horse combat, were considered. As a result of source analysis, the author came to the conclusion that the armored cavalry of the Jagiellonian army did not fundamentally differ from the Western European chivalry of the time either in terms of equipment or combat techniques. Comparing the iconography of knightly weapons in the main visual source related to the battle – the „Battle of Orsha” panel from the National Museum in Warsaw with clearly dated examples of the period of the first decade – the middle of the second decade of the 16th century, we can say with certainty that the panel does not contain anachronisms depicted.

Keywords: Battle of Orsha, army, cavalry, weapons, XVI century

ОЗБРОЄННЯ ЗАМКУ В КАМ'ЯНЦІ-БУЗЬКІЙ (СТРУМИЛОВОЇ) В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI СТОЛІТТЯ

Анотація. У Головному архіві давніх актів в Варшаві зберігаються джерельні документи, що містять відомості про озброєння та укріплення королівських замків на східних кордонах Королівства Польського. Серед документів люстрації міст і замків Львівської землі Руського воєводства звертають на себе увагу замкові описи, присвячені озброєнню та продовольчому забезпеченню замку в Кам'янці-Бузькій (до 1944 р. Кам'янки Струмилової, нині місто Львівської області України). Дані описи походять з 1534 (2 рукописи) та 1542 (1 документ) років. З коротких текстів дізнаємося, між іншим, про артилерію, стрілецьку зброю та запаси боєприпасів, що належали замку. Метою цієї статті є показати стан наступально-захисного озброєння, яке мало бути використане для захисту населення Кам'янки від нападів татар, турків і молдован. Джерела повідомляють про артилерію, представлену 4 фоглерами, 1 бронзовою гарматою, 1 півтарасницею, 1 малою мортирою та 1 пошкодженою тарасницею. Ручна вогнепальна зброя захисників кам'янського замку була представлена 13 екземплярами (4–7 рушниць і 9–10 гаківниць). У розпорядженні гарнізону також було 12 старих арбалетів і 2 механізми до натягування тятиви (*hewary*). Холодна зброя не користувалась популярністю і була представлена лише 4 рогатинами. Запас захисного озброєння був невеликий і складався лише з 5 латних нагрудників (*plachy przednie*), 2 наплічників (*plachy zadnie*) і 6–9 шоломів типу капелін. Артилерійські запаси були представлені кулями, порохом і свинцем.

Ключові слова: Кам'янка-Бузька, Україна, Польща, XVI ст., замок, вогнепальна зброя

У Варшаві, в Головному архіві давніх актів зберігаються джерела до історії озброєння і укріплення королівських замків на східних околицях королівства Польщі. Серед архівних томів, на особливу увагу заслуговують матеріали (т. зв. інвентарі, або ж замкові описи, люстрації) присвячені невеликій твердині Кам'янка Бузька.

Джерела носять наративний характер. Часто в них можна знайти не тільки детальні описи укріплень, озброєння і спорядження, а й приміщень, кухонного начиння, їстівних припасів, усього рухомого і нерухомого майна. Деякі інвентарі лаконічні, а деякі описують все до найдрібніших деталей, починаючи від замку і замкової служби, міських будівель і аж до навколишніх фільварків з обкладеним податками населенням. Зазвичай люстрації проводилися після смерті попереднього старости і при призначенні нового. Не виключенням було і Кам'янське (*kamionackie*) староство Львівської землі Руського воєводства. Метою нашої розвідки є опис замкового озброєння і спорядження за матеріалами інвентарів 1534 і 1542 рр.

Місто Кам'янка-Бузька і його замок

Місто Кам'янка-Бузька¹ розташоване за 43 км на північний схід від Львова (Іл. 1). Середньовічна ж твердиня Кам'янка-Струмилівська або Струмилова між річками Західний Буг і його притокою Кам'янкою забезпечувала стратегічну перевагу завдяки вдалому географічному розташуванню на перехресті торгових шляхів (південь-північ, шлях зі Львова на Волинь, захід-схід, на Київ). Засновником міста (офіційна дата заснування 1406 р., а перша згадка – 1411 р.) вважають львівського хорунжого і підкоморія Юрія Струмила з Димошина гербу Домброва († після 1471)².

У зв'язку зі зростанням у першій половині XV ст. татарської загрози постала нагальна потреба збільшити обороноздатність теренів Руського воєводства. 1448 р. король Казимир Ягеллончик надав Кам'янське староство Юрієві Струмилу, який активно укріпив місто і замок, поглибив старі і викопав нові рови, звів вали і частоколи (висота стін доходила до 15 м). Того ж року поселення Кам'янка згадувалося як місто, 1469 р.

¹ До 15 серпня 1944 р. Кам'янка-Струмилівська, або Струмилова. Нині місто Кам'янка-Бузька в Україні, Львівського району, Львівської області. В. ГОЛОВКО, *Кам'янка-Бузька*, [в:] *Енциклопедія історії України*, т. 4: *Ка–Ком*, редкол.: В. СМОЛІЙ ТА ІН., Київ 2007, http://www.history.org.ua/?termin=Камуанка_Buzka (доступ: 19 VII 2022).

² В. FALIŃSKI, *Jerzy Strumillo budowniczy miasta (15 wiek)* [broszura, lata trzydzieste XX w.], s. 8–9; А. БАЙЦАР, *Григорій Юрій Струмило – володар Винник (XV ст.)*, <https://baitsar.blogspot.com/2017/06/xv.html> (доступ: 19 VII 2022); К. PRZYWOŚ, *Urzednicy wojewodztwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka)*. *Spisy*, Wrocław 1987, s. 116, 132.

воно вже набуло королівського статусу, 1471 р. – отримало магдебурзьке право, а 1509 р. – локаційний документ. Поселення з його укріпленнями, костелами і церквами були спалені 1509 р. татарами, які цього разу замок взяти не змогли. Саме місто в першій половині XVI ст. налічувало 500 дворів і мало 12 цехів (кравці слюсарі, кожум'яки, шевці, боднарі, ковалі, рибалки та ін.). 1539 р. король надав міщанам привілей, згідно якого доходи від винокуріння мали йти на ремонт міських укріплень³.

Іл. 1. Кам'янка Бужанська. Фрагмент мапи *Poloniae finitimumque locorum descriptio*, Вацлава Гродецького (бл. 1535–1591) з 1571 р. (джерело: <https://polona.pl/item/polinae-finitimarumque-locorum-descriptio,MTU5ODkxNDQ/0/#info:metadata>)

³ Кам'янка-Бузька, <https://city-adm.lviv.ua/portal/history-of-lviv/around-the-city-lion/5439-kamanka-buzka> (доступ: 19 VII 2022); S. TYLUS, *Dokumenty kaplicy zamkowej w Kamionce Strumilowej (archidiecezja lwowska)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1998, nr 69, s. 9.

Також Юрій на місці старого двору, за міською брамою, на Глинянському передмісті звів резиденцію старости – новий замок. Про його існування зараз нагадує тільки назва місцевості – Підзамче. Про зовнішній вигляд твердині майже нічого не відомо за винятком того, що він був дерев'яний, збудований на штучному пагорбі, мав дві башти і дві брами (Таданську і Белзьку), обведений 15-метровими валами з частоколом і глибокими ровами. В замку староста вибудував також каплицю Успіння Пречистої Діви Марії, апостолів Св. Петра і Павла і всіх Святих⁴.

Замок зі всією забудовою був спалений татарами 1627 р., а подальші лихоліття не оминули й Кам'янки. Наразі єдиний опублікований опис замкових укріплень, походить з люстрації 1662 р., і подає його Ян Адамчик:

цей замок знаходиться недалеко від міста, вірніше під самим містом, оточений водою, а візд на нього з півдня (...) Башта зі сторони міста (...) а біля неї друга башта, в якій розташовується в'їзд до замку (...) Біля стайні є виїзд до міста, але башта над ним зруйнована (...) Цей замок оточений дерев'яною стіною⁵.

На жаль, замок не дійшов до наших днів, оскільки станом на 1766 р. вже не існував:

Колись замок знаходився нижче фільварку біля міста на річці Каменці; [він] був розібраний і знесений протягом останніх десятиліть⁶.

⁴ J. АДАМЦЫК, *Fortyfikacje stae na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku*, Kielce 2004; *Кам'янка-Бузька*, <https://castles.com.ua/kamiankabu.html> (доступ: 19 VII 2022); S. TYŁUS, *Dokumenty...*, s. 9.

⁵ „leży ten zamek blisko miasta albo raczej pod samym miastem, wodą wkoło opasany, do którego wjazd od południa przypada (...) Baszta od miasta (...) pobok zaś druga baszta, przez którą wjazd jest do zamku (...) Pobok której tajni jest wyjazd do miasta, ale baszta nad nim obalona (...) Ten zamek wkoło parkanem obwiedziony”, *Lustracja województwa Ruskiego 1661–1665. Ziemia lwowska*, cz. 2, wyd. K. Arłamowski, W. Kaput, Wrocław 1970, s. 164–167, 171–172 [Всі переклади текстів в статті є авторськими]; J. АДАМЦЫК, *Fortyfikacje...*, s. 130.

⁶ „Zamek bywał niżej folwarku pod miastem nad rzeką Kamionką; ten od lat kilkunastu rozebrany i zniesiony”; *Kamionka Strumiłowa*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3, z. 34, red. F. SULIMERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI, Warszawa 1882, s. 782–788.

Опис озброєння Костянтина Гурського

Довгий час єдиним опублікованим описом замкового озброєння був невеликий фрагмент у праці присвяченій історії польської артилерії Костянтина Гурського (1826–1898)⁷. Опис не був датований, зроблений у вигляді переліку наступального і оборонного озброєння, а також артилерійських запасів. Остання частина опису К. Гурського викликає більше питань, ніж дає відповідей, тому постала проблема пошуку архівного першоджерела і перевірки даних записаних в ньому (про це див. нижче).

Березневий інвентар 1534 р.

Найдавніший замковий інвентар і опис озброєння міститься в томі люстрації твердині і старостинських маєтків з весни 1534 р.⁸, проведений після смерті генерального руського старости Оттона Ходецького гербу Повала⁹ († 12 березня 1534 р., можливо інвентар складено вже в березні, також не ясно хто ж був кам'янським старостою до його смерті). Текст опису здебільшого латиномовний, з поясненнями старопольською мовою для деяких видів озброєння (Іл. 2; Додаток 1).

⁷ K. GÓRSKI, *Historia artylerii polskiej*, Warszawa 1902, s. 222.

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział LVI, Inwentarze starostw, sygn. 100, k. 2–2v (далі: AGAD, ASK, O. LVI).

⁹ Оттон Ходецький (бл. 1474 – 12 березня 1534), воевода краківський (1533–1534), сандомирський (1527–1533), руський (1515–1527), подільський (1510–1515), каштелян львівський (1505–1509), генеральний руський староста (1529–1534), староста галицький, кам'янецький, трембовецький, любачівський, коломийський і снятинський і ін., ротмістр поточної оборони (1507–1531). K. PRZYBÓŚ, *Urzednicy województwa ruskiego...*, s. 116; E. JANAS et al., *Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, Kórnik 1998, s. 144; W. РОСІЕСНА, *Chodecki Otto*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, т. 3, Kraków 1937, s. 350–351; Є. П'янкова, *Урядницька кар'єра братів Ходецьких на Руських землях Корони Польської у другій половині XV – першій третині XVI століття*, „Київські історичні студії” 2018, № 2 (7), с. 29–36; M. PLEWCZYŃSKI, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, т. 2, Zabrze–Tarnowskie Góry 2012, s. 323.

216

Inventarium Castri in Kamyonka post
mortem olim magnifici domini othe Pa
latini Conscriptum sub anno 1534

Machine bellice eiusq
Castri in Kamyonka

Item Machinae quae in vulgari vocantur fuglari	4
Item Tormentum auricalci non valde grossu	1
Item Tormentum in vulgari poltharasznice	1
Item Mortarium alio moszdzirdik	1
Item Bombardum in vulgari hakownicz	9
Et decima fracta	
Item Pixides alio rusznicz	4
Item Lancee alio schatzm	4
Item Arma plarfen	7
Item Baliste	12
Item Hecoraj	2
Item Syzow zasenkul mrd	
Item Globuly plumbij bombardaz	450
Item Globuly ad tormentum manus ferreaj	60

Ил. 2. Перша сторінка опису замку в Кам'янці-Бузькій з березня 1534 р.
(джерело: AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 100, k. 2)

Традиційно писар почав опис із артилерії (*machine bellice*), представленої чотирма фоглерами (*fuglari*), однією півтарасницею (*poltharasznice*), малою мортирою (*mortarium alias moszdzirdik*) і, напевно, невеликою бронзовою гарматою (*tormentum auricalci non valde grossu*, така ж гармата присутня в наступному інвентарі). Пізніше автор перейшов до ручної вогнепальної зброї, серед якої було занотовано дев'ять справних гаківниць (*bombardum in vulgari hakownicz*), одна несправна гаківниця (*fracta*) і чотири рушниці (*pixides alias rusznicz*). Із холодної зброї зафіксовано тільки

чотири рогатини (*lancee alias robathni*), а невробалістична зброя налічувала 12 арбалетів (*baliste*) і два механізми натягування тятиви (*bewary*). До диспозиції оборонців були лише сім пластин кіраси (*arme plachow*, при наступному описі згадуються п'ять нагрудників і двоє наплічників, скоріш за все писар порахував їх тільки загальну кількість). Голови захисників мали би захищати дев'ять шоломів типу капелін. Запас боєприпасів був не досить значним, бо становив 450 олов'яних куль до гаківниць (*globuli plumbi bombardas*), 60 залізних гарматних ядер (*globuli ad tormentis manis ferrei*), якусь посудину середнього розміру (можливо бочечку) з наконечниками до арбалетних болтів (*szipow*). Гарматного пороходу було дві посудини (бочечки), а олова один камінь (бл. 12, 96 кг)¹⁰. До цікавих речей в арсеналі належать військове сідло старости Струмила (*sella bellicosa olim Strumilo*) і його ж щит (*scutum*). Скоріш за все це були предмети, які зберігали на пам'ять про будівничого замку¹¹.

Вересневий інвентар 1534 р.

Другий інвентар знайдемо серед описів укріплених пунктів Львівської землі Руського воєводства (до них належали укріплення Високого і Низького замку у Львові та замку в Глинянах)¹². Люстрацію провели для польного коронного гетьмана, галицького каштеляна і нового кам'янського старости Яна Коли з Далейова¹³ гербу Юноша († 1543/44) у вересні 1534 р.¹⁴ Перша написана старопольською мовою частина опису цілком присвячена озброєнню (Іл. 3, Додаток 2). Наступні частини повністю латиномовні, присвячені переліку харчових запасів (*Victualia in promptujars*) і замкової скотині. Тут, серед іншого, знайдемо інформацію про муку, солонину, сири, опис отари овець (*Conscripcio Gregis*), поросят (*prossjyat 40*) і інше¹⁵.

¹⁰ J. SZYMAŃSKI, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2004, s. 172.

¹¹ AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 100, k. 2–2v.

¹² *Ibidem*, sygn. 144, k. 66–68.

¹³ Ян Кола з Далейова († 1543/4), галицький підкоморій, кам'янський староста, каштелян галицький. Н. KOWAŁSKA, *Kola Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, т. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 286–287; К. PRZYBOŚ, *Urzednicy województwa ruskiego...*, s. 43, 55, 323; М. ПЛЕWCZYŃSKI, *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, т. 2, Zabrze–Tarnowskie Góry 2012, s. 334.

¹⁴ AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 144, k. 41.

¹⁵ AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 100, k. 66–68.

520
66

Inventarijusz Castri Kamionka
Magnifico domino Joanni Kola
de Salisow Castellano halicien
y Capite concessio Anno dmi
1 5 3 4

propugnacula Castri

JFF	fuglarze	-	-	4
JFF	Dzielko bspisane	-	-	1
JFF	pultharasznicie y mozdzerzyk	-	-	2
JFF	kalownice	-	-	9
JFF	Charnicza kostanujowa	-	-	1
JFF	Wiedmie	-	-	4
JFF	Robacz	-	-	4
JFF	plachow przednieb	-	-	1
JFF	Sacznieb	-	-	2
JFF	knos	-	-	12
JFF	hewarow	-	-	2

Іл. 3. Перша сторінка опису замку в Кам'янці-Бузькій з вересня 1534 р.
(джерело: AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 144, k. 66)

Різниця в описі озброєння, порівняно з попереднім текстом, незначна. Кількість фоглерів (*fuglarze*) і порохових комор до них (*prochownicze do fuglarow*), залишилася незмінною. Присутня була та ж півтарасниця і мала мортира (*pultharasznicie y mozdzerzyk*). Натомість дізнаємося, що невелика

гармата з попереднього інвентаря була бронзовою (*dzjelko szpizave*). Також з'являється якась пошкоджена тарасниця (*tharasnicza rostargnjona*), якої в попередньому описі не занотовано. Стрілецька вогнепальна зброя залишилася майже без змін (рушниць як було чотири, так і залишилося, зникла одна, напевно пошкоджена, гаківниця). Кількість арбалетів, арбалетних механізмів і рогатин також не змінилася. При описанні обладунків писар додав конкретики, було вказано, що на зберіганні було п'ять пластинчастих нагрудників (*plachow przednich*) і двоє наплічників (*zadnich*). Зникли всі капеліни, щит і сідло пана Струмила (або писар ними не зацікавився). Конкретизується артилерійський запас: залізних ядер до тарасниць було так само 60, куль до гаківниць ті ж 450, наконечників до болтів півбочки, гарматного пороху дві бочечки, а олову один камінь. Новинкою були 82 камінних ядра до фоглерів¹⁶.

Лютневий інвентар 1542 р.

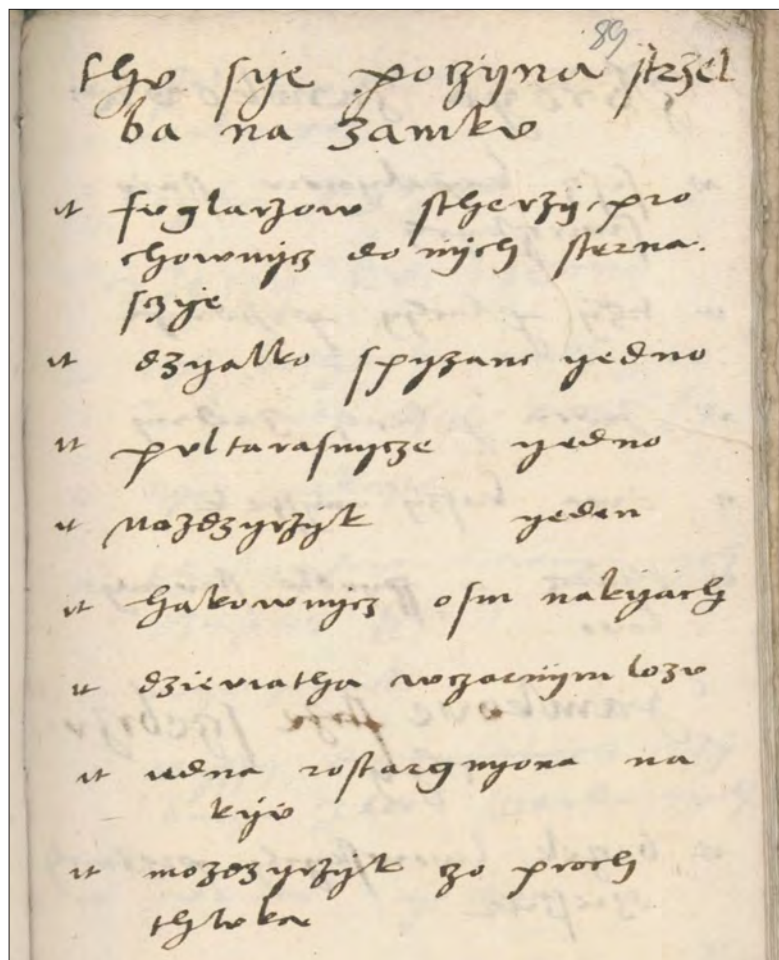
Згаданий на початку статті опис – наймолодший, частково опублікований К. Гурським¹⁷. Рукопис підготовлений старопольською, відсутня його титульна сторінка, тому не вказана точна дата інспекції, а з тексту зрозуміло лише про якийсь замок йдеться (Л. 4; Додаток 3). Натомість характер тексту другої частини присвяченого місту Кам'янка опису вказує, що перед нами інвентар саме Кам'янської твердині¹⁸. Опис здійснено після смерті Яна Коли¹⁹ 15 лютого 1542 р., тому вважатимемо, що замок було описано десь напередодні. Він підсумовує його 6-річну діяльність при уряді старости (не відомо скільки разів старий і хворий польний гетьман був у Кам'янці, оскільки він займав і більш престижні уряди).

¹⁶ AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 144, k. 41–41v.

¹⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, Oddział I, Rachunki królewskie, sygn. 62, k. 81–99 (дааі: AGAD, ASK, O. I, sygn. 62); K. GÓRSKI, *Historja...*, s. 222.

¹⁸ AGAD, ASK, O. I, sygn. 62, k. 93.

¹⁹ Власне з цього опису ми дізнаємось точну дату смерті гетьмана: 17 січня 1542 р., а не 1543 чи 1544 роки. AGAD, ASK, O. I, sygn. 62, k. 93.

Іл. 4. Фрагмент замкового інвентаря з описом озброєння з 1542 р.
(джерело: AGAD, ASK, O. I, sygn. 62, k. 89)

Окреслений опис слугує прикладом, як не треба публікувати першоджерела²⁰. Перша частина тексту прочитана правильно. Порівняно з попередніми інвентарями не відбулося кардинальних змін. Чотири

²⁰ Незважаючи на величезні заслуги К. Гурського перед польською військово-історичною історіографією, до його способу публікації джерел є чимало запитань. На жаль, даний опис – не виняток, оскільки неправильно прочитані ним фрагменти спотворюють загальну картину і провадять до помилкових суджень. Для справедливості належить зауважити, що праця, в якій розміщено опис, вийшла накладом вже після смерті автора, за редакції Тадеуша Корзона

фоглери (разом з тими ж коморами) так само складали основу артилерії, тут залишалися півтарасниця, мала мортира і бронзова гарматка. Десь зникла пошкоджена тарасниця. Збільшилася до семи кількість рушниць (тоді вже активно розповсюджувалися аркебузи, наприклад в Кам'янці-Подільському 1543 р. їх було вже 30²¹), але до них не було куль і навіть форм для відлиття. Кількість справних гаківниць залишилася без змін, але одна, не врахована в попередній люстрації, була несправною. Вперше зустрічаємо опис конструкції даних гаківниць: „гаківниць на киях вісім, дев'ять в чорному ложі, одна [гаківниця] на кию тріснута”²².

Зникли рогатини і арбалетні механізми (*bewary*), зменшилася кількість обладунків (нагрудників з п'яти до трьох, наплічників із двох до одного). Звідкись взялись шість капелінів (весною 1534 р. їх було дев'ять, восени того ж року не було взагалі), а також *dwa kuszj myszek* (про них далі). Частково зменшилася кількість боєприпасів: ядер до тарасниць з 60 до 44, куль до гаківниць з 450 до 350. Кількість ядер до фоглерів (82) та пороху (2 бочечки) не змінилася²³.

Далі процитуємо переклад опису з праці К. Гурського: „кіз старосвіцьких які перини мають 3 і 11 які не мають перин, а до цих кіз два столи, а в тих столах є 8 шипів без пір'я”²⁴. Як видно з даного опису мало що зрозуміло. Сам автор висловив сумнів чи були ці „кози” легкими гарматами чи станками для натягування тятиви арбалетів, хоча сам же вказував на подібність написання слів *kozsa* (коза) і *kusza* (арбалет)²⁵. Проблема полягала в неправильному прочитанні тексту. Оригінальний запис належить прочитати так: „куш [арбалетів] старосвіцьких які мають тетиви три,

(1839–1918), який фактично написав цю книгу за свого друга, на підставі рукописів і архівних виписок (часто не розбірливих) зібраних К. Гурським. J. SENKOWSKI, *Materiały archiwalne do historii organizacji polskiej siły zbrojnej w drugiej poł. XV w. przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej” 1954, t. 1, s. 520–521; K. GÓRSKI, *Historia...*, s. 5–7.

²¹ AGAD, ASK, O. I, sygn. 45, k. 126–126v.

²² „hakownycz osm na kjach, dzieviatha w czarnym lozu, iedna rostargnyona na kju”, AGAD, ASK, O. I, sygn. 62, k. 89–89v.

²³ AGAD, ASK, O. I, sygn. 62, k. 89–89v.

²⁴ „koz staroswieckich które mają pierzyny 3 a 11 które nie mają pierzyn, a do tych koz dwa stoły, a w tych stołach jest 8 szypow bez pierza”, K. GÓRSKI, *Historia...*, s. 222.

²⁵ AGAD, ASK, O. I, sygn. 62, s. 26–27.

а одинадцять які тетив не мають, а до цих куш є два тули [колчани], а в цих тулах є вісім шипів [арбалетних болтів] без пір'я"²⁶.

Тепер стає зрозумілим, де ж поділися замкові арбалети, бо в записі окреслено три арбалети з тятивами і 11 без (в попередніх люстраціях згадуються 12 екземплярів). Вище згадані два *thuly* є насправді колчанами до арбалетних болтів²⁷, котрих було аж вісім та і ті без оперення.

Де ж поділись замкові „реліквії” щит і сідло Струмила? Нагадаймо, що пан з Димошина не зустрічається в джерелах після 1471 р., тобто сідлу і щиту могло бути мінімум 71 рік. В подачі К. Гурського знайдемо щит-тарч (*tharcz*) і якась „шило стромилове”²⁸ яке при правильному прочитанні першоджерела належить розуміти як „тарч та сідло Струмилове”²⁹.

Замкова артилерія

Більшістю гармат в кам'янському арсеналі були чотири фоглери (*fuglari, fuglarze*)³⁰. Фоглерами (з нім. *Vogler*, фр. *veuglaire*, від *aveugler* – засліплювати, замикати отвір) називалися легкі гармати малого калібру, що походили від тарасниць, і були першими гарматами в історії артилерії, які заряджалися за допомогою 3–4 змінних порохових камер. Це збільшувало швидкість заряджання, але через недосконалість виробничих процесів (головно у зв'язку із „протіканням” порохових газів внаслідок негерметичного замикання комори, що призводило до зменшення сили пострілу) не додавало гарматі надійності. Протягом дня з фоглеру можна було зробити до 30 пострілів³¹. Не відомо чим же було *dzjelko szpizave*. Можливо, йшлося про бронзовий фальконет.

²⁶ „kusz starszowieczkich ktore mają ciężczywy trzy, a yadenascie które nie mają czyęczyw, a do tych kusz są dwa thuly, a w tych thulych iest osm sypow bez pierza”, AGAD, ASK, O. I, sygn. 62, k. 89.

²⁷ J. SZYMCAK, *Ceny broni, koni i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce Średnio-wiecznej 1450–1500*, red. A. NOWAKOWSKI, Toruń 2003 (далі: UWPS), s. 246.

²⁸ „szydło stromilowe”, K. GÓRSKI, *Historia...*, s. 222.

²⁹ „tharcz a szydło Strumylovo”, AGAD, ASK, O. I, sygn. 62, k. 89–89v; cf. K. GÓRSKI, *Historia...*, s. 222.

³⁰ AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 100, k. 2.

³¹ J. SZYMCAK, *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź 2004, s. 55; M. MIELCZAREK, *Artyleria*, [w:] UWPS, с. 69; О. МАЛЬЧЕНКО, *Арсенали українських замків XV – середини*

Півтарасниці були різвидом тарасниць із меншою вагою і калібром. Тарасниці (з чеськ. *tarasnice*, нім. *Terrasbüche*) перетворилися на доволі універсальні середньовічні гармати з родини бомбард. До їх активного розповсюдження, як і до більшості видів тогочасної вогнепальної зброї, долучилися чеські гусити. Про їх бойове застосування можна дізнатися із самої назви. За першою традиційною версією назва походить від тарасів, або замкових підмостків, на яких ставили гармати при обороні фортець. Згідно з другою версією, назва походить від чеського поняття *taras*, великого щита-павези, за яким гусити ховали гармати під час перезаряджання в шикі вагенбурга. Спочатку це були малокаліберні гармати, але поступово калібр досяг 40–100 мм, з довжиною ствола 21–29 калібрів. На межі XV–XVI ст. стаціонарні тарасниці монтовано на дерев'яних стояках „козлах”, а польові на двоколісних лафетах з „драбинковою” системою піднесення ствола, що збільшувало їх мобільність в польових баталіях, але в 30-х рр. XVI ст. вони вже вважалися застарілими і поступово їх кількість зменшувалася, про що свідчить зокрема те, що одна тарасниця з кам'янського арсеналу була *rostargnjona*, тобто мала якесь ушкодження ствола. Стріляли з півтарасниці залізними кулями³².

Замковий *moździerzyk*, можливо, був залізною чи бронзовою малою мортиркою на стаціонарному лафеті з довжиною ствола 1,5–2 калібри. Стріляли мортири по навісній траєкторії (вище 45°) спершу кам'яними ядрами, пізніше тонкостінними пороховими бомбами. Мортири вважалися типовими облоговими гарматами, котрі активно використовувалися як атакуючими так і обложеними. Належить зауважити, що мортирних куль в арсеналі Кам'янки не було³³.

XVII ст., Київ 2004, с. 115; IDEM, *Артилерія на українських землях у XIV–XV століттях*, Київ 2005, с. 104.

³² ASK, O. LVI, sygn. 144, k. 66–66v; J. SZYMCAK, *Początki broni palnej...*, s. 53–55, 106–107; M. MIELCZAREK, *Artyleria...*, s. 69; О. МАЛЬЧЕНКО, *Арсенали...*, с. 114, 360–361; W. KWAŚNIEWICZ, *1000 słów o dawnej broni palnej*, Warszawa 1987, s. 162–163; IDEM, *Leksykon dawnej broni palnej*, Warszawa 2004, s. 212–213; P. KLUČINA, *Zbroj a zbraně: Evropa 6.–17. století*, Praha–Litomyšl 2004, s. 405.

³³ AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 100, k. 2–3; ASK, O. LVI, sygn. 144, k. 66–66v; AGAD, ASK, O. I, sygn. 62, k. 89–89v; K. GÓRSKI, *Historia...*, s. 218; J. SZYMCAK, *Początki broni palnej...*, s. 62; О. МАЛЬЧЕНКО, *Арсенали...*, с. 112.

Головного артилерійського запасу – пороху до гармат теж було замало: дві бочечки (*prochu beczolce 2*) масою чотири камені, тобто 25,92 кг, а олова до відливання куль до рушниць і гаківниць один камінь (*olowi kamjen*), тобто 12,96 кг. Для меління пороху використовувалася ступа (*mozdzyezyk czo proch thluka*)³⁴.

Ручна вогнепальна зброя

Запаси ручної вогнепальної зброї були невеликими, становили декілька рушниць (чотири 1534 р. і сім 1542 р.) і 8–10 гаківниць. Рушниці 1535 р. вже вважалися застарілим видом озброєння еволюціонувавши у бік так зв. „київ залізних” або пищалів, до яких додали дерев’яне ложе із примітивним прикладом. Це була довгоствольна вогнепальна зброя з гнотовим замком. Середня довжина даної зброї становила 25–30 калібрів, вага 10–15 кг, калібр 15–20 мм. Стволи робили із заліза або бронзи. Скорострільність рушниць була невисокою, а дальність стрільби – до ста метрів. Ціни були різними, наприклад, кована залізна рушниця з 1532 р. коштувала 48 грошів, а компенсація за втрату даної зброї на полі бою на початку XVI ст. становила лише 20 грошів³⁵.

Замкові гаківниці вважалися одним із найдавніших видів вогнепальної зброї (відомих з XIV ст.), що використовувалася переважно для захисту укріплень. Конструкційно гаківниці являли собою важкий ствол з гнотовим замком, прикріпленим біля вильоту під прямим кутом гаком, часто на дерев’яному ложі примітивним прикладом. Під час стрільби солдат „зачіпляв” зброю за край стіни або стінку возу, щоб зменшити віддачу, – звідси і походить назва зброї. Залежно від розмірів,

³⁴ AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 144, k. 66v; AGAD, ASK, O. I, sygn. 62, k. 89; J. SZYMAŃSKI, *op. cit.*, s. 172.

³⁵ J. SZYMCZAK, *Początki broni palnej...*, s. 45, 99–100, 311–312, 315–316; О. МАЛЬЧЕНКО, *Арсенали...*, с. 106; Т. GRABARCZYK, *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015, s. 84–85; IDEM, *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2000, s. 143, 150–151; А. BOŁDYREW, *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011, s. 222–223; M. MIELCZAREK, *Ręczna broń palna*, [w:] UWPŚ, s. 64–65.

гаківниці належали до легкої артилерії або важкої ручної зброї. Вироблялися два типи гаківниць: важкі, з яких стріляли двоє солдатів, перший з яких цілив опираючись на дерев'яний станок (так зв. „коза”), а другий запалював порох на полиці палаючим гнотом. Легші ручні екземпляри, обслуговував один солдат (дана зброя відрізнялися від тодішніх рушниць чи аркебузів тільки наявністю гаку під стволом). Калібр ствола важких гаківниць наближався до 22–37 мм, вага коливалася в межах десяти – кілька десятків кг, а довжина 1–2,5 м. Стріляли такі гаківниці приблизно на 300 кроків. Ефективна дистанція стрільби дрібніших екземплярів могла становити 50–60 кроків одиничним вогнем, а залповим – до 120. Залежно від довжини ту чи іншу зброю умовно залічували до напівгаківниць (прообразу пістолету), власне гаківниць та подвійних гаківниць. Заряджали зброю чорним порохом, а кулі виготовляли з каменю, заліза або свинцю. Як зазначено в люстраціях запас „kulýek zelýasných do hakownic” був значним і становив 350–450 одиниць³⁶.

Арбалети

12–14 арбалетів (*kuszy*) вже вважалися архаїкою навіть для замкового арсеналу, до якого звозили багато екземплярів старого озброєння. Для порівняння, у львівському Високому замку тоді ж було 55 старих поламаних арбалетів (*kusz zlich*), які продовжували зберігатися там, коли польові війська від них відмовилися на користь вогнепальної зброї³⁷. Наприклад, О. Болдирев, досліджуючи пописові реєстри польської найманої піхоти за 1522–1547 рр., підрахував, що серед 12 тисяч предметів озброєння знайшлося місце тільки для трьох арбалетів³⁸. Не відомо, в якому стані були кам'янські арбалети 1534 р., натомість відомо, що 1542 р. тільки три

³⁶ J. SZYM CZAK, *Początki broni palnej...*, s. 58–59; 100–102; K. GÓRSKI, *Historia...*, s. 30–31; P. STRZYŻ, *Średniowieczna broń palna w Polsce. Studium archeologiczne*, Łódź 2011, s. 21–22; О. МАЛЬЧЕНКО, *Арсенали...*, с. 105–106; ІДЕМ, *Артилерія...*, с. 76–77; P. KLUČINA, *Zbroj a zbraně...*, s. 455–456.

³⁷ AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 144, k. 42.

³⁸ О. ВОЕДЫРЕВ, *Piechota...*, s. 219–220.

мали тятиви, а ІІ не мали. Стріляли з них короткими стрілами – болтами які іменувались „шипамі” (яких 1542 р. було п’ять). Точно не відомо чи в арсеналі були готові болти чи самі наконечники, оскільки 1542 р. згадуються вісім *syrow bez pierza* у двох колчанах (*thuly*)³⁹. До натягання тятиви арбалета використовували спеціальні механізми. На 12 арбалетів 1534 р. було лише два таких механізми (*hewary*). Наприкінці XV ст. найпопулярнішими механізмами на озброєнні польської кінноти були так зв. козяча нога та кранекін (*winda niemiecka, cranequin*). Як пише Тадеуш Грабарчик, *hewary*, скоріш за все, були саме першим механізмом. Ціна арбалету в ті часи становила близько двох флоринів, а компенсація за втрату – лише один флорин⁴⁰.

Древкова зброя

Холодну довгодревкову зброю презентували чотири рогатини (*rohatory*) тільки 1534 р. Рогатина була різновидом бойового і мисливського списа з товстішим і довшим, близько 3 м, ратищем, з довгим та широким вістрям пристосованим як для полювання на великих звірів, так і пробиття кольчужного полотна, часто з поперечкою або гаком. Анатолій Кірпічніков відносив рогатини до списів із широкими наконечниками лавровоподібної форми, вважаючи, що вони виникли і були розповсюджені тільки на Русі. Марек Плевчинський, аналізуючи озброєння середини XVI ст. вказує, що рогатини, які на той час завоювали популярність у польській кінноті, були легшими і коротшими від гусарських списів⁴¹.

³⁹ AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 100, k. 2–3; ASK, O. LVI, sygn. 144, k. 66–66v; AGAD, ASK, O. I, sygn. 62, k. 89–89v.

⁴⁰ ASK, O. LVI, sygn. 144, k. 66–66v; T. GRABARCZYK, *Jazda...*, s. 81–83; P. KLUČINA, *Zbroj a zbraně...*, s. 52, 411–417; В. БЕХАЙМ, *Энциклопедия оружия*, Санкт-Петербург 1995, с. 299–306; W. KWAŚNIEWICZ, *1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym*, Warszawa 1983, s. 95–97; Z. WAWRZONOWSKA, *Broń strzelcza*, [w:] UWPS, s. 55–60; О. МАЛЬЧЕНКО, *Арсенали...*, с. 152–154, 157–158.

⁴¹ AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 100, k. 2–3; AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 144, k. 66–66v; А. КИРПИЧНИКОВ, *Древнерусское оружие*, Вып. 2: *Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени*

Захисне спорядження

Зовсім незначною була частка захисного спорядження в арсеналі замку. До елементів обладунків відносимо тільки п'ять сталених нагрудників (*plachow przednich (...) zadnich*) і два наплічники. Товщина нагрудників в XV ст. вагалася в межах 1,5–3 мм. Ціни коливалися від однієї гривні до шести флоринів⁴². Можливо, власне цими обладунками захищали тіло воїнів озброєних рогатинами.

1534 р. і 1542 р. голови вояків гарнізону мали бути захищені дев'ятьма і шістьома відкритими шоломами типу капелін, що складався із залізного куполу з широкими нахиленими до низу полями⁴³.

1542 р. згадуються також *dwa kuszy myszek*⁴⁴. Оскільки дані предмети були записані в списку замкових обладунків (*zbroya zamkova*), то тут маємо справу з тзв. „мишками” (старопол. *myszki*). Як зазначає Т. Грабарчик, скоріш за все останнє слово означає латний захист передпліччя, тзв. поручі, наручі (пол. *zarekawie*, англ. *vambrace*)⁴⁵. Натомість не відомо скільки ж їх було, оскільки не зрозуміло що писар мав на увазі записуючи кількість наручів в *dwa kuszy*⁴⁶.

Не відомо якого типу і як виглядав згаданий у двох люстраціях щит пана Струмила. Скоріш за все йшлося про гербовий щит з першої половини XV ст., від носіння якого Юрій Струмило відмовився, як і решта рицарства у зв'язку з розвитком латних копійничих обладунків. Щодо герба, який міг бути зображений на щиті, то радше йдеться про герб Домброва, аналогічний печатці Струмила з 1464 р.

IX–XIII веков, Ленинград 1966, с. 11; M. PLEWCZYŃSKI, *Wojny i wojskowość...*, т. 1, с. 60; J. SZYM-CZAK, *Rycerz z bronią zaczepną*, Warszawa 2017, s. 189; О. МАЛЬЧЕНКО, *Арсенали...*, с. 166.

⁴² AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 144, k. 66; T. GRABARCZYK, *Piechota...*, s. 166; IDEM, *Jazda...*, s. 104–105; O. WOŁDYREW, *Piechota...*, s. 250–251.

⁴³ W. KWAŚNIEWICZ, *Leksykon dawnego uzbrojenia ochronnego*, Warszawa 2005, s. 52–53.

⁴⁴ AGAD, ASK, O. I, sygn. 62, k. 89v.

⁴⁵ T. GRABARCZYK, *Piechota...*, s. 169–171; IDEM, *Jazda...*, s. 111; A. WOŁDYREW, *Piechota...*, s. 251–252.

⁴⁶ Можливо, наручі зберігались в двох ємностях (напр. в кошиках). Як зазначає Т. Грабарчик, даний запис важко інтерпретувати, можливо цих наручів була пара, чи дві пари.

Таблиця 1

Озброєння замку в Кам'янці Бужанській станом на 1534 і 1542 р.

Вид озброєння	Березень 1534 р.	Вересень 1534 р.	Лютий 1542 р.
Артилерія			
Фоглери	4	4	4
Півтарасниці	1	1	1
Мала мортира	1	1	1
Гармата бронзова	1	1	1
Тарасниця пошкоджена	–	1	–
Ручна стрілецька зброя			
Рушниці	4	4	7
Гаківниці	10*	9	10**
Арбалети	12	12	14***
Холодна зброя			
Рогатини	4	4	–
Захисне спорядження			
Латні нагрудники	–	5	3
Латні наплічники	–	2	1
Плашу (нагрудники і наплічники разом)	7	–	–
Шоломи капеліни	9	–	6
Латні наручі (myski)	–	–	2 kuszy
Щит пана Струмила	1	–	1
Боєприпаси			
Кам'яні ядра до фоглерів		82	82
Залізні ядра до тарасниць	60	60	44
Залізні кулі до гаківниць	450	450	350
Наконечники до болтів/болти	Середня посудина	Пів бочки	8 болтів без оперіння

Вид озброєння	Березень 1534 р.	Вересень 1534 р.	Лютий 1542 р.
Артилерійські припаси			
Порох для гармат	2 посудини	2 бочечки	4 камені (2 бочечки)
Олово	1 камінь	1 камінь	–
Військовий інвентар			
Ступа для меління пороху	–	–	1
Змінні комори до фоглерів	14	14	14
Гевари	2	2	–
Колчани для арбалетних болтів	–	–	2
Сідло пана Юрія Струмила	1	–	1

*серед них 1 пошкоджена; **серед них одна пошкоджена; *** три з тятивами, 11 без.

Джерело: власне опрацювання на основі: AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 100, k. 2–2v; sygn. 144, k. 66–66v; O. I, sygn. 62, k. 89–89v.

Висновки

Підсумовуючи, належить дати відповідь на питання: чи були достатніми запаси озброєння Кам'янського замку для оборони від татарських, турецьких і молдавських нападів? Відомо, що землі Руського і Белзького воєводств XVI ст. були об'єктом великих татарських вторгнень щонайменше 17 разів, не говорячи про дрібні набіги⁴⁷. Судячи з того, що Кам'янку спалили тільки раз 1509 р. (але замок вцілів), а наступного разу лише 1627 р., то скоріш за все кількість озброєння для оборони стін невеликого замку вистачало принаймні для відлякування легкої татарської кінноти, а турки і молдавани нападали набагато рідше.

⁴⁷ Б. Омельчук, *Організація оборони міст Руського та Белзького воєводств на „татарських шляхах” у другій половині XV–XVI ст.*, „Всеукраїнський науковий журнал Мандрівець” 2010, № 1, с. 19.

Для розуміння стану боєздатності замку спробуємо порівняти його озброєння з іншою пограничною фортецею Руського воєводства – замком Теремовлі. Ця твердиня в середині XVI ст. теж мала дерев'яно-земляні укріплення, скоріш за все більші від кам'янських укріплень. Кам'янка лежала північніше Львова, в глибині оборони, натомість Теремовля розташовувалася на подільському шляху, яким татари вривалися з Поділля на Русь. Напевно доцільніше порівнювати кількісний стан озброєння Кам'янки 1542 р. з активно забезпечуваною Теремовлею 1551 р. (опис опублікований Тадеушом Грабарчиком). Основу замкової артилерії склали фоглери (4:2), гармати не відомого типу (1:1). Замок в Кам'янці переважав у артилерії наявністю півтарасниці і мортирки, а також більшою кількістю ядер до фоглерів (82:46). Натомість значно відставав у ручній зброї і боезапасі: гаківницях (9:33), рушницях (7:16), рогатинах (4:21), кулях до гаківниць (350:104 залізних і 1050 олов'яних). Також у Теремовлі було 14 щитів (напевно великих павез для піхотинців, або гусарських тарчів). Застарілих „київ залізних” і новітніх аркебуз, а також форм до лиття куль в Кам'янці не було, натомість Теремовля не мала застарілих арбалетів. Ситуація з порохом теж не була на користь Кам'янки (дві бочечки: п'ять бочок менших ніж барила, дев'ять пів барил, п'ять фунтів гарматного пороху). Олова було порівну, по каменю⁴⁸.

Отже, слід сказати, що озброєння Кам'янської твердині було радше достатнім для оборони невеликого замку, але застарілим. Для успішнішої оборони Кам'янський замок потребував централізованого постачання новітніх зразків озброєння.

⁴⁸ T. GRABARCZYK, *Zamek w Trembowli w świetle inwentarzy z lat 1550 i 1551*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica” 2022, t. 111: *Ante bellum*, s. 45–67.

ANEKSY • ANNEXES • ДОДАТКИ

Редакційні позначки, використані при виданні інвентаря / Znaki edytorskie zastosowane w edycji inwentarzy / Editorial marks used in editing of inventories:

| – перенесення / przeniesienie / word divisions

< > – перекреслення / przekreślenie / strikethrough

() – розкриття скорочень / rozwinięcie skrótów / expansion of abbreviations / archival notations (numbering)

[] – архівні позначки (нумерація) / oznaczenia archiwalne (numeracja)

(...) – початок-кінець цитованого фрагменту / początek-koniec cytowanego fragmentu / Start-end of the quoted fragment

Aneks 1 • Annex 1 • Додаток 1

Фрагмент опису кам'янського староства присвячений замковому озброєнню з березня 1534 р.

Джерело: AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 100, k. 2–2v.

[k. 2]

Inventarium Castrī in Kamjōnka post mortem olim magnifici domini Othe palatini conscriptum sub anno 1534

Machine bellice eius(dem)

Castrī in Kamjōnka

Item machie qui in vulgari vocantur fuglari 4

Item tormentum auricalci non valde grossu 1

Item tormentum in vulgari poltharasznicze 1

Item mortarium alias moszdzirdik 1

Item bombardum in vulgari hakownicz 9 et decima fracta

Item pixides alias rusznicz 4

Item lancee alias rohathni 4

Item arme plachow 7

Item baliste 12

Item hewary 2

Item szipow vasculum medium
 Item globuli plumbi bombardas 450
 Item globuli ad tormentis manis ferrei 60

[k. 2v]

Item plumbi lapis 1
 Item pulveris ad maiora tormenta vasculi 2
 Item pulvearia ferrea ad fuglary 14
 Item sella bellicosa olim Strumilo 1
 Item scutum eiusdem olim Strumilo 1
 Item kapalinow 9
 (...)

Aneks 2 • Annex 2 • Додаток 2

Фрагмент опису кам'янського старства присвячений замковому озброєнню з вересня 1534 р.

Джерело: AGAD, ASK, O. LVI, sygn. 144, k. 66–66v.

[k. 66]

Inventarium Castri Kamjõnka

Magnifico domino Joanni Kola
 de Dalieyow Castelano halicien(sis)
 In Capita(neatum) concessio Anno Domini
 1534

Propugnacula castri

Item fuglarze 4
 Item dzjelko szpisave 1
 Item pultharasznice y mozdzerzyk 2
 Item hakownicz 9
 Item tharasnicza rostargnyõna 1
 Item rucznicz 4
 Item rohatin 4
 Item plachow przednich 5
 Item zadnich 2

Item kusz 12

Item hewarow 2

[k. 66v]

Item szypow pulbeczki

Item kulyek zeljasnych do hakownicz 450

Item kul kamyonich do phiglarow 82

Item kul zeljasnich do pultarassya 60

Item prochownicz do fuglarow 14

Item olowu kamyen 1

Item do dzyal prochu bezzolce 2

(...)

Aneks 3 • Annex 3 • Додаток 3

Фрагмент опису кам'янського староства присвячений замковому озброєнню з 1542 р.

Джерело: AGAD, ASK, O. I, sygn. 62, k. 89–89v.

[k. 89]

(...)

Thu sye poczyna strzel|ba na zamku

Item fuglarzow stherzÿ i pro|chownych do nÿch sterna|sczye

Item dzyalko spyzane yedno

Item pultarasnycze yedno

Item mozdzyrzyk yeden

Item hakownycz osm na kÿach

Item dzieviatha w czarnÿm lozu

Item iedna rostargnyona na kÿu

Item mozdzyzyk czo proch thluka

Item rucznych szedem a nye|masz zadney formÿ do nÿch

Item kul zelaznych do hakow

nycz pulczwarta stha

Item kul kamenÿch do fogla:|row oszmdiesziãth ÿ dwie

Item kul zelaznych do pulta|rasnycza sterdziesczÿ ÿ styrÿ

Item prochu do dzial iest osty|rzy kameny tho iest dwie bezzulce

Item <kusz> iest kusz staroswieczkich ktore mayą ciężczyvy trzy a yadenascie które nie mayą czyęczyw a do tych kusz są dwa thuly a w tych a w tych thulych iest osm sypow bez pierza

[k. 89v]

Zbroya zamkova

Item sescz kapalynow staroswieczkych

Item trzy plachy przednie

Item jeden plach zadny

Item dwa kuszy mÿszek

Item tharcz a szyodlo Strumy|lovo

BIBLIOGRAFIA • BIBLIOGRAPHY • БІБЛІОГРАФІЯ**Źródła archiwalne • Archival primary sources • Архівні джерела****Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie**

Archiwum Skarbu Koronnego

Oddział I, Rejestry podatkowe, sygn. 45, 62

Oddział LVI, Inwentarze starostw, sygn. 45, 144

Źródła drukowane • Printed primary sources • Оpubліковані джерела

Lustracja województwa ruskiego 1661–1665. Ziemia lwowska, cz. 2, wyd. K. ARŁAMOWSKI, W. KAPUT, Wrocław 1970.

Opracowania • Secondary sources • Опрацювання

- БЕХАЙМ В., *Энциклопедия оружия*, пер. А. ДЕВЕЛЬ, ред. А. КИРПИЧНИКОВ, Санкт-Петербург 1995.
- КИРПИЧНИКОВ А., *Древнерусское оружие. Выпуск 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII веков*, Ленинград 1966.
- ОДНОРОЖЕНКО О., *Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVI ст.*, Харків 2009.
- МАЛЬЧЕНКО О., *Арсенали українських замків XV–середини XVII ст.*, Київ 2004.
- МАЛЬЧЕНКО О., *Артилерія на українських землях у XIV–XV століттях*, Київ 2005.
- П'ЯНКОВА Є., *Урядницька кар'єра братів Ходецьких на Руських землях Корони Польської у другій половині XV – першій третині XVI століття*, „Київські історичні студії” 2018, № 2 (7), с. 29–36.
- ADAMCZYK J., *Fortyfikacje stale na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku*, Kielce 2004.
- BOŁDYREW A., *Piechota zaciężna w Polsce w pierwszej połowie XVI wieku*, Warszawa 2011.
- FALIŃSKI B., *Jerzy Strumiłło budowniczy miasta (15 wiek)* [broшура, lata trzydzieste XX w.].
- GÓRSKI K., *Historia artylerii polskiej*, Warszawa 1902.
- GRABARCZYK T., *Jazda zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2015.
- GRABARCZYK T., *Piechota zaciężna Królestwa Polskiego w XV wieku*, Łódź 2000.
- GRABARCZYK T., *Zamek w Trembowli w świetle inwentarzy z lat 1550 i 1551*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica” 2002, t. 111: *Ante bellum*, s. 45–67.
- JANAS E., KŁACZEWSKI W., KURTYKA J., SOCHACKA A., *Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, Kórnik 1998.
- Kamionka Strumiłowa*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 3, z. 34, red. F. SULIMIERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI, Warszawa 1882, s. 782–788.
- KLUČINA P., *Zbroj a zbraně: Evropa 6.– 17. století*, Praha–Litomyšl 2004.
- KOWALSKA H., *Kola Jan*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 13, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967–1968, s. 286–287.
- KWAŚNIEWICZ W., *1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym*, Warszawa 1983.
- KWAŚNIEWICZ W., *1000 słów o dawnej broni palnej*, Warszawa 1987.
- KWAŚNIEWICZ W., *Leksykon dawnego uzbrojenia ochronnego*, Warszawa 2005.
- MIELCZAREK M., *Artyleria*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. NOWAKOWSKI, Toruń 2003, s. 65–73.

- MIELCZAREK M., *Ręczna broń palna*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. NOWAKOWSKI, Toruń 2003, s. 60–65.
- PLEWCZYŃSKI M., *Wojny i wojskowość polska w XVI wieku*, t. 1–2, Zabrze–Tarnowskie Góry 2011–2012.
- POCIECHA W., *Chodecki Otto*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 350–351.
- PRZYBOŚ K., *Urzednicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1987.
- SENKOWSKI J., *Materiały archiwalne do historii organizacji polskiej siły zbrojnej w drugiej poł. XV w. przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Studia i Materiały do Historii Sztuki Wojennej” 1954, t. 1, s. 497–521.
- SZYMAŃSKI J., *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2004.
- SZYMCZAK J., *Ceny broni, koni i oporządzenia jeździeckiego*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce Średniowiecznej 1450–1500*, red. A. NOWAKOWSKI, Łódź, s. 227–269.
- SZYMCZAK J., *Początki broni palnej w Polsce (1383–1533)*, Łódź 2004.
- SZYMCZAK J., *Rycerz z bronią zaczepną*, Warszawa 2017.
- TYLUS S., *Dokumenty kaplicy zamkowej w Kamionce Strumilowej (archidiecezja lwowska)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1998, nr 69, s. 9–14.
- WAWRZONOWSKA Z., *Broń strzelcza*, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1450–1500*, red. A. NOWAKOWSKI, Toruń 2003, s. 52–60.
- ŻYGULSKI Z., *Stara broń w polskich zbiorach*, Warszawa 1984.

Netografia • Internet sources • Інтернет ресурси

- БАЙЦАР А., *Григорій Юрій Струмило – володар Винник (XV ст.)*, <https://baitsar.blogspot.com/2017/06/xv.html> (Доступ: 19 VII 2022).
- ГОЛОВКО В., *Кам'янка-Бузька*, [в:] *Енциклопедія історії України*, т. 4: *Ка–Ком*, редкол.: В. СМОЛІЙ ТА ІН., Київ 2007, http://www.history.org.ua/?termin=Kamyanka_Buzka (Доступ: 19 VII 2022).
- Кам'янка-Бузька*, <https://castles.com.ua/kamiankabu.html> (Доступ: 19 VII 2022).
- Кам'янка-Бузька територіальна громада*, <https://kbmr.gov.ua/turistu-14-52-08-06-10-2021/> (Доступ: 19 VII 2022).
- Кам'янка-Бузька*, <https://city-adm.lviv.ua/portal/history-of-lviv/around-the-city-lion/5439-kamanka-buzka> (Доступ: 19 VII 2022).
- Kamionka Strumilowa*, <https://www.ruinyizamki.pl/kresy/kamionka%20strumilowa.html> (Доступ: 19 VII 2022).

Oleg Hański

UZBROJENIE NA ZAMKU W KAMIONCE STRUMIŁOWEJ (BUŻAŃSKIEJ) W PIERWSZEJ POŁOWIE XVI W.

Streszczenie. W Archiwum Głównym Akt Dawnych są przechowywane dokumenty źródłowe zawierające informacje o uzbrojeniu i fortyfikacjach zamków królewskich na wschodnich rubieżach Królestwa Polskiego. Spośród dokumentów lustracji miast i zamków ziemi lwowskiej województwa ruskiego zwracają na siebie uwagę opisy zamkowe poświęcone uzbrojeniu i zapasom żywności zamku w Kamionce Strumiłowej (od 1944 r. Kamionki Bużańskiej (Кам'янка-Бузька), współcześnie miasto w obwodzie lwowskim w Ukrainie). Omawiane inwentarze pochodzą z lat 1534 r. (2 spisy) i 1542 r. (1 spis). Z krótkich tekstów dowiadujemy się między innymi o artylerii zamkowej, broni ręcznej i zapasach amunicji należących do zamku. Celem niniejszego artykułu jest pokazanie stanu uzbrojenia zaczepnego i ochronnego, które miało służyć do obrony ludności Kamionki przed atakami Tatarów, Turków i Mołdawian. Źródła mówią o artylerii, tj.: 4 foglerzach, 1 działku spiżowym, 1 półtaraśnicy, 1 małym moździerzem i 1 uszkodzonej taraśnicy. Na ręczną broń palną obrońców zamku kamionackiego składało się kilkanaście jej egzemplarzy (4–7 rusznic i 9–10 hakownic). Do dyspozycji garnizonu było również 12 starych kuszy i 2 przyrządy do napinania cięgiwy (*hewary*). Broń drzewcowa nie cieszyła się popularnością i była reprezentowana tylko przez 4 rohatyny. Zapasy uzbrojenia ochronnego były niewielkie: 5 przednich płyt kirysu (*plachy przednie*), 2 tylnych (*plachy zadnie*) oraz 6–9 hełmów typu kapalin. Zapasy artyleryjskie reprezentowały kule, proch do dział i otów.

Słowa kluczowe: Kamionka Bużańska, Ukraina, Polska, XVI w., zamek, broń palna

Oleg Hański

WEAPONS OF KAMIANKA-BUSKA (STRUMIŁOWA) CASTLE IN THE FIRST HALF OF THE 16TH CENTURY

Summary. The Central Archives of Historical Records in Warsaw holds the documents containing information about the armament and fortification of royal castles on the eastern borders of the Kingdom of Poland, including the descriptions of cities and castles in the Lviv Land of the Ruthenian Voivodeship. In particular, the collection of manuscripts from years 1534 (2 registers) and 1542 (1 register) contains several pages of information about the weapons stored in the small castle in Kamionka Strumiłowa (since 1944 p. Kamianka-Buzka (Кам'янка-Бузька), currently a town in the Lviv Region in western Ukraine). The shorts synopsis comprises records only about castle weapons, artillery and stocks of ammunition. The purpose of this article is to show the state of artillery and small arms that were supposed to protect the inhabitants of Kamianka from the attacks of Tatars, Turks and Moldovans. According to the manuscripts, it appears that the castle artillery consisted of 4 bombards or veuglaires, 1 bronze cannon, 1 small fauconneau (*półtaraśnica*), 1 mortar, 1 damaged fauconneau (*taraśnica*). The personal handfirearms of the defenders of Kamianka-Buzka included a 4–7 handguns (*rusznica*) and 9–10 hackbut (*hakownica*). The garrison also had 12 crossbows and 2 tensioning mechanisms for the bow string (*goats foot lever*, *hewar*). Cold weapons appeared to be not popular, as the records mention only 4 bear spears (*rohatina*). The reserves of body armour were small and amounted to only 5 breastplates (*plachy przednie*) and 2 backplates (*plachy zadnie*) of cuirass and 6–9 helmets (*kettle hats*). Artillery supplies were represented by bullets, gunpowder and tin.

Keywords: Kamianka-Buzka, Ukraine, Poland, XVI century, castle, firearms

Денис Тоїчкін (Denys Toichkin)

Інститут історії України Національної
Академії наук України в Києві

 ORCID ID: 0000-0003-0433-8335

OBLICZA WOJNY

T. 8 • NARZĘDZIA WOJNY • ŁÓDŹ 2023

ISBN 978-83-8331-314-6 • pp. 105-122

<https://doi.org/10.18778/8331-314-6.06>

ШАБЛЯ ОЛЕКСІЯ АПОСТОЛА З МИРГОРОДСЬКОГО МУЗЕЮ ІСТОРИЧНЕ ЗБРОЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. Стаття представляє детальне дослідження унікальної шаблі XVII ст., яка зберігається в Краєзнавчому музеї м. Миргорода (Україна). Форма клинка цієї „гусарської” шаблі являє собою особливе поєднання османської та східноєвропейської зброярських традицій Раннього Нового часу. Піддавши ретельному аналізу написи на клинку, автор інтерпретує їх як ім'я власника зброї, дату і дидактичне речення та пов'язує з реальними історичними подіями та особами, відомими з писемних джерел. Ця шабля має велике значення для вивчення та ілюстрації розвитку східноєвропейських клинків і є рідкісним екземпляром, який належав Олексію Апостолу – представнику еліти Миргородського козацького полку.

Ключові слова: шабля, козаки, кілідж, Олексій Апостол, полк, Миргород, Миргородський краєзнавчий музей, XVII століття

Постановка проблеми

Одна з актуальних проблем, що стосуються історії розвитку східної довго-клинкової зброї, пов'язана з еволюцією традиційних османських шабель. У сучасній Західній бібліографії чи не кожен османську шаблю „певного середньо-східного типу” (‘certain Middle Eastern type’)¹ називають *кілідж* (*kilij*, *qilic*)².

¹ *The Complete Encyclopedia of Arms & Weapons*, eds L. TARASSUK, C. BLAIR, New York 1982, p. 297.

² *Ibidem*; I. LEBEDYNSKY, *Les Armes cosaques et caucasiennes*, Paris: Editions du Portail, 1990, p. 46.

На теренах свого походження *кілідж* (від тюрк. *qilič*, араб. *qilic*) означає лише „меч”, „клинок”. До османських завоювань цей історичний термін з’являвся в арабських джерелах хіба що у зв’язку зі згадками імен і титулів сельджуцьких правителів. Окремі дослідники навіть безпосередньо пов’язують їх з назвою зброї³. В усякому разі у XII ст. термін вже вживається поряд із арабським *саїфом* (*saiḥ*) у значенні прямого дволезового меча. Отже, як відповідник певного типу зброї, термін *кілідж* пройшов довгий шлях, поки почав позначати „автентичну” османську шаблю у своєму сучасному значенні так само, як іранський *шамшир* (*shamshir*) та *саїф*, що спершу позначали просто клинок або меч у загальному значенні, без прив’язки до якихось конкретних форм і характеристик⁴.

Сучасні дослідники також нерідко використовують термін *пала* для османських шабелів подібного типу: важливою ознакою тут є невелика довжина клинка.

У науковій літературі деякий час пов’язували історичні назви *кілідж* та *кальджури* (*qaljūri*, *qalacuri qalācūri*, *qarāčūli*, *qarājūri*), вважаючи останній термін давнішим, пов’язаним ще з мамелюцькою чи навіть фатимідською зброєю⁵. І хоча сучасний лінгвістичний аналіз свідчить, що між цими термінами та їхніми похідними годі встановити безпосередній зв’язок, вважаємо, що мамелюцькі мечі суттєво вплинули на морфологію *кіліджа*. У будь-якому разі, до XVI ст. навряд чи можна вести мову про „османський *кілідж*”, як „справжню” османську зброю⁶ (у значенні місцевих мечів та шабелів), „класичний” тип остаточно сформувався протягом XVIII ст. Утім, найбільш характерні риси *кіліджа* склалися значно раніше – за різними оцінками – упродовж XVI–XVII ст. Відтак, час від часу в науковий обіг потрапляють невідомі раніше давні зразки, параметри яких дають підстави говорити про *кілідж* як більш ранній морфологічний тип. Утім досі ця проблематика не отримала належного висвітлення в історіографії.

³ F. JÄGER, *Ungarischer Säbel und Husaren-Pallasch. Ein Beitrag zur Geschichte der leichten Reiterei*, Gnas 2010, s. 9.

⁴ S. AL-SARRAF, *Close Combat Weapons in the Early Abbāsīd Period: Maces, Axes and Swords*, [in:] *A Companion to Medieval Arms and Armour*, ed. D. NICOLLE, Woodbridge–Suffolk 2002, p. 172.

⁵ *Ibidem*, p. 171.

⁶ *Ibidem*, p. 172.

Іншою великою проблемою для істориків є потужний вплив османського зброярства на східно-європейське, зокрема в Речі Посполитій⁷. Іноді майже неможливо відрізнити польський, литовський чи український клинок від османського.

Наразі проблема виділення холодної зброї українського походження, періоду Раннього Нового часу, особливо актуальна: попри активний розвиток історії зброї, залишаються невирішеними чимало питань походження, належності та поширення козацької зброї. Відтак кожен клинок, який може бути обґрунтовано пов'язаний з козацьким середовищем, представляє собою справжню знахідку для дослідників.

До таких рідкісних зразків належить шабля, яка зберігається у Миргородському краєзнавчому музеї. Згідно з історичною легендою вона належала представникам славетного гетьманського та полковничого клану Апостолів.

Раритет тривалий час досліджувала хранитель музейних фондів Людмила Розсоха⁸, котра проаналізувала походження експоната, виявила та інтерпретувала два з трьох написів на клинку. Нині можна вважати встановленим, що шабля не входила до списку речей з родинного склепу Апостолів у Сорочинській церкві. Про це свідчить акт огляду музею, укладений ще 1933 р. Можливо артефакт потрапив до музею разом із предметами приватних колекцій, які надходили з маєтків місцевих дідачів – Чарнишів, Фролових-Багреєвих, Муравйових-Апостолів, Трощинських, Комарецьких та інших. Раритети віднаходили миргородські ентузіасти краєзнавчої роботи – етнограф і художник О. Сластьон, директор Миргородського музею В. Омельченко та інші, не байдужі до історичного минулого громадські діячі⁹.

Через втрату музейних архівів документальна історія шаблі розпочинається тільки від 1972 р. Саме цим роком датовано запис „Д-39” в інвентарній музейній книзі, де наведено стислий опис шаблі¹⁰. Зображення

⁷ Vide: M. DZIEWULSKI, *Oriental Influences on Polish Arms*, <http://www.vikingsword.com/ethsword/Dziewulski01.pdf> (доступ: 7 VII 2023), p. 35.

⁸ А. Розсоха, *Шабля родини Апостолів*, [в:] *Сторінки історії Миргородщини: зб. наук. пр.* Полтава: Полтавський літератор, 2000, с. 33–36; ІДЕМ, *Унікальні написи на музейних експонатах*, „Народна творчість та етнографія” 2004, № 5, с. 92.

⁹ А. Розсоха, *Шабля родини Апостолів...*, с. 33–34.

¹⁰ Інвентарна книга Миргородського краєзн. музею. Історія дореволюційного періоду, Кн. 1. Запис Д-39.

зброї у повному кольорі з коментарями Л. Розсохи уперше представлено у каталозі „Україна – козацька держава”¹¹.

Атрибуція: визначення та характеристики

Шаблю визначаємо як *гусарську* виключно за формою ефесу. Натомість, характеризуючи шаблю за морфологією клинка, її слід визначати як ранній кавалерійський *кілідж*.

Місце зберігання

Миргородський краєзнавчий музей, інв. № 104 (155).

Стан збереження, консервація та реставрація

Стан збереження зброї поганий. Бойовий кінець обламаний (Іл. 4). Піхви втрачені. Клинок у посередньому стані, має незначні поверхневі ушкодження, лезо – зі слідами використання. Ефес у посередньому стані, вкритий шаром чорного окису, руків'я тріснуте у двох місцях уздовж деревних волокон.

Зразок потребує реставрації руків'я, чищення й консервації.

Матеріали

Залізо, сталь, дерево.

Техніки

Кування, гравіювання.

Технічні параметри зброї (Іл. 1, 2)¹²

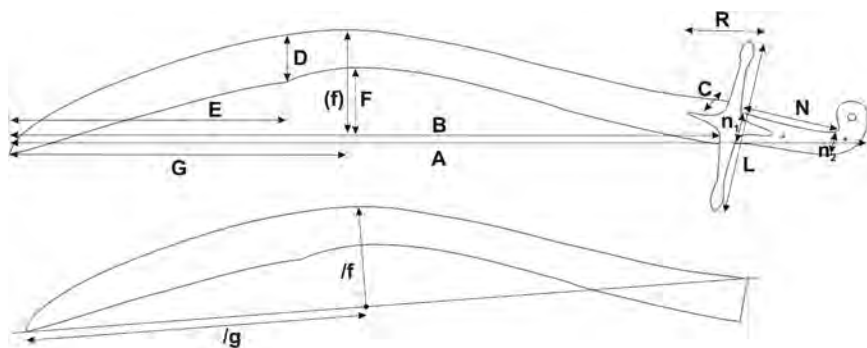
$A = 980$; $B = 865$; $C = 33$; $D = 35$; $E = 650^{13}$; $F \approx 58(61)$; $G \approx 40-50^{14}$; $T = 10$;
 $T_{\text{сам.}} = 5$; $L = 118$; $R = 72$; $N = 90$; $n_1 = 43$; $n_2 = 32$.

¹¹ *Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах*, автор-упорядник В. НЕДЯК, Київ 2005, с. 476.

¹² Розшифровку параметрів – див. Іл. 1.

¹³ Виміряно від п'яти.

¹⁴ Через втрату вістря показники F та G встановлено приблизно.

Іл. 1. Схематичне зображення кіліджа

Іл. 2. Шабля з клинком османського типу в оправі «гусарського» типу, Річ Посполита, клинок – друга половина XVII ст., ефес – XVII-XVIII ст. Загальний вигляд

Вагові характеристики клинка та мікротвердість

$$W = 1003; V = 215; X = 560^{15}$$

Показники мікротвердості штаби, як і можна було передбачити, суттєво різняться навіть на сусідніх ділянках – від 3 до 45 HRC, відтак клинкова „рафінована” сталь має надзвичайно низький рівень очищення.

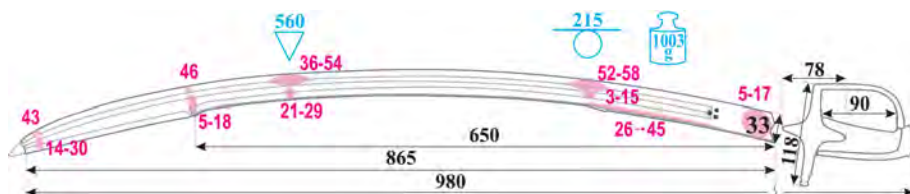
На відміну від штаби у цілому, лезо демонструє більш однорідні та високі показники, які варіюються у середньому близько 40–47 HRC, а місцями піднімаються навіть вище. Так, на ділянці центру удару зустрічається значення 54 HRC, центру ваги – 58 HRC, біля п'яти 60 HRC. Очевидно, лезо все ж проходило окрему обробку, простіше припустити, що воно є наварним, хоча напевне підтвердити це нам не вдалося.

Морфологічна характеристика (Іл. 3)

Клинок сталевий, сильно викривлений, з виразною дволезовою єлманню, що зі сторони обуха переходить у фальшлезю. Форма обуха відтворює турецький кілідж. Широка пряма розложиста спинка на

¹⁵ Відстані виміряно від п'яти.

відстані 185 мм від п'яти стрибкоподібно знижується, утворюючи довгий плавний вигин до початку елмані, де вона знову різко підвищується та розширюється на основі елмані.

Іл. 3. Схема «шаблі Апостола» з розмірами (мм), розподілом ваги та показниками мікротвердості (HRC)

Клинок має по одному долу вздовж обуха, які починаються від п'яти, та ще по два доли у середній частині штаби, що починаються за 70 мм від п'яти й закінчувалися на вістрі нині втраченого бойового кінця. На відстані 670 мм від п'яти реберцю при обусі надано форму акантового завитка з круглим отвором, що позначає початок елмані.

Ближче до руків'я, на штабі знаходяться невеликі заглибини круглої форми: на зовнішньому боці клинка – 3 і 6, на внутрішньому – 3.

Форма клинка свідчить про раннє походження зброї – зразки XVIII ст. здебільшого були менш масивними.

Ефес залізний, закритого типу, має гарду у вигляді хрестовини з передньою захисною дужкою, що змикається з голівкою. У центрі хрестовини, із зовнішнього боку шаблі, вибито позначку з трьох концентричних кіл. Переріз кильйонів прямокутний. Руків'я насадне, дерев'яне, утримується розклепанам на голівці хвостовиком. Верхів'я залізне – у вигляді плоского широкого ковпачка з довгим заднім окуттям-каптурцем. Загалом форми ефеса характерні для класичних гусарських шабель¹⁶, у багатьох деталях наближаючись до уставної легкої кавалерійської зброї другої половини XVIII ст.

¹⁶ В. Квасневич, *Польские сабли*, Санкт-Петербург 2006, с. 43.

Символіка та епіграфіка

З обох боків клинка, як ми вже відзначали, знаходяться округлі заглиблення, які представляють своєрідне виробниче маркування (Іл. 7).

З кожного боку штаби перші три заглибини розміщені у вершинах уявного рівностороннього трикутника перед центральними долами, наступні шість – уздовж доли по прямій. „Трикутники” із заглибин зазвичай є неодмінними супутниками серпиків знаменитої „гурди”. Такі ж „крапки”, або „кільця”, нерідко супроводжують інші відомі європейські тавра – „N” та „H”, які польські зброєзнавці схильні вважати клеймами асимільованих у Польщі італійських зброярів або навіть прерогативою виключно місцевих виробників¹⁷.

У частині клинка, що прилягає до ефеса, впоперек штаби з обох боків вигравіювано кириличні написи (Іл. 9). На зовнішньому боці клинка розміщено текст:

Алѣксѣй. / Апѡстолъ / Мирого / роцкѣи / РѣѦХП
(АЛЕКСЕЙ. / АПОСТОЛ / МИРОГО / РОЦКІЙ / 1680)

Текст на лівому боці шаблі при п'яті, розміщений упоперек штаби, важко піддається реконструкції: надпис частково стертий (Іл. 10). Окрім того, прочитанню заважають „сторонні” позначки, у значній кількості присутні на клинку – їхнє походження нині встановити неможливо. Схоже на те, що це залишки іншого напису або гравіювальних вправ майстра.

Відзначмо, що, на думку укладача музейного опису шаблі 1972 р., цей погано прочитуваний напис є завершальною частиною фрази, яка починається на зовнішньому боці при п'яті. У такому разі напис може містити важливі деталі, пов'язані з історичною постаттю власника шаблі.

Впевнено розшифрувати цей загадковий текст при основі клинка не вдалося. Утім, окремі слова й словосполучення піддані нами реконструкції.

Услід за фахівцем Національної бібліотеки імені Володимира Вернадського О. Івановою, можемо констатувати, що гравер чітко відділяє титла від виносних літер. Відтак спробуємо розпізнати виносні літери у тексті.

¹⁷ A. NADOLSKI, *Polska broń. Broń biała*, Wrocław 1984, s. 113–114; В. Квасевич, *Польские сабли...*, с. 46.

Іл. 4. Бойовий кінець „шаблі Апостола”

Іл. 5. Ефес „шаблі Апостола”

Іл. 6. Верхів'я „шаблі Апостола” (вид згори)

У першому рядку після „г” розташована виносна літера, ймовірно „ъ”, або „ь”.

Інша виносна літера над „а” найбільше схожа на „т”.

У другому рядку найбільші складнощі пов’язані з прочитанням останнього буквосполучення, або літери. Воно може бути прочитане, як „ру”, або ютоване: „ю”. В останньому випадку разом з першими двома літерами третього рядка утворюється зрозумілий лексичний фрагмент „деюще”.

Друге слово у третьому рядку Л. Розсоха пропонує читати, як „искал”. Утім О. Іванова справедливо зауважує, що третя літера цього слова (так само як перша) відповідають прийнятому в усіх текстах клинка написанні літери „и”. Можливо нижня, ледве намічена частина передостанньої літери (гіпотетичного „а”) насправді є відзначеним вище „стороннім” елементом. Остання ж літера при уважному розгляді й вивченні може бути прийнята за „а”. При такому прочитанні утворюється цілком зрозуміле словосполучення „И СИЛА”. Відсутність виразного інтервалу між словами тут мало відрізняється від того, яке бачимо у словосполученні „И БГЪ” у найдовшому написі на штабі.

Врешті, текст може бути відтворений так:

БОГ НАМ / ПРИБДЕЮ / ЩЕ И СИМ [СИЛА?] / ПОМОЩ / НИК

Зважаючи на інтерпретації фрагментів напису, доходимо висновку про християнський зміст фрази – своєрідної захисної формули, звернення по допомогу до божественних сил.

Третій напис гравійовано на внутрішньому боці шаблі уздовж клинка (Іл. 8). Це дидактична сентенція, написана характерним для XVII ст. силабічним двовіршем із жіночою римою.

Наразі маємо два варіанти прочитання напису, що різняться першими двома словами:

ЗЛИСЯ – НЕ ЗАЛИЙСЬ [БДИСЯ – НЕ БДИСЬ]: БЕЗ СУДУ СМЕРТЬ
НЕ БУДЕТ / СТАВСЯ – НЕХАЙ ЖЕ И БОГ К ТЕБЕ ПРИБУДЕТ

Перша інтерпретація („Злися – не залийся...”), запропонована Л. Розсохою. Слово „залитися” ужито в значенні: померти від раптового припливу крові через надмірне почуття, злість. Відтак автор повчання хоче

сказати: „хоч який би ти був злий, а карати на смерть без суду не будуть; коли ж суд відбудвся, тоді до тебе і Бог прийде”¹⁸.

Другий варіант („Бдися – не бдись...”) запропонований науковим співробітником Інституту історії України НАНУ Є. Славутичем. На нашу думку, таке трактування виглядає більш органічно.

Зрештою, обидві наведені інтерпретації мають право на існування: напутливий напис на штабі залишає широкі межі для трактування.

Щодо стилістики й граматики виконання текстів на клинку, О. Іванова та Є. Славутич відзначають їх повну відповідність прийнятим у XVII ст. Літери однорідні, написи виконані в єдиному стилі, типові для кінця XVII ст.

Аналіз клинкової епіграфіки дає ключ для визначення колишнього власника зброї.

Дискусія щодо належності шаблі

Л. Розсоха припускає, що зброя належала сотнику Миргородської сотні Миргородського полку. Розвиваючи цю тезу, дослідниця зауважує, що у XVII ст. полковникові й сотникові належала фактично вся повнота влади в довірених їм військово-територіальних адміністративних одиницях – у полку й сотні. Тож така настанова, як на шаблі Олексія Апостола, зрозуміло, була не зайвою: вона щоразу нагадувала козацькому провідникові й можновладцеві про його відповідальність за людські долі. Можливо, ця шабля була подарована Олексію Апостолу в час його вступу на сотницький уряд від миргородського полковника Павла Апостола, який, знаючи Олексієву вдачу, вважав не зайвим на своєму презенті зробити ще й застереження: будь, мовляв, поміркованішим, мудрішим, обачнішим і не поспішай карати, не розібравшись у справі¹⁹.

Відзначмо, що „формальні” підстави вважати Олексія миргородським сотником не надто переконливі. Припущення Л. Розсохи ґрунтується на аналогії. Так, за формою напис „МИРОГОРОЦКІЙ” аналогічний до

¹⁸ Л. Розсоха, *Скарби зі склепу Апостолів*, [в:] *Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: мат-ли наук. читань, 4 лютого 2005 р., Полтава – Великі Сорочинці*, Полтава 2005, с. 80; *Україна – козацька держава...*, с. 476.

¹⁹ Л. Розсоха, *Шабля родини Апостолів...*, с. 35.

позначення в реєстрі Миргородського полку 1649 р. сотника Попівської сотні Кирика (Кирила) Якименка (Якимовича), згаданого як „Кирик Попівський”²⁰. З цього приводу зауважимо, що козацькі прізвища, пов’язані з назвами населених пунктів, частіше означали походження – у нашому випадку Олексій міг бути родом з Миргорода.

У той же час, напис дійсно може свідчити про високу посаду власника зброї. Миргородська сотня як військовий підрозділ Миргородського козацького полку створена 1625 р., як адміністративна одиниця – 1648 р. За чисельністю населення і територіально її періодично поділяли на Першу, Другу, Третю та Четверту Миргородські сотні, число їх неодноразово змінювалося. Прізвищ усіх сотників досі не встановлено.

Не можна також виключати, що зазначений на клинку Олексій походив зі знаменитого роду миргородських Апостолів. Нагадаймо, що у ході кар’єрного зростання представники цієї родини, яка більш ніж півстоліття міцно утримувала найвищі уряди Миргородського полку, періодично займали посади сотників. Так, ще 1651 р. П. Апостол очолював Першу, а 1657 р. Другу сотню Миргородського полку²¹.

На користь висловленого вище припущення проливає нове світло наукова розвідка Д. Вирського. Дослідник припускає, що у справі розграбування в степу влітку 1679 р. московського посольства до Криму один із головних обвинувачених, „готвянський сотник Олексій Павлов”, був Олексієм Павловичем Апостолом, братом гетьмана Данила Апостола²². Згідно з відомостями у джерелах, сотника-розбійника скарали на смерть наприкінці грудня 1679 р.²³ У цьому зв’язку напис на шаблі, виконаний 1680 р., набуває цілком нового змісту. Цілком можливо, що інформацію про злочини шляхетного власника шаблі й справедливу кару, що його спіткала, збережено на клинку у поетичній, напутливій формі, як повчання прийдешнім поколінням. Відтак, маємо нову історичну легенду, частково підкріплену джерельним матеріалом. Так, меморіальна шабля та справа про пограбування посольства досі залишаються єдиними

²⁰ В.В. Кривошея, *Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія*, Київ 2010, с. 121.

²¹ В.М. Заруба, *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.*, Дніпропетровськ 2007, с. 171–172.

²² З особистого спілкування з Д.С. Вирським (2013).

²³ Н.И. Веселовский, *Неудавшееся посольство в Крым стольника Бориса Андреевича Пазухина в 1679 году*, „Записки одесского общества истории и древностей” 1912, т. 30, с. 179–216.

підтвердженнями гіпотези про існування у Данила Апостола брата Олексія. Звичайно, розставити усі крапки над „і” дозволить тільки аналіз недосліджених поки що писемних джерел.

За своєю формою і змістом текст цілком вкладається у більш загальну традицію пам'ятних й ушлявлюючих написів на козацькій зброї²⁴ (Іл. 7, 8, 9, 10). Зокрема у текстах на „шаблі Апостола” поєднано кілька традицій клинкової епіграфіки: напутливої настанови (що притаманне написам саме на українських клинках) та власницьких написів, радше властивих московитським підписним клинкам.

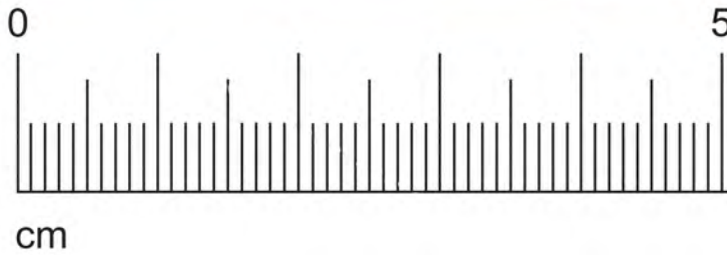

Іл. 7. Маркування із зовнішнього боку клинка „шаблі Апостола” у вигляді симетрично розташованих округлих заглиблень

Іл. 8. Напис при п'яті клинка „шаблі Апостола” (внутрішній бік)

²⁴ *Vide*: Д.В. Тоїчкін, *Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації*, Київ 2013, с. 334.

Іл. 9. Напис при п'яті клинка „шаблі Апостола” (зовнішній бік)

Іл. 10. Напис вздовж клинка „шаблі Апостола” (внутрішній бік)

Дискусія щодо морфології та бойового потенціалу шаблі

У своїй класичній формі кілідж є вершиною еволюції турецької довго-клинкової зброї, свого роду квінтесенцією кращих здобутків зброярства країн усього Середнього Сходу. У кіліджі не тільки радикалізовано риси попередніх східних шабелів XVII ст. Його клинку не притаманні якісь новітні конструктивні рішення, поява яких була б пов'язана з інноваціями XVIII ст. У своєму завершеному вигляді класичний османський кілідж є чистим синтезом типових рис, успадкованих від більш ранньої зброї. Так, клинок з рівнобіжними сторонами у першій третині штаби, велика ємань характерні для давніх османських клинків XV–XVI ст. До них додалась невелика довжина масивних пал XVII ст., характерна Т-подібна спинка та „ятаганна” увігнута лінія леза у першій третині штаби. Вважається, що в описаному вище, завершеному вигляді кілідж формується саме у XVIII ст. Наразі невідомі більш ранні зразки, які повністю вкладалися б в наведену вище схему: попри значну подібність таких ранніх шабелів до кіліджа, їх завжди відрізняє від класичної форми якась особливість – інша форма вигину тощо. І все ж, зростаюча кількість ранніх знахідок створює ґрунт для припущення, що кілідж сформувався раніше, аніж це прийнято вважати нині.

За своїм призначенням кілідж був армійською піхотною, насамперед, рубальною зброєю. Ятаганний вигин у першій третині клинка, що виконував функцію керма, виводив центр удару на майже ідеальну позицію для завдання потужного розвалюючого удару. За своєю кінематикою кілідж нагадує сокиру, шабельна відтяжка тут мінімальна. Як спеціалізована рубальна зброя з коротким клинком, кілідж малоприсаєднаний для фехтування, колючих ударів або кавалерійської рубки, проте в умовах звалищного рукопашного пішого бою йому не було рівних. Ця зброя уможливлявала потужні удари з будь-якої початкової позиції, при мінімальній амплітуді замаху, дозволяючи працювати навіть від ліктя. Сильною стороною кіліджа була можливість завдавати горизонтальні й бічні удари у будь-якому напрямі, що є неоціненною якістю на полі бою. Кілідж уможливлював також різальний удар першою половиною клинка, проте ця функція була другорядною.

Досліджена шабля відрізняється від класичних пізніших зразків, насамперед – довжиною. Клинок, що має довжину 865 мм, дозволяє використовувати зброю кіннотнику. За власними спостереженнями автора велика довжина притаманна більшості раних форм кіліджів (протокіліджів) публікації яких надзвичайно рідкісні.

Шабля має ефес, характерний для т. зв. *гусарської шаблі* (Іл. 5, 6).

Про конструктивні переваги гусарської шаблі сказано чимало. Цей винахід середини XVII ст. здійснив свого роду „шабельну революцію” у Речі Посполитій, на довгі роки ставши улюбленою клинковою зброєю польської кавалерії.

В. Заблоцький, розглядаючи бойові якості гусарської шаблі, дійшов висновку, що вона чудово пристосована як для пішого двобою, так і кінного поєдинку проти кількох супротивників, завдання проламлювального удару від плеча та рубального від ліктя, з відтяжкою та без неї. Одне слово, гусарська шабля була справжнім універсальним бойовим інструментом²⁵. І все ж характеристики окремих екземплярів суттєво варіювалися. Так, вочевидь, розглядувану нами зброю можемо віднести до гусарських шабель насамперед за формою ефеса. Прикметними особливостями клинка є виразна єлмань та відсутність у конструкції палюха, відтак можливості ретельного контролю за зброєю знижені й шабля за бойовими можливостями суттєво відрізняється від класичної гусарської шаблі.

Висновки

Незважаючи на простоту оздоблення, шабля Апостола має високу історико-джерельну цінність, не меншу, аніж у багатьох розкішно оправлених раритетних зразків.

Зброя являє собою своєрідний гібрид ранньої форми кіліджа та гусарської шаблі. У її конструкції гусарської шаблі XVII ст. ми безпомилково ідентифікуємо відверто запозичений східний елемент – цілком сформовану спинку османського кіліджа з характерним вигином між першою чвертю клинка та єлманню.

²⁵ W. ZABŁOCKI, *Cięcia prawdziwą szablą*, Warszawa 1989, s. 65.

Досліджений артефакт є безпосереднім і рідкісним у своїй переконливості доказом популярності серед козацької старшини класичних зразків польської та османської зброї, а також має непересічне значення у зв'язку з дослідженнями еволюції східних і східноєвропейських шабель. Клинок, на наш погляд, являє собою ранню форму османського кіліджа і є поважним підтвердженням існування такої еволюційної ланки вже у XVII ст.

Не менш важливим видається і напис на клинку, що може свідчити про наявність серед керівного складу однієї з Миргородських сотень Миргородського полку досі не відомої історичної особи – Олексія Апостола.

Сподіваємося, що майбутні архівні дослідження остаточно ліквідують завісу загадковості, якою досі оповита ця постать, адже на сьогодні „шабля Апостола”, на нашу думку, залишається одним із найбільш рідкісних й надійних прикладів козацької зброї XVII ст.

BIBLIOGRAFIA • BIBLIOGRAPHY • БІБЛІОГРАФІЯ

Źródła archiwalne • Primary archival sources • Архівні джерела

Інвентарна книга Миргородського краєзн. музею. Історія дореволюційного періоду, Кн. 1. Запис Д-39.

Оpracowania • Secondary sources • Опрацювання

ВЕСЕЛОВСКИЙ Н.И., *Неудавшееся посольство в Крым стольника Бориса Андреевича Пазухина в 1679 году*, „Записки одесского общества истории и древностей” 1912, т. 30, с. 179–216.

ЗАРУБА В.М., *Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.*, Дніпропетровськ 2007.

КВАСНЕВИЧ В., *Польские сабли*, Санкт-Петербург 2006.

КРИВОШЕЯ В.В., *Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія*, Київ 2010.

- РОЗСОХА Л., *Скарби зі склепу Апостолів*, [в:] *Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: мат-ли наук. читань, 4 лютого 2005 р., Полтава – Великі Сорочинці*, Полтава 2005, с. 78–81.
- РОЗСОХА Л., *Унікальні написи на музейних експонатах*, „Народна творчість та етнографія” 2004, № 5, с. 92–94.
- РОЗСОХА Л., *Шабля родини Апостолів*, „Сторінки історії Миргородщини” 2000, с. 33–36.
- ТОІЧКІН Д.В., *Клинкова зброя козацької старшини XVI – першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації*, Київ 2013.
- Україна – козацька держава: Люстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах*, автор-упорядник В. НЕДЯК, Київ 2005.
- Al-Sarraf S., *Close Combat Weapons in the Early ‘Abbāsid Period: Maces, Axes and Swords*, [in:] *A Companion to Medieval Arms and Armour*, ed. D. NICOLLE, Woodbridge, Suffolk 2002.
- The Complete Encyclopedia of Arms & Weapons*, eds L. TARASSUK, C. BLAIR, New York 1982.
- JÄGER F., *Ungarischer Säbel und Husaren-Pallasch. Ein Beitrag zur Geschichte der leichten Reiterei*, Gnas 2010.
- LEBEDYNSKY I., *Les Armes cosaques et caucasiennes*, Paris: Éditions du Portail, 1990.
- NADOLSKI A., *Polska broń. Broń biała*, Wrocław 1984.
- ZABŁOCKI W., *Cięcia prawdziwą szablą*, Warszawa 1989.

Netografia • Internet sources • Нетографія

- DZIEWULSKI M., *Oriental Influences on Polish Arms*, <http://www.vikingsword.com/ethsword/Dziewulski01.pdf> (Доступ: 7 VII 2023).

Denys Toichkin

SZABLA ALEKSEGO APOSTOŁA Z MUZEUM W MIRGORODZIE STUDIUM HISTORYCZNE BRONI

Streszczenie. Artykuł przedstawia szczegółowe badanie unikalnej szabli z XVII w., przechowywanej w Muzeum Krajoznawczym w Mirgorodzie (Ukraina). Forma ostrza tej szabli „husarskiej” reprezentuje specjalne połączenie tradycji uzbrojenia osmańskiego i wschodnio-europejskiego z okresu nowożytnego. Po gruntownej analizie napisów na ostrzu autor interpretuje je jako nazwisko właściciela broni, rok wygrawerowania, zdanie dydaktyczne i łączy je z rzeczywistymi wydarzeniami historycznymi i osobami znanymi ze źródeł pisanych. Ta szabla

ma duże znaczenie dla analizy i zilustrowania rozwoju wschodnioeuropejskich ostrzy i jest uznawana za bardzo rzadki przykład, który należał do Aleksego Apostoła – wysokiej rangi szlachcica kozackiego pułku (województwa) w Mirgorodzie.

Słowa kluczowe: szabla, kozacy, kilkidź, Aleksey Apostoł, pułk, Mirhorod, Muzeum Krajoznawcze w Mirgorodzie, XVII w.

Denys Toichkin

THE SABER OF ALEXEY APOSTOL FROM COLLECTION OF MUSEUM IN MIROHOROD. A HISTORICAL STUDY OF A WEAPON

Summary. The article presents a thorough study of the unique saber of 17th century, that kept in the Mirhorod Local Lore Museum (Ukraine). The form of blade of this 'Hussar' saber represents a special mix of Ottoman and Eastern European weaponry traditions of the Early Modern Times. After a comprehensive analyze of the inscriptions on the blade, the author interpreted them as the name of the owner of weapon, inscription year, didactic sentence and bind them up with the real historical events and persons, known from the written sources. This saber is important for analyzing and illustrating the development of Eastern European blades, and recognized as a very rare sample, that belonged to the Alexey Apostol – a high-ranking Cossack noble of polk (province) of Mirhorod.

Keywords: saber, Cossacks, kilji, Alexey Apostol, polk, Mirhorod, Mirhorod Local Lore Museum, XVII century

Тарас П'ятничук (Taras P'yatnychuk)

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

 ORCID ID: 0000-0002-5285-2067

OBLICZA WOJNY

T. 8 • NARZĘDZIA WOJNY • ŁÓDŹ 2023

ISBN 978-83-8331-314-6 • pp. 123-151

<https://doi.org/10.18778/8331-314-6.07>

ОБРАЗ „ПІДНЕБЕСНОЇ” В АМЕРИКАНСЬКІЙ КАРИКАТУРІ ПІД ЧАС ПОВСТАННЯ ІХЕТУАНІВ (1899–1901 РР.)

Анотація. В статті аналізується образ маньчжурського Китаю в американській політичній карикатурі напередодні та під час повстання іхетуанів. У другій половині XIX ст. в США з'явилася низка журналів, що спеціалізувалися виключно на політичній карикатурі.

Лідеруючі позиції серед них займали „Harper's Weekly”, „Puck” і „Judge”, чії карикатури нагадували справжні твори мистецтва. Художники-карикатуристи, порушуючи у своїх роботах гострі питання економічного, політичного та соціального характеру, не лише актуалізували їх, але й формували громадську думку. Не залишалися осторонь і проблеми зовнішньої політики. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в полі зору карикатуристів опинився і Китай, що було зумовлено економічними інтересами США в цьому регіоні.

Американська карикатура традиційно зображувала китайця та Китай в образі відсталого варвара, чи підступного чиновника, який не бажав іти в ногу із прогресом. Початок повстання іхетуанів, а також участь у його придушенні американських військових суттєво вплинуло на образ „Піднебесної”. Відсталого китайця-варвара на карикатурах замінив кровожерливий варвар та величезний дракон, що несли лише руйнування та анархію. Домінування таких образів цілком відповідало тодішнім уявленням про цивілізаторську місію США, а також стало частиною міфу про так звану „жовту загрозу”.

Ключові слова: політична карикатура, зовнішня політика, великі держави, іхетуані, США, „Піднебесна”

Перші американські політичні карикатури, які слугували засобом передачі інформації, або ж порушували гострі економічні, соціальні чи політичні питання, відомі ще з колоніальної епохи. Однак саме в XIX ст. політична карикатура набула тих рис, які дозволяють виділити її в окремий жанр образотворчого мистецтва. Художники-карикатуристи, використовуючи різні образи та мотиви (зазвичай, біблійних персонажів, або ж знайомих широкій публіці літературних героїв), втілені в кольоровій літографії,

інтерпретували у своїх роботах не лише новини соціального, економічного чи політичного характеру. За допомогою візуалізації вони змогли передавати читачам абстрактні ідеї та складні емоції, з чим не могли впоратися звичайні чорно-білі карикатури, а пізніше – фотографії. У підсумку, карикатура перетворилася у надійний засіб пропаганди.

У другій половині XIX ст. у Сполучених Штатах Америки з'явилося декілька журналів, котрі спеціалізувалися на політичній карикатурі. При цьому редакція того чи іншого журналу орієнтувалася на Республіканську або Демократичну партію, а самі ж карикатури, здебільшого, спрямовувалися проти політичних опонентів. Лідуючі позиції серед них займали „*Harper's Weekly*” (почав виходити з 1857 р.), „*Puck*” (заснований у 1871 р. Джозефом Кеплером) та „*Judge*” (заснований у 1881 р. Джеймсом Уельсом). Якщо розглядати партійну орієнтацію зазначених журналів, то з них лише „*Puck*” орієнтувався на Демократичну партію, тоді як два інших симпатизували республіканцям.

Один із сучасників, оцінюючи вплив двох найвідоміших журналів політичної карикатури, „*Puck*” и „*Judge*”, зазначав: „Їхніх щоденних карикатур очікували із нетерпінням, вони передавалися із рук у руки й були предметом жвавих обговорень в усіх політичних колах”¹.

Дійсно, художники-карікатуристи, з одного боку, порушували доволі гострі проблеми, актуалізували їх, підштовхуючи до міркувань. З іншого боку, пропонована ними інтерпретація тієї чи іншої проблеми сприяла зміцненню та укоріненню у свідомості прошарків американського суспільства стереотипів різного ґатунку (для прикладу, образ мігранта, що загрожував зруйнувати суспільні устої США). Окрім внутрішніх проблем сатиричні журнали приділяли немало уваги і проблемам зовнішньополітичного характеру. На межі XIX–XX ст. однією з головних проблем такого ґатунку були драматичні події, що розгорталися в Китаї. Аналіз їхньої інтерпретації в американській політичній карикатурі і є предметом цього дослідження. Проте, перш ніж перейти безпосередньо до їх розгляду, доречно охарактеризувати становище імперії Цін наприкінці XIX ст., а також проаналізувати причини, що викликали зацікавленість з боку США в цьому регіоні.

¹ S. HESS, S. NORTHROP, *American political cartoons: The evolution of a national identity. 1754–2010*, New York 2011, p. 104.

Більшість країн Азії в зазначений період були перетворені на колонії європейських держав, або ж перебували у напівзалежному становищі (фактично були напівколоніями). Не став винятком і маньчжурський Китай. Зазнавши впродовж ХІХ ст. цілої низки соціальних та військових потрясінь, серед яких були дві опіумні війни, тайпінське повстання та війна із Францією, а також потерпаючи від періодичних природніх катаклізмів, імперія Цін в економічному, науковому і технологічному розвитку дедалі більше відставала від провідних держав Європи. Спроби виправити становище шляхом впровадження реформ наштовхнулися на супротив консервативно налаштованого чиновницького апарату.

Ситуація почала погіршуватися з 1895 р., коли Японія, єдина азійська країна, що успішно здійснила модернізацію, завдала поразки китайській армії і змусила маньчжурську верхівку піти на укладення вигідного для японців мирного договору. Перемога, яку здобула над Китаєм територіально менша Японія, продемонструвала всю його слабкість, суттєво знизивши авторитет на міжнародній арені. Скориставшись цим, провідні держави Європи висунули свої претензії на особливе становище в „Піднебесній”. Наслідком цього стало наділення європейців низкою привілеїв юридичного та економічного характеру, а також одержання концесій на видобуток корисних копалин та побудову залізниць. З огляду на це Китай, формально зберігаючи свій суверенітет, фактично був розділений на сфери впливу між Великою Британією (півострів Цзюлуан, долина річки Янцзи, порт Вейханвей), Францією (Гуанчжоу), Російською імперією (Ляодунський півострів, порти Далянь і Порт-Артур), Німеччиною (Шаньдунський півострів і морська база Цзяочжоу) та Японією (острів Тайвань і затока Фуцзянь) (Іл. 1). Свої претензії також висунули Австро-Угорська монархія та Італія².

США, котрі з 90-х рр. ХІХ ст. розпочали поступовий відхід від принципів ізоляціонізму у своїй зовнішній політиці, також мали інтереси у „Піднебесній”. Їх зміст доволі чітко виклав американський дипломат і журналіст Джон Баррет у статті *Що Америка ставить на карту в Китаї*, опублікованій 11 серпня 1900 р. у журналі „Harper's Weekly”³.

² J. COMBS, *The American Foreign Policy*, New York 1986, p. 158.

³ J. BARRETT, *What America has at stake in China*, „Harper's Weekly” 1900, August 11, vol. 44, no. 2277, p. 745.

На його думку, США переслідували дві цілі в Китаї. Перша з них була суто економічною. „Попит [на американські товари – Т.П.] буде настільки великим, що забезпечить нас тим ринком, котрий ми повинні мати для надлишків нашої промислової та сільськогосподарської продукції”⁴, – зазначав автор. Ця обставина, у свою чергу, мала знайти, на думку дипломата, широку підтримку американців, адже: „Законне розширення американських ринків подобається як найманому робітникові, так і капіталісту”⁵. В разі ігнорування Сполученими Штатами цієї нагоди – її могли б використати європейські держави, одержавши при цьому значну економічну вигоду.

Іл. 1. Сфери впливу великих держав у Китаї

(Джерело: Foreign Spheres of Influence in China, 1842–1907, <https://www.norton.com/college/history/worlds-together-concise/maps/ch18m03/index.html>)

⁴ *Ibidem.*

⁵ *Ibidem.*

Друга ціль американської політики в Китаї полягала у захисті прав місіонерів та підтримці їхньої діяльності з боку уряду. „Нашим служителям Євангелія має бути дозволено проповідувати істинне вчення та філософію Христа”⁶, – наголошував Дж. Барретт.

Відзначмо, що погляди на Китай, як привабливий ринок, не були поодиноким явищем. Їх поділяли представники політичної та промислово-фінансової еліти, а також інтелектуали та журналісти. Так, одна з американських компаній, котра займалася прокладенням телеграфних ліній, в 1873 р. випустила брошуру, де прямо вказувалося, що: „Якби нам вдалося змусити 414 млн. китайців купляти в середньому наших товарів на 1 долар на рік, це б подвоїло усю нашу торгівлю”⁷. Американський представник у Китаї, Чарльз Денбі, в 1895 р. опублікував у відомому журналі „North American Review” статтю під заголовком *Американські можливості в Китаї*, де охарактеризував „Піднебесну” як необмежений та найважливіший для США ринок, а населення – як таке, що не може самотужки забезпечити себе товарами промислового виробництва⁸.

Схожа теза навіть була представлена у передвиборчій платформі Республіканської партії під час виборів 1900 р. В одній з її положень зазначалося: „Необхідно докласти всіх зусиль для того, аби відкрити та здобути нові ринки, особливо на Сході”⁹.

Не зважаючи на панування в американському суспільстві таких настроїв, федеральний уряд США не мав можливості реалізувати ці амбіції бо, на відміну від великих держав Старого Світу та Японії, не володів необхідними важелями впливу, тобто могутнім військово-морським флотом та численною і боездатною армією. Єдиним можливим засобом, яким Сполучені Штати могли послугуватися в Китаї задля забезпечення своїх інтересів, була дипломатія. Її елементом стала запропонована 1899 р. Держсекретарем Джоном Хеєм „доктрина відкритих дверей”, суть якої полягала у підтримці на території Цінської імперії принципів вільної торгівлі.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Е. Жуков, *Международные отношения на Дальнем Востоке*, кн. I, Москва 1973, с. 129–130.

⁸ С. DENBY, *America's Opportunity in Asia*, „The North American Review” 1898, vol. 166, no. 494, pp. 32–39.

⁹ *Republican Party Platform of 1900*, www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29630 (доступ: 26 IX 2022).

Зауважмо, що попри таку зацікавленість у „Піднебесній” на території США до китайців ставилися доволі вороже. Їх сприймали як відсталих варварів, котрі несуть загрозу американському суспільству. Цій тенденції, насамперед, сприяло збільшення кількості китайських мігрантів, а також домінування в суспільно-політичній думці расистських та соціал-дарвіністських ідей.

Образ китайця-варвара успішно закріпила і підтримувала американська карикатура, посилюючи, відтак, негативне ставлення до них з боку американців. Зокрема, громадян США лякали тим, що подальший наплив китайських мігрантів може позбавить їх робочих місць, а, отже – і засобів до існування. Яскравим прикладом цього може слугувати чорно-біла карикатура *Мучеництво святого Кріспіна* (Іл. 2), опублікована 1870 р. в журналі „Harper's Weekly”. На ній зображено три постаті. Перша з них – покровитель чоботарів святий Кріспін, котрий уособлює американського робітника. Позаду нього стоять два китайські мігранти. Ножі, які вони тримають в руках, підписані як *дешева праця*, що недвозначно вказує на загрозу з боку китайців.

Іл. 2. Мучеництво святого Кріспіна

(Джерело: „Harper's Weekly” 1870, July 16, vol. 14, no. 707, p. 464, <https://thomasnastcartoons.com/2014/02/14/a-statue-for-our-harbor-11-november-1881/>)

Іл. 3. Статуя для нашої гавані (Джерело: „Wasp” 1881, October 11)

Ще похмурішу перспективу для США продемонстрував автор із Сан-Франциско Джордж Келлер. На його карикатурі *Статуя для нашої гавані* (Іл. 3), опублікованій в 1881 р. у журналі „Wasp”, місце Статуї Свободи¹⁰ в гавані Нью-Йорка займає вдягнений у лахміття китайський мігрант. Над його головою сяють промені світла, позначені як *Бруд*, *Аморальність*, *Хвороби* та *Руйнування білої праці*. В руці він тримає люльку для куріння опіуму, а під правою ногою розміщений людський череп – ймовірно білого американця. В такій алегоричній формі автор попереджав своїх читачів про загрози, що, на його переконання, несе із собою китайська міграція.

¹⁰ Тоді статуї у Нью-Йоркській гавані ще не було. Французькі скульптори привезли її до США лише 1885 р.

На відміну від образу мігрантів Китай у американській карикатурі зображувався в не такій агресивній формі. Типовим його образом була по-стать хитрого чиновника, або ж імператора. Цей персонаж, у порівнянні з образом китайця-мігранта, мав здебільшого комічний, розгублений, подеколи переляканий вигляд. Китай на таких карикатурах виступав радше жертвою амбіцій великих держав, аніж джерелом можливої загрози. Типовими в цьому плані є карикатури, опубліковані восени 1895 р. в журналі „Puck” (Іл. 4–5).

Іл. 4. У відповідності до уявлення наших божевільних місіонерів, китаєць має бути навернений, навіть якщо для цього знадобляться всі військові та морські сили двох найбільших держав світу (Джерело: „Puck” 1895, September 25, <https://www.loc.gov/resource/ppmsca.28945/>)

Починаючи з 1898 р., у зв'язку із іспано-американською війною та здобуттям США нових територій, на карикатурах, зокрема й тих, що зображували Китай, з'являються мотиви, що вказують на цивілізаторську місію. Яскравим прикладом цього можуть слугувати карикатури із журналу „Puck”. Перша із них, опублікована восени 1898 р. під назвою

Косичка має піти (Іл. 6), містить зображення двох персоніфікованих образів. Висока жінка, вбрана у білу туніку, символізує цивілізацію, що несе світло (зірка на голові), а також блага науки (телеграфні стовпи, залізниці, та плут, що звисають з її талії) по всій Земній кулі. В руках вона тримає ножиці, підписані як прогрес XIX ст. Навпроти Цивілізації зображено низькорослого чоловіка, вбраного у традиційний китайський одяг, із характерною для тієї епохи зачіскою у вигляді довгої косички – символом лояльності маньчжурській династії, підписаної „застарілі традиції”. Чоловічий образ символізує Китай, котрий намагається втекти від цивілізації та прогресу. Образ Цивілізації заносить ножиці над косичкою, маючи намір її відрізати. Карикатура, відтак, недвозначно натякає на те, що попри всі зусилля та опір, прогрес та цивілізація рано чи пізно досягнуть Китаю.

Іл. 5. Горе любить компанію

(Джерело: „Puck” 1895, November 6, <https://www.loc.gov/item/2012648577/>)

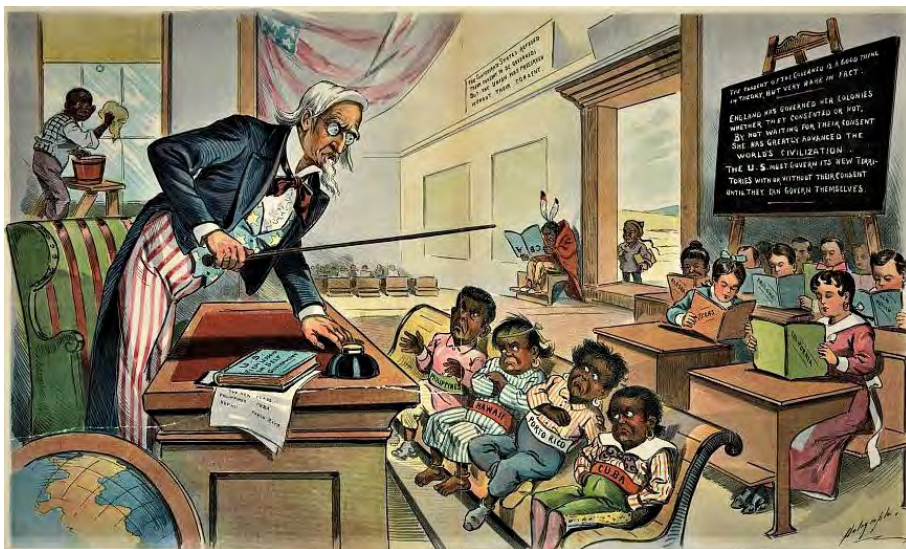

Іл. 6. Косичка має піти

(Джерело: „Puck” 1898, October 19, <https://www.loc.gov/resource/ppmsca.28639/>)

Друга карикатура, опублікована в січні 1899 р. під назвою *Школа починається* (Іл. 7), є цікавішою, адже відображує расову ієрархію, що домінувала в тогочасній інтелектуальній думці. На ній зображений Дядько Сем – чоловічий персоніфікований образ США, котрий виступає в ролі вчителя. Клас, у якому від веде заняття, розділений на декілька категорій. На першій лавиці, одразу перед Дядьком Семом, сидять нові учні – Куба, Гавайї, Пуерто-Рико та Філіппіни, які, вочевидь, незадоволені

своїм становищем. Учні, що сидять за партами позаду них і слухняно виконують отримане завдання, символізують Американські Штати, що мають слугувати зразком для інших. Третя категорія – це найменш здібні до навчання діти, які представлені афро-американським хлопчиком, що миє вікна та хлопчиком-індіанцем, котрий намагається прочитати буквар, перевернутий догори дригом. Зрештою, на карикатурі присутній ще один образ, а саме – китайський хлопчик, котрий лише стоїть біля дверей школи і з цікавістю заглядає, тримаючи при цьому в руках книгу. Можна зробити припущення, що таке зображення, так би мовити, символізує те, що Китай, хоч і залишався у своєму розвитку дитиною, все ж мав на зростання у майбутньому.

Іл. 7. Школа починається

(Джерело: „Puck” 1899, January 25, <https://www.loc.gov/item/2012647459/>)

Ще одна варта уваги карикатура, опублікована у серпні 1899 р., має назву *Японія робить свій дебют під егідою Колумбії* (Іл. 8). Її мотив деякою мірою близький до попередньої роботи. В центрі карикатури зображені пишно вдягнуті персоніфіковані жіночі образи Великої Британії, США, Франції, Німеччини, Іспанії, Австро-Угорщини, Італії, Туреччини та Росії. Поміж них, на подіумі, зображена Японія, яка немовби вступає

до цієї сім'ї цивілізованих держав. На задньому плані можна помітити мало примітну жіночу фігуру, яка здивовано спостерігає за дійством, на яке її не запросили. Постаць підписана як Китай. Стіну, з-за якої вона виглядає, можна розглядати в якості цивілізаційного бар'єру, що відмежовує „Піднебесну” від решти держав.

Іл. 8. Японія робить свій дебют під егідою Колумбії
(Джерело: „Puck” 1899, August 16, <https://www.loc.gov/item/2012647330/>)

Восени 1899 р. в Китаї вибухнуло повстання іхетуанів, котрих європейці та американці через використання ними в бою елементів східних єдиноборств, називали „боксерами”. Спрямоване воно було проти всіх іноземців та місіонерів, корі перебували на території Цінської імперії а також китайців-християн. При підтримці імператорських військ іхетуані 20 червня 1900 р. увійшли до Пекіну і взяли в облогу Посольський квартал, де розміщувалися іноземні представництва та місії, а також знайшли прихисток переслідувані християнізовані китайці.

Загроза, яку іхетуані становили для дипломатів та місіонерів великих держав, а також острах перед можливою втратою свого впливу, привели

до того, що великі держави, серед яких Велика Британія, Франція, Німеччина, Японія, Російська імперія, Австро-Угорщина та Італія, надіслали свої війська до Китаю з метою придушення повстання. Для США, які теж направили свій експедиційний корпус, це було чудовою можливістю спробувати реалізувати свої амбіції.

Участь американських солдатів у новому зарубіжному військовому конфлікті¹¹ одразу ж вплинула й на образ китаєця та Цінської імперії в політичній карикатурі. Якщо до повстання „Піднебесну” зображували дивакуватим чиновником, вбраним у традиційний одяг і не охочого долучатися до цивілізації, то після його початку китаєця почали демонізувати. Для читачів звичним стало зображення величезного дракона, котрий знищував все на своєму шляху, або ж варвара, що ніс руйнування та анархію і насолоджувався вбивствами. При цьому сама мета його існування, як можна було зрозуміти із цих образів, спрямовувалася проти цивілізації та прогресу.

Ці образи зустрічаються вже в 1900 р. в опублікованих у журналі „Руск” карикатурах, які водночас демонструють розвиток проблеми, з якою європейські держави, США та Японія зіштовхнулися в Китаї. На першій з них, що має назву *Небезпечний феєрверк* (Іл. 9), імперія Цін зображена у вигляді динамітної шашки, яка може вибухнути за найменшої іскри. Поблизу ґноту стоїть російський імператор Микола II, який і підпалює його. Поряд з ним знаходиться Джон Буль – персоніфікований чоловічий образ Великої Британії, кайзер Вільгельм II та японський імператор Мейдзі. Позаду зображені президент Франції Еміль Лубе та австро-угорський цісар Франц-Йосиф II. Карикатура символізує політику поділу Китаю на сфери впливу, а вибух іхетуанського повстання (динамітна шашка) – наслідок цієї політики.

Наступна карикатура – *Китайський пагорб; не так легко, як здається здалеку* (Іл. 10), містить зображення образів великих держав, які міркують, оглядаючи величезну гору із витесаною людською головою та написом *китайське питання*. Подібна алегорія демонструє всю складність проблеми, що постала на той час. Великим державам протистояла хоч і технологічно відстала, але, тим не менше, величезна імперія із населенням

¹¹ В цей час США також вели війну на Філіппінах.

близько 400 млн. чоловік. Окрім того, перетин інтересів різних держав у „Піднебесній” створював непереборний бар'єр на шляху її розчленування та перетворення на колонію конкретної держави.

Іл. 9. Небезпечний феєрверк

(Джерело: „Puck” 1900, July 11, <https://www.loc.gov/item/2010651310/>)

Ще одна карикатура, яка містить мотиви цивілізаторської місії щодо Китаю – *Першочергове зобов'язання* (Іл. 11). На першому плані в образі жінки зображено цивілізацію. Цікаво, що на відміну від схожої карикатури 1898 р., цивілізація зображена досить войовничо: вона вдягнута в обладунок і шолом, а у правій руці вона тримає списа, готова дати відсіч будь-яким викликам. Її ліва рука вказує на величезного дракона, що символізує повстання іхетуанів. Над драконом можна помітити клуби диму, позначені як *Анархія*, *Вбивства*, *Бунт*, а з пащі стікає кров. Стіна, через

яку перелазить потвора – оборонна лінія Посольського кварталу в Пекіні. Погляд цивілізації звернений до сидячої на троні чоловічої фігури, яка, вочевидь, символізує маньчжурський уряд та імператорський двір, що не звертає жодної уваги на довколишні події. Символічно, що фігура чоловіка зображена із заплученими очима. Змальовуючи його саме в такому положенні, автор карикатури натякав, що взяття іхетуанями Посольського кварталу в Пекіні було організоване при повному потуранні з боку уряду імперії Цін.

Іл. 10. Китайський пагорб; не так легко, як здається здалеку
(Джерело: „Puck” 1900, July 25, <https://www.loc.gov/item/2010651315/>)

Іл. 11. Першочергове зобов'язання
(Джерело: „Puck” 1900, August 8, <https://www.loc.gov/item/2010651318/>)

У значно похмуріших тонах іхетуані були представлені на карикатурах журналу „Harper’s Weekly”. Так, на чорно-білій карикатурі під назвою *Боксери* (Іл. 12), іхетуані зображені у вигляді розлюченого чоловіка, що тримає в руках закривавлений кинжал. На карикатурі також зображено США – Дядька Сема, котрий використовує бойові кораблі як боксерські рукавиці, демонструючи тим самим свою рішучість придушити повстання.

Іл. 12. Боксери

(Джерело: „Harper's Weekly” 1900, June 9, vol. 45, no. 2268, p. 44)

Серед карикатур, на яких було зображено повстання іхетуанів, робота карикатуриста Вільяма Роджерса, опублікована в липні 1900 р. на титульній сторінці журналу „Harper's Weekly” під назвою *Це імперіалізм?* (Іл. 13), викликає негативні емоції при її перегляді найбільше. Аналіз її форми дозволяє нам стверджувати, що автор переслідував дві мети. Перша з них – показати всю жорстокість, варварство та аморальність, якими було просякнуте повстання іхетуанів. Саме тому повсталі на карикатурі зображені як озвірілий та озброєний до зубів натовп, що вбиває жінок та дітей, а голови своїх жертв носить настромленими на піках списів та штиках в якості штандартів.

Іл. 13. Це імперіалізм?

(Джерело: „Harper's Weekly” 1900, July 28, vol. 44, no. 2275, p. 687)

Друга мета карикатури – дати відповідь критикам зовнішньополітичного курсу США, які звинувачували республіканську адміністрацію в імперіалізмі, про що, зрештою, говорить і сама її назва, поставлена у вигляді запитання. Зображені на ній жертви їхетуанів – громадяни США, на що вказує роздертий прапор, яким вони накриті. Цьому натовпу протистоїть озброєний дует Дядька Сема і тодішнього президента Вільяма Мак-Кінлі. Останній тримає в руці американський прапор, на якому

можна помітити написи *Життя, Свобода і Прагнення до щастя у відповідності із договірними правами*. Ці слова, взяті з *Декларації незалежності США*¹², означають не лише базові принципи, на яких постанали Сполучені Штати, але й ідеали, заради яких вони вступили у протистояння в Китаї. Загалом, В. Роджерс, таким чином, візуально обґрунтував моральне виправдання далекосхідної політики США: оскільки варварство загрожує природнім правам людини, головне – американським громадянам, використання сили не лише є виправданим, а й необхідним засобом для виправлення ситуації, що склалася.

Як вже було зазначено, поряд із образом озброєного варвара „Піднебесну”, в період іхетуанського повстання, часто зображували у вигляді дракона. Прикладом цього є карикатури 1900 р. *Вибір дракона* (Іл. 14) із журналу „Harper’s Weekly” і *Хтось мусить відступити* (Іл. 15) в журналі „Judge”. Обидві карикатури мають схожі елементи: величезному драконові, що символізує Китай, протистоїть озброєний Дядько Сем. Однак, друга карикатура більш яскрава і має глибше змістове наповнення. Дядько Сем на ній зображений у вигляді водія вантажівки цивілізації і торгівлі. Машина завантажена товарами промислового виробництва (галантерейні вироби, бавовна, машини, телеграфні дроти, залізничні рейки та потяги) і технологіями, котрі США везуть до Китаю. Дорогу, по якій їде ця вантажівка, освітлює фара, що символізує світло цивілізації. Цікаво, що біля керма вантажівки прикріплена невелика гармата, яка вказує на військову силу, що буде використана за необхідності. З іншої сторони дороги спускається китайський дракон, на спині котрого сидить іхетуань, з мечем та прапором в руках. На прапорі можна побачити напис *400 мільйонів варварів*, що відповідає кількості населення тодішньої імперії Цін. Карикатура, загалом, відбиває досить популярну в той період тезу, що панувала в інтелектуальній думці не лише США, але й європейських країн – про зіткнення цивілізації і варварства. У свою чергу, зображення основним супротивником іхетуанів Дядька Сема може свідчити про претензію США на особливу цивілізаторську місію.

¹² *Декларація представників Сполучених Штатів Америки, які зібралися на Загальному конгресі*, [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20\(07\)%2004.USA.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20(07)%2004.USA.php) (доступ: 26 IX 2022).

Іл. 14. „Вибір дракона”
(Джерело: „Harper's Weekly” 1900, August 18, vol. 44, no. 2278, p. 761)

14 серпня 1900 р. війська союзників увійшли до Пекіну і звільнили взятих в облогу в Посольському кварталі дипломатів. Проте на цьому вони не зупинилися і бойові дії на території Цінської імперії тривали до кінця 1901 р., поки загони іхетуанів не зазнали остаточної поразки. Ці події також не залишилися поза увагою художників-карикуристів. Цікавими прикладами робіт, на яких зображено придушення іхетуанського повстання та їх наслідки можуть бути дві карикатури, опубліковані у вже неодноразово згадуваному журналі „Руск”. Перша з них, опублікована

наступного дня після звільнення Посольського кварталу, зображує переможеного китайського дракона, якого оточують зооморфні образи країн-союзників: лев (Велика Британія), двоголовий орел з двома коронами (Австро-Угорська монархія), півень (Франція), чорний орел (Німеччина), ведмідь (Російська імперія), білоголовий орлан (США), леопард (Японія) та вовк (Італія). Карикатура демонструє, що після перемоги над спільним ворогом кожна з країн готова вступити у нове протистояння за розподіл Китаю, на що вказує вороже налаштована позиція персонажів, частина з яких навіть має зброю. Проте, автор карикатури застерігає, що така ситуація не може бути тривалою і буде зберігатися лише до того часу, поки переможений дракон спить, на що, зрештою, вказує недвозначна назва самої роботи – *Справжня проблема виникне із пробудженням* (Іл. 16).

Іл. 15. „Хтось мусить відступити”

(Джерело: „Judge” 1900, December 8, https://visualizingcultures.mit.edu/civilization_and_barbarism/cb_essay03.html)

Інша карикатура, опублікована восени 1901 р. під назвою *Тривожна можливість на Сході* (Іл. 17), також зображує великі держави, які зібралися для визначення розмірів компенсацій від маньчжурського уряду за завдані повстанням іхетуанів збитки (піднос із фруктами). Проте їх погляд звернений не на стіл із компенсаціями, а на занесений над ними

величезний меч, підписаний як *Пробудження Китаю*. В цілому, зображення має подібне із першою змістове наповнення: великі держави можуть проводити свою політику до того часу, поки *Китай* *дрімає*, однак загроза нового повстання, або ж якого-небудь антизахідного руху постійно присутня і може стати реальністю. Зрештою, застереження автора збулися 1911 р., коли розпочалася Сінхайська революція.

Іл. 16. „Справжня проблема виникне із пробудженням”
(Джерело: „Puck” 1900, August 15, <https://www.loc.gov/item/2002718142/>)

Цікаво, що мотиви, пов'язані із повстанням іхетуанів, використовувалися і в карикатурах на політичних опонентів. Так, під час президентської кампанії 1900 р. на сторінках журналу „Judge” було надруковано кілька карикатур на Вільяма Браяна – кандидата на посаду президента США від Демократичної партії, котрий виступав із критикою зовнішньополітичного курсу республіканця В. Мак-Кінлі. Зокрема, на карикатурі *Браян, американський боксер* (Іл. 18), кандидат від демократів зображений у вигляді китайського повстанця, який тримає в руці ніж політичного фанатизму та спис анти-прогресу, котрим він убив справжнього старого демократа, зображеного у вигляді віслюка.

Іл. 17. „Тривожна можливість на Сході”

(Джерело: „Puck” 1901, September 4, <https://www.loc.gov/item/2010651460/>)

Іл. 18. „Браян, американський боксер”

(Джерело: „Judge” 1900, June 30, <https://elections.harpsweek.com/1900/cartoon-1900-large.asp?UniqueID=34&Year=1900>)

Карикатура, що має назву *Так багато для анти-імперіалізму* (Іл. 19), ілюструє читачам журналу наслідки, до яких може призвести зовнішньополітична програма Браяна. Прапор США, який він стягує з чоловіків та жінок, вказує на те, що проживаючі закордоном американці залишаться без захисту з боку федерального уряду перед можливими загрозами для їх життя та майна.

Іл. 19. „Так багато для анти-імперіалізму”
 (Джерело: „Judge” 1900, August 4, [https://elections.harperweek.com/1900/
 cartoon-1900-large.asp?UniquelD=35&Year=1900](https://elections.harperweek.com/1900/cartoon-1900-large.asp?UniquelD=35&Year=1900))

Іл. 20. „Переконливий демократичний аргумент проти імперіалізму”
(Джерело: „Judge” 1900, August 11, [https://elections.harperweek.com/1900/
cartoon-1900-large.asp?UniqueID=41&Year=1900](https://elections.harperweek.com/1900/cartoon-1900-large.asp?UniqueID=41&Year=1900))

Проте, найбільш гострою у своїй критиці є карикатура авторства Віктора Гіллама, *Переконливий демократичний аргумент проти імперіалізму* (Іл. 20). На ній Браян зображений у вигляді дурника, що перебуває у компанії іхетуаня та філіппінського повстанця. Кожен із них тримає в руках таблички із надписом *Я проти американського імперіалізму*.

Загалом, аналізуючи політичні карикатури, представлені в журналах „Harper's Weekly”, „Puck” і „Judge”, можна дійти декількох підсумків. По-перше, наявність значної кількості карикатур, присвячених Китаю, свідчить про те, що імперія Цін та події, що відбувалися на її території впродовж 1899–1901 рр. були об'єктом пильної уваги американських журналів та їх читачів.

По-друге, образ „Піднебесної” та її жителів свого роду еволюціонував. Пересічний китаець, якого на карикатурах спершу зображували як дивакуватого чиновника, чи відсталого варвара, що не бажав долучитися до цивілізації та прогресу, під впливом іхетуанського повстання трансформувався у кровожерливого головоріза, або ж дракона, що загрожує всьому цивілізованому світу. У свою чергу, це ставало додатковим аргументом у стереотипному уявленні про „Піднебесну”.

По-третє, відображаючи події в Китаї, художники у своїх карикатурах підкреслювали принципову відмінність політики, що здійснювали США від політики держав Старого Світу. Тоді, як європейці прагнули до винятково територіальних завоювань, США ставили своїм пріоритетом вільну торгівлю, але при цьому розвивали претензію на цивілізаторську місію. Зрештою, ці мотиви не лише не втратили своєї актуальності, а й набули нового забарвлення в подальші роки. Особливо помітним це стало в період Великої війни.

BIBLIOGRAFIA • BIBLIOGRAPHY • БІБЛІОГРАФІЯ

Źródła drukowane • Printed primary sources • Оpubліковані джерела

BARRETT J., *What America has at stake in China*, „Harper's Weekly” 1900, August 11, vol. 44, no. 2277, p. 745.

The boxers, „Harper's Weekly” 1900, June 9, vol. 45, no. 2268, p. 44.

DENBY C., *America's Opportunity in Asia*, „The North American Review” 1898, vol. 166, no. 494, pp. 32–39.

The dragon's choice, „Harper's Weekly” 1900, August 18, vol. XLIV, no. 2278, p. 761.

Is this imperialism?, „Harper’s Weekly” 1900, July 28, vol. 44, no. 2275, p. 687.

The Martyrdom of St. Crispin, „Harper’s Weekly” 1870, July 16, vol. 14, no. 707, p. 464.

Оpracowania • Secondary sources • Опрацювання

ЖУКОВ Е., *Международные отношения на Дальнем Востоке*, Москва 1973, Кн. 1.

COMBS J., *The American Foreign Policy*, New York 1986.

HESS S., NORTHROP S., *American political cartoons: the evolution of a national identity. 1754–2010*, New York 2011.

Netografia • Internet sources • Інтернет ресурси

Декларація представників Сполучених Штатів Америки, які зібралися на Загальному конгресі, [http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20\(07\)%2004.USA.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1776%20(07)%2004.USA.php) (Доступ: 26 IX 2022).

According to the ideas of our missionary maniacs, the Chinaman must be converted, even if it takes the whole military and naval forces of the two greatest nations of the world to do it, „Puck” 1895, September 25, <https://www.loc.gov/resource/ppmsca.28945/> (Доступ: 26 IX 2022).

Bryan, the American Boxer, „Judge” 1900, June 30, <https://elections.harperweek.com/1900/cartoon-1900-large.asp?UniqueID=34&Year=1900> (Доступ: 26 IX 2022).

A dangerous firecracker, „Puck” 1900, July 11, <https://www.loc.gov/item/2010651310/> (Доступ: 26 IX 2022).

A disturbing possibility in the east, „Puck” 1901, September 4, <https://www.loc.gov/item/2010651460/> (Доступ: 26 IX 2022).

The Chinese kopje – not so easy as it looked from a distance, „Puck” 1900, July 25, <https://www.loc.gov/item/2010651315/> (Доступ: 26 IX 2022).

The first duty, „Puck” 1900, August 8, <https://www.loc.gov/item/2010651318/> (Доступ: 26 IX 2022).

Foreign Spheres of Influence in China, 1842–1907, <https://wnorton.com/college/history/worlds-together-concise/maps/ch18m03/index.html> (Доступ: 26 IX 2022).

Japan makes her début under Columbia’s auspices, „Puck” 1899, August 16, <https://www.loc.gov/item/2012647330/> (Доступ: 26 IX 2022).

Misery loves company, „Puck” 1895, November 6, <https://www.loc.gov/item/2012648577/> (Доступ: 26 IX 2022).

The pigtail has got to go, „Puck” 1898, October 19, <https://www.loc.gov/resource/ppmsca.28639/> (Доступ: 26 IX 2022).

- A Powerful Democratic Argument Against Imperialism*, „Judge” 1900, August 11, <https://elections.harpweek.com/1900/cartoon-1900-large.asp?UniqueID=41&Year=1900> (Доступ: 26 IX 2022).
- The real trouble will come with the „wake”*, „Puck” 1900, August 15, <https://www.loc.gov/item/2002718142/> (Доступ: 26 IX 2022).
- Republican Party Platform of 1900*, www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29630 (Доступ: 26 IX 2022).
- School begins*, „Puck” 1899, January 25, <https://www.loc.gov/item/2012647459/> (Доступ: 26 IX 2022).
- So Much for Anti-Imperialism*, „Judge” 1900, August 4, <https://elections.harpweek.com/1900/cartoon-1900-large.asp?UniqueID=35&Year=1900> (Доступ: 26 IX 2022).
- Some One Must Back Up*, „Judge” 1900, December 8, https://visualizingcultures.mit.edu/civilization_and_barbarism/cb_essay03.html (Доступ: 26 IX 2022).
- A Statue for Our Harbor*, „Wasp” 1881, October 11, <https://thomasnastcartoons.com/2014/02/14/a-statue-for-our-harbor-11-november-1881/> (Доступ: 26 IX 2022).

Taras P'yatnychuk

OBRAZ „NIEBIAŃSKIEGO IMPERIUM” W AMERYKAŃSKIEJ KARYKATURZE PODCZAS POWSTANIA BOKSERÓW (POWSTANIA YIHEQUAN) (1899–1901)

Streszczenie. W niniejszym artykule przeanalizowano obraz mandżurskich Chin w amerykańskiej karykaturze politycznej w przededniu i podczas powstania bokserów (powstania yihequan). W drugiej połowie XIX w. w Stanach Zjednoczonych ukazywał się szereg czasopism, które specjalizowały się wyłącznie w dziedzinie karykatury politycznej.

Czołowe miejsce wśród nich zajmowały „Harper's Weekly”, „Puck” i „Judge”, których karykatury były uważane za prawdziwe dzieła sztuki. Artyści-karykaturzyści, poruszając w swoich pracach ostre pytania ekonomiczne, polityczne i społeczne, nie tylko je aktualizowali, ale także kształtowali opinię publiczną. Nie pominęli oni również i problemów polityki zagranicznej. W końcu XIX i na początku XX w. w zainteresowaniu karykaturzystów znalazły się także Chiny, co wiązało się z interesami gospodarczymi, jakie Stany Zjednoczone miały w tym regionie.

Karykatura amerykańska tradycyjnie przedstawiała Chiny i Chińczyków jako zacofanych barbarzyńców lub podstępnych urzędników, sprzeciwiających się postępowi. Początek powstania bokserów, a także udział wojska amerykańskiego w jego stłumieniu wywarły istotny wpływ na obraz „Niebiańskiego Imperium”. W tych karykaturach Chiny były przedstawione jako krwiożerczy barbarzyńca lub ogromny smok, który niósł wyłącznie zniszczenie i anarchię. Dominacja tych tematów odpowiadała ówczesnej wyobraźni o misji cywilizacyjnej Stanów Zjednoczonych, a także była składnikiem mitu o tzw. żółtym zagrożeniu.

Słowa kluczowe: Stany Zjednoczone, Chiny, prasa, karykatura polityczna, polityka zagraniczna, mocarstwa, powstanie bokserów, XIX w., „Niebiańskie Imperium”

Taras P'yatnychuk

THE IMAGE OF THE CELESTIAL EMPIRE IN AMERICAN CARTOONS DURING THE YIHETUAN MOVEMENT (1899–1901)

Summary. In the article analyzes the image of Manchurian China in American political cartoons on the eve and during the Yihetuan Movement. In the second half of the 19th century in the USA appeared a number of magazines which specializing in political cartoons.

Such magazines as „Harper's Weekly”, „Puck” and „Judge”, whose cartoons looked like works of art, held leading positions among them. Cartoonists, were raising acute economic, political and social issues in their works, not only actualized them, but also were forming public opinion. Foreign policy problems weren't left outside also. The object attention of American caricaturists at the end of the 19th – early of the 20th century was China, what were caused by the US economic interests in this region.

American caricature portrayed the Chinese and China as a backward barbarian or a treacherous official, which didn't want to keep pace with progress. The beginning of the Yihetuan Movement and participation of the American troops in its suppression had a significant impact on the image of „Celestial Empire”. A bloodthirsty barbarian and a huge dragon, which was bringing only destruction and anarchy, replaced the backward Chinese barbarian in the cartoons. The dominance of such images fully corresponded to the then ideas about the civilizing mission of the US, and became a part of the myth of the so-called „Yellow Peril”.

Keywords: USA, China, newspaper, political cartoon, foreign policy, great powers, Yihetuan, XIX century, „Celestial Empire”

TRANSPORTATION OF UKRAINIAN PRISONERS-OF-WAR AND INTERNEES FROM EASTERN GALICIA TO THE POLISH POW CAMPS IN YEARS 1918–1920

Summary. In the years 1918–1921, one of the main challenges of Polish military logistics was the transportation of prisoners-of-war and internees from the front to camps located inside the country. This article will present a part of this problem, e.g., the transportation of the Ukrainian POWs and internees during and after the war for Eastern Galicia in 1918–1919. The following research questions will be analyzed: how was the Polish military system for POWs organized in terms of transportation? How did the POWs transfer stations in Lviv's prison „Brygidki” and at Przemyśl-Zasanie, as well as at the assembly points at military units, function? In which conditions were prisoners-of-war transported from the front to the interior of the country?

Keywords: prisoners-of-wars, internees, Polish Army, Ukrainian Halych Army, Polish-Ukrainian war 1918–1919

In the years 1918–1921, one of the main challenges of Polish military logistics was the transportation of the prisoners-of-wars and internees from the frontline to camps located in the interior of the country. Large masses of POWs had to be evacuated from the front, especially in the late spring and summer of 1919, as well as in August and September 1920. In this presentation, I would like to present a part of this problem, that is, the transportation of Ukrainian prisoners of war and internees from the front as well as from Eastern Galicia during and after the Polish-Ukrainian war. During the offensives in May and July 1919, several thousand of Ukrainian Halych Army soldiers were taken prisoner by the Polish army; in addition, several thousand civilians were arrested and deported from Galicia; all these people ended up in camps located in the western part

of Galicia, in Central Poland and also in Pomerania. In this presentation, I would like to answer the following research questions: How was the Polish POW service organized in terms of transporting POWs from the front? How did the so-called „POW assembly points,” belonging to regiments, brigades or divisions and the „POW transfer stations” in Brygidki and Zasanie function? How and under what conditions were transports of prisoners and internees inside the country performed? Why and how were the prisoners and internees moved between camps?

During and after the Polish-Ukrainian war, circa 35 000–40 000 people, both UHA soldiers and Ukrainian civilians, were interned in the camps, located in the Western Galicia or in the territory of Central Poland (at that time called Congress Poland), in 1920 also in Pomerania. Among the most important ones, there were Dąbie (near Cracow), Wadowice, Pikulice near Przemyśl, Strzałków, Modlin, Dęblin, three camps located in the territory of Brest-Litovsk fortress (unfamous Bugszopy, Koszary Grajewskie and Fort Berga), Tuchola near Grudziądz; in 1919 there were also a few temporary camps in the Eastern Galicia, including Stanisławów, Złoczów, Czortków. It is necessary to add at that point, that the so-called „POW transfer stations” located on the territory of the Lviv prison „Brygidki” and in the barrack in Przemyśl in Zasanie district also belonged to the Polish captivity system.

Usually, Ukrainian civilians were interned by the gendarmerie, then interrogated at the nearest gendarmerie station, and, at the end, transferred to the „POW transfer station,” while soldiers of the UHA were captured on the front-line during fights, or – as it was during Polish offensives in May and July 1919 – during the Ukrainian retreat, when the Ukrainian units were encircled by the Polish forces.

As a rule, the first thing after capturing, was stripping prisoners-of-war of their equipment and uniforms. This practice was so common, that the Ministry of the Military Affairs (Polish: Ministerstwo Spraw Wojskowych, further: MSWojsk.) issued a special order, emphasizing that such behavior is incompatible with the international regulations, and also makes it impossible for the captives to be used for labour purposes later; moreover, their survival of the winter in ragged prison uniforms is questionable. They, therefore, asked the Supreme Command of the Polish Army (further: NDWP) to issue an order strictly forbidding such

practices.¹ Then, the captives were subjected to interrogation. As early as November 30, 1918, the Command of the Polish Forces for Eastern Galicia (Polish: Dowództwo Wojska Polskiego na Galicję Wschodnią, further: DWP GW) issued an order, that each POW was to be interrogated by an intelligence officer.² In Lviv, in December 1918, the interrogation of soldiers was to be carried out by the commandant of the transfer station and officers assigned to assist them; prisoners of war, on the other hand, were admitted to the abovementioned station on the basis of written or verbal reports from the commandant of the POW transport. The internees were to be interrogated by the intelligence unit. After interrogation, both the prisoners of war and the internees were to be sent immediately to the camp of Dąbie.³ Such practices lasted for a couple of months. Finally, the detailed order for transporting and registering POWs and internees was set up by the MSWojsk. on July 11, 1919, while instructions of interrogation had been set up two months earlier.⁴ According to the Second Bureau of the ministry instruction from May 20, 1919, the captives were to be examined immediately after being taken prisoner, before the moment of shock had passed. Great importance was attached to the psychological approach, namely: to the ability to examine, to instill the impression that the examinee was incapable of deceiving the interrogating officer, to emphasize the consistency of answers; if there was a suspicion that the examinee was lying, questions were to be asked again randomly after the interrogation was over. It was underlined that a great impression was made on the prisoners by announcing to them the data, which had already been collected from other prisoners. What was of the real interest to the intelligence? Everything about military units, beginning with information about where a particular soldier served, where he was taken prisoner, where his units and headquarters are located, how many men were in the unit, how

¹ Central Military Archive of Military Historical Bureau (further: CAW-WBH) CAW-WBH, sign. I.301.10.336, document from the MSWojsk. to the NDWP, no. 7347/Mob., dated August 20, 1919 on the prohibition of dismemberment of prisoners of war by troops at the front, unpaginated.

² Command of the Polish Forces for Eastern Galicia, Order no. 8, Lviv, November 30, 1918, item 5 [print].

³ Command of the Polish Forces for Eastern Galicia, Order no. 23, Lviv, December 18, 1918, no. O.W.147 [print].

⁴ CAW-WBH, sign. I.301.10.333, no. 5849/Mob., dated July 11, 1919, Order for transporting, registering and sending to camps prisoners of war, internees, refugees and re-emigrants, unpaginated.

officers handled soldiers, whether there are many wounded and sick, what diseases, armaments and supplies were like, and what rumors circulated among soldiers.⁵ What concerns the order of the interrogation, at first, the captives were to be examined at the regimental command, then at the division command, and only in exceptional cases – at the army command. After the interrogation, the POWs were to be sent back to assembly points. Analogously, in the case of internees, they were to be sent to the division command, where an intelligence officer was to check whether there was actually a reason for internment.⁶

After the interrogation, the POW had to be sent to „divisional assembly points”. It is worth noting that on the Galician Front each division was to organize its own POW assembly point.⁷ The 6th Rifle Division organized one in Ternopil, in the „Franz Josef Barracks,” the 10th Infantry Division in Borszczów, the 3rd Legionary Infantry Division in Yampol, and the 5th Infantry Division in Kopyczyńce. Until the assembly points in all divisions and the „POW transfer station” in Lviv were organized, the POW assembly stations in Ternopil, Chortkiv, Kopyczyńce and Złoczów in the area of Command of Lviv Staging District had been still about to function,⁸ (after they were to be liquidated). At the assembly points at the divisions, the registration of a person was to be carried out, paying particular attention to the correct data of capture and whether the prisoner of war was taken prisoner by force or deserted from the Ukrainian Halych Army. Two copies of the registration card were to be filled out there, then sent together with the POW to the transfer station. In the case of internees, the forms were to be filled out by the division command, while it was emphasized that columns 7 and 8 should always be filled out (where, when and by whom interned, reason for internment). It should also be noted that those prisoners of war and internees, who had some sort of crime on their record were to have the appropriate notes written on their registration forms and were sent immediately from the transfer station to military prisons. The prisoner of war or internee

⁵ CAW-WBH, sign. I.301.10.333, no. O. I.L 2265, issued May 20, 1919, Interrogation Instruction, unpaginated.

⁶ CAW-WBH, sign. I.301.10.333, no. 5849/Mob., dated July 11, 1919, Order for transporting, registering and sending to camps prisoners of war, internees, refugees and re-emigrants, unpaginated.

⁷ This was introduced by NDWP order no. 40338/IV, dated September 12, 1919.

⁸ CAW-WBH, sign. I.301.10.334, numer L.IV.57/I. Jeń, dated September 26, 1919 on the organization of assembly points at divisions on the Galician Front, Letter from the DWP GW to the NDWP, unpaginated.

was then taken to a transfer station, from where he was immediately sent to camps in the interior of the country. Arbitrary sending directly from the front to the camps was forbidden (nevertheless, it happened many times). The duties of the transfer stations included: checking that POWs and internees had a complete set of documents; noting where they were being sent (copies of the registration forms were to be sent to the Ministry of Military Affairs and the originals to the camp, where the person was to be sent); collating and sending out transports; and, of utmost importance, sanitary control of people, who arrived to the station (including disinfecting all those passing through the station).⁹

When a sufficient number of prisoners of war and/or internees gathered at the transfer stations, it was ordered to send them to the camps. This was done by railroad transports. Escorts were provided by units subordinate to the Supreme Command of the Polish Army.¹⁰ In December 1918, DWP for GW ordered, that batches of no more than 200 people per day had to be sent to the camp of Dąbie.¹¹ Later, batches of up to 1400 people were sent from Lviv to camps, punctuation in both: Western Galicia and the Congress Poland.

From the transfer stations in Brygidki and Przemyśl-Zasanie, the following transports were identified, which were processed westwards in the spring of 1919:

- April 14, 1919 – Transfer Station in Lviv – 488 people sent to Dąbie.¹²
- May 2, 1919 – Transfer Station in Lviv – 465 people sent to Dąbie and Wadowice.¹³
- May 31, 1919 – Transfer Station in Lviv – 92 POWs sent to Wadowice.

⁹ CAW-WBH, sign. I.301.10.333, no. 5849/Mob. dated July 11, 1919, Order for transporting, registering and sending to camps prisoners of war, internees, refugees and re-emigrants, unpaginated.

¹⁰ CAW-WBH, sign. I.301.10.357, Letter from the MSWojsk. to the NDWP, no. 5231/Mob., dated June 29, 1919, regarding the behavior of the convoy of transport of Ukrainian prisoners of war in Łódź, unpaginated.

¹¹ Command of the Polish Forces for Eastern Galicia, Order no. 8, Lviv, November 30, 1918, item 4 [print].

¹² CAW-WBH, sign. I.304.1.63, Letter from the Transfer Station in Lviv to the Quartermaster Office of the DWP GW L. 442/19, dated April 14, 1919 regarding the clearance of the transport no. VII, unpaginated.

¹³ CAW-WBH, sign. I.304.1.63, Census of prisoners of war and internees from the transport no. VIII, dated May 2, 1919, unpaginated.

- June 13, 1919 – Transfer Station in Lviv – 1442 POWs sent to Wadowice.¹⁴
- June 29, 1919 – [probably Przemyśl-Zasanie Transfer Station] – 600 POWs sent to Dąbie.¹⁵

To the above mentioned list, there should be added the transport of 1200 prisoners of war, who arrived at the Brest-Litovsk fortress on July 22, 1919, and who was probably also set out from Przemyśl-Zasanie via Kowel.¹⁶ There were also other cases: prisoners of war, taken in the last phase of the Polish offensive in Eastern Galicia, had been concentrated in Buczacz, from where they were sent to Brest-Litovsk *via* Stanisławów, Lviv and Przemyśl.¹⁷ Sometimes the transports were directed to the wrong places, which prolonged the already long way to the camps: in May 1919, the prisoners were sent to the liquidated camp in Szczygiorno instead of Strzałkowo, which caused the intervention of the MSWojsk.¹⁸

There were also incidents, such as the transport of 794 POWs and internees from the camps in the Brest-Litovsk fortress to Dąbie in August 1919. More attention should be paid to discuss it. The reason for transporting a part of the prisoners-of-war from the fortress to Cracow was, according to the information gathered from transported people, the announced visitation of one of the foreign missions; in fact, it was rather needed to reduce the number of prisoners due to the typhus and dysentery epidemic. For this reason, on August 2, 1919, a hasty cleanup of the „Koszary Grajewskie” (Grajewy Barracks) camp began, the number of sanitary personnel was increased, the camp and people were disinfected, they were shorn and bathed. After midnight on August 3, people were woken up for breakfast, and then 262 of them went to the train station (they were given some food supplies for the road). The group from „Fort Berga” camp received

¹⁴ CAW-WBH, sign. I.301.10.357, Letter from the MSWojsk. to the NDWP, no. 5003/Mob., dated June 27, 1919 on forbidding sending POWs to Wadowice and sending 250 POWs to Modlin, unpaginated.

¹⁵ It was only instruction of Ministry of Military Affairs; it is not known if implemented, CAW-WBH, sign. I.301.10.357, MSWojsk., letter to Command of General Military District in Lviv, no. 5239/Mob. dated June 29, 1919 regarding the return of prisoners of war to Dąbie, unpaginated.

¹⁶ CAW-WBH, sign. I.301.10.7, no. 176/J, Letter from the Commander of the Brest Litovsk Fortress to the NDWP dated July 24, 1919, regarding the transport of prisoners of war under the command of Lt. Fedina.

¹⁷ E. WISZKA, *Brześć Litewski. Obozy jeńców i internowanych 1919–1921*, Toruń 2010, s. 37.

¹⁸ CAW-WBH, sign. I.301.10.332, Letter from the MSWojsk. to the NDWP number Dep. I, no. 4631/Mob., dated May 23, 1919 on the transfer of prisoners of war to Strzałkowo, unpaginated.

nothing but breakfast and raw peas. In addition, a group of prisoners-of-war from „Bugszopy” camp was also attached to them. The peasants were packed into freight cars, and the 28 intelligentsia members (among them there were 8 Greek-catholic priests and 8 women) were packed into a third-class passenger car. The journey took 3 days (August 4–6, 1919); during the whole way, cadet Łuczycski of the 35th Infantry Regiment, who was in charge of the transport, did not allow the cars to be opened to allow the transportees to take care of natural needs. The railcars were reportedly sealed – „they (POWs) were hauled like cattle, and perhaps worse”. No food was served, and a few or a dozen internees died during the journey (on the other hand, the Polish sources report only one death in a train car), but their bodies were not removed. Physical needs were taken care of in the cars, and when a hole was cut in one of the wagons, it was immediately clogged by Polish soldiers.¹⁹ In addition, at the Granica station, the captives were beaten by the soldiers of general Haller’s army. Upon arrival in Krakow, people had been so weak, that 116 of them were brought to Dąbie on stretchers. „People could barely get out, others fell straight from the train cars, others were led out by stronger”.²⁰ Two corpses were thrown from the train cars, one person died in an instance after crossing the camp gate. Apparently, 18 corpses remained in the carriages.²¹ This resulted in dozens of people being sent to the hospital the next day after arrival.²² Those, who could not stand were deposited at the registration building (75 people, 3 of whom died immediately).²³ As they were confined to a barracks (quarantine), they received nothing to eat. As a result, the local POWs and internees gave them their lunch and dinner (milk and bread of better quality were bought for them in the following days). The result of such

¹⁹ О. Л-КА, *Табір в Берестю (спомини)*, [в:] *Ювілейний альманах української жіночої громади в Нью Йорку 1921–1931*, ред. С. АБРАГАМОВСЬКА, Ю. ПІЩАК, Л. ПРИДАТКЕВИЧ, Нью Йорк 1931, с. 177–178.

²⁰ Report from Dąbie dated August 28, 1919, Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv (further: ЦДАІУА), ф. 462, оп. 1, спр. 58, л. 115; О. Л-КА, *Табір в Берестю...*, с. 178.

²¹ О. Л-КА, *Табір в Берестю...*, с. 178.

²² CAW-WBH, sign. I.301.17.32, unpaginated. The Command of General Military District Kraków telegram of August 15, 1919, contains information, that seems certain, that 19 prisoners of war were sent directly to the hospital, while on August 7, 37 more were sent from the camp already; an account by Ukrainian О. Л-ка states that the number was 200, which seems an exaggerated figure. Copy of Command of General Military District Kraków telegram no. IV. О. W./67860, dated August 15, 1919, regarding transportation from Brest-Litovsk.

²³ О. Л-КА, *Табір в Берестю...*, с. 178.

a treatment was the death of some of the newcomers. The unconfirmed data from „Vpered” („Вперед”) newspaper puts the number of victims at 63 until September 17, 1919.²⁴ The Ministry of Military Affairs requested the Supreme Command of the Polish Army to investigate the case; it was ordered to hold the authorities who were at „gulty of the fact that the transport of Ukrainian prisoners-of-war was sent back from Brest-Litovsk into the central part of the country in such a terrible sanitary condition,” which, according to the Ministry, threatened to spread the plague throughout the country.²⁵ Other newspapers also wrote about this transport. The Jews were interested in it due to the large number of internees of this nationality in the transport.²⁶ There is a suspicion that such a disastrous organization was caused by the transfer of captives from one authority to another. Incidentally, on August 29, 1919, the Supreme Command of the Polish Army issued an order to the Brest-Litovsk fortress command, forbidding the shipment of prisoners-of-war who were not cleaned of lice and had not been subjected to the 20-day quarantine in other camps or in the POW labor units, since such situations, despite the regulations in force, continued to occur.²⁷ On the other hand, one of the next transports to Dąbie – which arrived on August 15, 1919, from the Transfer Station in Przemyśl-Zasanie – was found to be „in complete disorder”. 447 people were sent, without specifying whether they were prisoners of war or internees, 115 people were not included in the list at all, others were again entered twice, and the commander of the transport did not present any order or other document stating whether or not and until when these people had collected money. In addition, it was impossible to clarify, who was a prisoner-of-war and who was an internee. The MSWojsk., therefore,

²⁴ *Що діється в Домбю?*, „Вперед”, ч. 95, вересень 17, 1919.

²⁵ CAW-WBH, sign. I.301.10.336, Report from Dąbie by the delegate of the Jewish National Council, dated August 15, 1919, unpaginated; ЦДАІАУЛ, ф. 462, оп. 1, спр. 58, л. 74, Copy of letter from Dąbie camp of [August] 1919; ЦДАІАУЛ, ф. 462, оп. 1, спр. 58, л. 95–96, Report on sanitary conditions in Dąbie by medical student Oleksa Sakhanchuk, 1919 y.; ЦДАІАУЛ, ф. 462, оп. 1, спр. 58, л. 113, Transport of POWs and internees from Brest to Dąbie; CAW-WBH, sygn. I.301.17.29, Letter from the MSWojsk. Dep. IX L. 6637, dated July 15, 1919, regarding transportation of POWs inland and sanitary conditions in Włocławek, Sompolno, and Strzałkowo, unpaginated.

²⁶ *Транспорт інтернованих з табору в Берестю Литовським до табору в Домбю*, „Вперед”, ч. 92, вересень 13, 1919.

²⁷ CAW-WBH, sign. I.301.17.29. Draft of NDWP’s letter to Brest-Litovsk Fortress Command, no. 35440/IV, dated [29.08]. 1919, regarding shipment of transports from POW camps, unpaginated.

ordered the Command of General Military of the District of Lviv to conduct an investigation and bring those responsible to justice.²⁸

Due to the constant overcrowding in the camps, the Ministry of Military Affairs, from time to time, had to give instructions where to direct transports. Thus, the MSWojsk., by letter no. 2093/Mob. of May 12, 1919, notified the NDWP, that as of May 16 the prisoners of war were to be sent back to Strzałkowo, but people were still being sent to other, already overcrowded places. As of June 4, all transports were to be sent to Brest-Litovsk.²⁹ In a letter dated for June 27, 1919, the MSWojsk. once again asked the NDWP not to send the prisoners-of-war to Wadowice, as the camp is overcrowded, and, instead, to send them back to Brest-Litovsk. It also asked to send 250 Ukrainian POWs to Modlin to be used there for work.³⁰ However, that transport was transferred to Strzałkowo.³¹ In mid-September 1919, the MSWojsk. ordered all transports of prisoners-of-war to be sent only to Pikulice. This was due to the typhus epidemic in Dąbie and Strzałkowo. Hence, and sending them to Wadowice was *inadvisable*. The NDWP added that POWs should be sent only to Pikulice, and unconditionally by the route provided for in the regulations, i.e. through the transfer stations. They were to be segregated only after the typhus epidemic was eliminated, and then distributed among the camps. The NDWP particularly stressed strict execution of this order, since failure to comply risked closure of the last camp still open (Pikulice), and the impossibility of sending the prisoners to the center of the country. The strict implementation of the order was the responsibility of the individual commands of the fronts, fortresses, as well as commands of the staging districts.³²

²⁸ CAW-WBH, sign. I.301.10.336, Order of the MSWojsk. to Command of General Military District Lviv, no. 7870/Mob. of August 29, 1919, on disorderly of transporting the prisoners of war and internees, unpaginated.

²⁹ CAW-WBH, sign. I.301.10.356, Letter from the MSWojsk. to the NDWP, no. 3551/Mob. dated June 10, 1919, on the transportation of prisoners of war from Strzałkowo to Brest-Litovsk, unpaginated.

³⁰ CAW-WBH, sign. I.301.10.357, Letter from the MSWojsk. to the NDWP, no. 5003/Mob. of June 27, 1919, on not directing POWs to Wadowice and sending 250 POWs to Modlin, unpaginated.

³¹ CAW-WBH, sign. I.301.10.357, Letter from the MSWojsk. to the NDWP, no. 5231/Mob. of June 29, 1919, on the behavior of the convoy of transport of Ukrainian prisoners of war in Łódź, unpaginated.

³² CAW-WBH, sign. I.310.8.30, NDWP, Order no. 48430/IV of September 23, 1919, concerning the transfer stations for prisoners of war, unpaginated.

It even came to an absurd situation that a transport of 360 officers from Dąbie to Strzałków, was sent back to Pikulice after not being accepted in the latter place, and then again back to Dąbie.³³

The road to the camp was often a hard physical and mental experience, both for the internees and for the UHA soldiers, especially at the end of 1918, when the Poles were „on a wave” of patriotic feelings, and the Ukrainian side’s actions seemed to them, at the very least, treasonous. The accounts, written in late 1918 and early 1919, seem quite credible for depicting how the Poles behaved towards the captives. It seems that the most difficult situation was in Lviv in November 1918. Mykola Dmytriuk stated that „Polish society, under the influence of the fresh patriotic press, simply fell into an exaltation of frenzied anger and hatred towards the guided captives”. Vulgarities were shouted at the led prisoners, they were spat upon, and vengeance was demanded on the spot. Soldiers beat the captives and took away their clothes and shoes.³⁴ On the other hand, a senior artilleryman Semen Prokurant reported that they were escorted from Brygidki to the station in fours, with the two senior sergeants walking in the lead having their hands tied, while the entire column was bound with chains (these facts, however, are difficult to verify). Lieutenant J.G. stated, that in Lviv women spat on Ukrainians, and children threw stones at them.³⁵ Negative attitudes toward Ukrainians were also felt by the POWs in Rzeszów. When they were led to dinner, onlookers shouted: „What, for dinner? give him poison, don’t eat, drive them to the barracks, pour kerosene on them and burn the «cabanas»”.³⁶ Such behaviour can also be found in many other accounts. Therefore, unfortunately, it should be considered the norm rather than an exception. Officers were in a not much better situation. Second Lieutenant, Yaroslav Marenin of the 6th Sokal

³³ CAW-WBH, sign. I.310.8.30, Telegram from the NDWP to the Command of the South-Western Front, dated September 16, 1919, regarding the routing of prisoners of war to Pikulice, unpaginated; CAW-WBH, ref. I.301.10.334, Notification from the MSWojsk. to the NDWP Dep. I, no. 8665/Mob., dated September 13, 1919, regarding the dispatch of prisoners of war through transfer stations, unpaginated.

³⁴ Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine in Kyiv (further: ЦДАБО), ф. 2188, он. 3, сnp. 43 л. 2, Mykola Dmytriuk’s account of his stay in the Dąbie camp, dated January 21, 1919.

³⁵ National Library in Warsaw (further: BN), Taras Shevchenko Society collection, microfilm 92035, Memoirs of Capt. Chet. J. G., 1919–1920, p. 285v–286.

³⁶ It was a contemptuous term for Ukrainians, literally means „pigs”, ЦДАБО, ф. 2188, он. 3, сnp. 43; Semen Prokurant’s account of his stay in the Dąbie and Wadowice camps [early 1919?], л. 8.

Brigade was taken prisoner on the night of May 31 – June 1, 1919, in Zaboczyki. From there, he and his comrades were sent back to Brzeżany, from where the privates were forced to march on foot, and a cart to Złoczów was arranged for the officers. Marenin stated that the escort had treated them well, but at the castle where they were reviewed and roughed up by a civilian crowd that time (this was happening even before the temporary camp was organized there). Then, after a few days, they were taken to Lviv, where, almost naked, they were led through the streets of the city, first to the prison on Batory Street and later to Brygidki. According to the author, due to the evacuation of the city, on June 23, 1919, about 600 captives were escorted from Brygidki to the Kleparów railroad station, and from there they were sent to Pikulice. They stayed in Pikulice for one day. During that time a search was conducted, and all valuables and foodstuffs were taken away. They were then moved to Zasanie, where a bath was arranged for them. From Zasanie, a transport was formed and the people were taken to Brest Litovsk.³⁷ In turn, the wounded lieutenant Antin Nawolski, despite his protests, was taken out of the hospital in December 1918, and was laid in the snow at the main station in Lviv, where the crowd began shouting „knock out the son of a bitch”. The gathered people were also kicking his wounded leg.³⁸ Another transport, from Buczacz to Brest, in the summer of 1919, was also held in dire conditions: during its formation, the captives received nothing but thin soup and a meager breakfast prepared by the local Jewish-Ukrainian committee. Fifty or more people were stuffed into the train cars. Water and food were not provided. The prisoners were transported further. During the transport, which lasted from July 15 to 27, the captives received only a little bread, two cans of food from the Entente supplies, coffee, rice, and American rusks, obviously in insufficient quantities. In addition, the arrival in Brest itself must have been a hard experience: on July 27, 1919, the assembled Polish population showered the prisoners with „a hail of curses, insults and threats”.³⁹ Lt. Mykhailo Slobidski cited the reaction of a Polish official in Halych when he became upset with the Ukrainian officers when they were asked by him whether „the officers still wanted Ukraine”. After the UHA officers answered in the affirmative,

³⁷ BN, Taras Shevchenko Society collection, microfilm 92255, Чет. Ярослав Маренін (Yaroslav Marenin), Спомини з початків польської неволи (VI 1919–1920), p. 618–621.

³⁸ BN, Taras Shevchenko Society collection, microfilm 92255, Лтп. Антін Навольський (Antin Nawolski), Спогади про полонення, перебування в Домб'ю 1918–1919, p. 734.

³⁹ E. WISZKA, *Brześć Litewski...*, s. 38–39.

the official said, „And damn you, Ukrainian provocateurs! Do you guys still crave Ukraine? I'd have all of you shot, ... your mothers!”⁴⁰

On the other hand, the transport from Zasanie to Dąbie, which set out on August 19, 1919, in the number of 180 people, stopped in Rzeszów, where everyone was taken out of the train, and led through the streets of the city. The 10 people who were beaten were taken to the hospital, and when they returned to the station, the soldiers of general Haller's Army rushed at the captives and spat. In turn, on August 20, 1919, another transit transport was pelted by shepherds with stones, two of which hit the heads of the women being transported (they were seriously injured).⁴¹ Additionally, it should be added that very often transports were supplied with less food than they should have been, or none at all. During one of the transports from Brygidki to Strzałkowo the prisoners had allegedly been given water without bread only four times for eight days, which, however, seems unlikely.⁴² Despite the decommissioning of the Brest-Litovsk camps in November 1919 and their conversion into a transfer station, some UHA officers and soldiers remained there until January 1920. Not until the middle of that month, were they transported to Wadowice. Once again, the transport took place under harsh conditions – 300 Ukrainians and Bolsheviks were crammed into train cars without stoves. The journey lasted six days without food, only on the fifth day in Czestochowa, did the captives receive black coffee.⁴³

Prisoners-of-war from hospitals located in Eastern Galicia were also transported by sanitary trains. During the transportation of 147 wounded Ukrainian prisoners-of-war by the Polish Army Hospital Train no. 12 from Stanislawiv to Lviv on July 12 and 13, 1919, some of UHA officers broke several windows and behaved rudely towards the escort, in addition, it turned out that they had not been searched, so agitational literature was found with them.⁴⁴

From the trains, prisoners and internees were escorted by escorts to the camps, where they were taken under the control of the camp authorities. For

⁴⁰ М. СЛОВІДСЬКИЙ, *Невільницькі спогади. 3. Гнів побідника*, „Український прапор”, ч. 6, травень 15, 1929.

⁴¹ ЦДАУА, ф. 462, оп. 1, спр. 58. л. 67, Information on transports to Dąbie in August 1919.

⁴² ЦДАУА, ф. 462, оп. 1, спр. 61, л. 26, Letter from Petr Wyszniwski to his wife dated August 15, 1919.

⁴³ BN, NTSz, microfilm 92035, Memoirs of chet. J. G., 1919–1920, p. 281v.

⁴⁴ CAW-WBH, sign. I.301.17.25, Report of Polish Army Hospital Train no. 12, dated July 1919.

example, in Dąbie they were received by an inspection officer in a spacious courtyard, with the escort remaining until the people were counted and taken over by the camp officers, and after that they were led as a compact detachment outside the camp area.⁴⁵ Many of the POWs remembered the moment they crossed the camp gates, because in the accounts, we find descriptions of the main entrances to these places. This is how lieutenant Jarosław Diakon remembered arriving in Pikulice: „Already from a distance, you can see that ominous inscription on the gate: «POW Camp no. 4 in Pikulice». We passed through the gate and they closed this gate behind us, and behind many [of us] forever”.⁴⁶ It should be added that, in practice, searches took place at each stage of the transport. Here is the description of one situation that occurred in Pikulice:

We found ourselves in a large square, where a search began for weapons „so that what kind of „hajdamaka – caban” would not shoot later”. At the same time, clothes were taken off. Whatever clothes, watches, money, gold and silver rings, and other precious items had been left, were immediately taken away, supposedly as a deposit. In the process, they were beaten. Oh, they beat mercilessly, and none of us will forget this beating as long as we live.⁴⁷

Ukrainian prisoners-of-war and internees usually followed a similar path – after being detained from assembly points at the units, through the division to the transfer stations, from where they were sent in large transports to camps located west or north to Eastern Galicia. The organization of these transports left a lot to be desired. Likewise, the movement of people between camps. There were often food shortage, non-adapted, non-disinfected and overcrowded train cars. As we can see, the violence was very often used against the POWs and internees by the guards or the civilian crowds. A transport from Brest-Litovsk to Dąbie in August 1919 was particularly echoed, when several hundred Ukrainians were transported in scandalous conditions, some of whom already died during the transport, and many after arriving at the camp. The supreme Polish

⁴⁵ ЦДАДА, ф. 214, оп. 1, спр. 600, л. 25, Letter from Command of General Military District Kraków O.W. 89661, dated October 23, 1919, regarding alleged escapes from Dąbie.

⁴⁶ *Relacja porucznika Jarosława Diakona z pobytu w niewoli polskiej od lipca 1919 r. do lutego 1920 r. z 18 lutego 1920 r.*, [w:] W. WĘGLEWICZ, *Życie jeńców z Ukraińskiej Armii Halickiej w obozie w Pikulicach w świetle czterech źródeł z 1919 i 1920 r.*, „Rocznik Przemyski” 2017, vol. 53, Historia, no. 1, s. 269.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 269–270.

military authorities issued orders to improve the conditions of transportation many times, but in that situation of that period, it was hard to introduce, and through the whole year 1919, the situation did not improve much.

BIBLIOGRAFIA • BIBLIOGRAPHY • БІБЛІОГРАФІЯ

Źródła archiwalne • Archival primary sources • Архівні джерела

Central Military Archive of Military Historical Bureau

Oddział IV NDWP, sign. I.301.10.7, I.301.10.332, I.301.10.333, I.301.10.334, I.301.10.336, I.301.10.357.

Dowództwo WP na Galicję Wschodnią, sign. I.304.1.63.

Szefostwo Sanitarne NDWP, sign. I.301.17.25., I.301.17.29, I.301.17.32.

Oddział II NDWP, sign. I.310.8.30.

Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv

Генеральный Деделгат для Галичини, ф. 214, оп. 1, спр. 600 [Генерал'ныу Деделгат длуа Галычину, ф. 214, оп. 1, спр. 600].

Український Горожанський Комітет у Львові, ф. 462, оп. 1, спр. 58, ф. 462, оп. 1, спр. 61 [Ukrayins'kyu Horozhans'kyu Komitet u L'vovi, f. 462, op. 1, spr. 58, f. 462, op. 1, spr. 61].

Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Administration of Ukraine in Kyiv

Начальна Команда Галицької Армії, ф. 2188, оп. 3, спр. 43 [Nachal'na Komanda Halys'koyi Armiyi, f. 2188, op. 3, spr. 43].

National Library in Warsaw

Taras Shevchenko Society collection, microfilms 92035, 92255.

Źródła drukowane • Printed primary sources • Оpubліковані джерела

Command of the Polish Forces for Eastern Galicia, Order no. 8, Lviv, November 30, 1918, item 5.

Command of the Polish Forces for Eastern Galicia, Order no. 23, Lviv, December 18, 1918, no. O.W.147.

Prasa • Press • Прес

„Вперед” [„Vpered”], 1919.

„Український прапор” [„Ukrayins'kyu prapor”], 1929.

Opracowania • Secondary sources • Опрацювання

O. L-KA, *Tabor v Berestyu (spomini)*, [v:] *Jubilejnyj almanah ukrayins'koj žinochoj zromady v Nyu Yorku 1921–1931*, ред. С. АБРАГАМОВСЬКА, Ю. ПИЩАК, Л. ПРИДАТКЕВИЧ, Нью Йорк 1931 [O. L-KA, *Tabor v Berestyu (spotynny)*, [v:] *Jubilejnyjnyj al'manakh ukrayins'koyi zhinochojy bromady v Nyu Yorku 1921–1931*, red. S. АБРАНАМОВС'КА, YU. PИЩЧАК, L. ПРЯДАТКЕВИЧ, Nyu York 1931], с. 166–179.

Relacja por. Jaroslawa Diakona z pobytu w niewoli polskiej od lipca 1919 r. do lutego 1920 r. z 18 lutego 1920 r., [w:] W. WĘGLEWICZ, *Życie jeńców z Ukraińskiej Armii Halickiej w obozie w Pikulicach w świetle czterech źródeł z 1919 i 1920 r.*, „Rocznik Przemyski” 2017, vol. 53, *Historia*, no. 1, s. 249–274.

WISZKA E., *Brześć Litewski. Obozy jeńców i internowanych 1919–1921*, Toruń 2010.

Wiktor Węglewicz

TRANSPORT UKRAIŃSKICH JEŃCÓW I INTERNOWANYCH Z GALICJI WSCHODNIEJ DO POLSKICH OBOZÓW JENIECKICH W LATACH 1918–1920

Streszczenie. W latach 1918–1921 jednym z wyzwań polskiej logistyki wojskowej był transport jeńców i internowanych z frontu do obozów wewnątrz kraju. W niniejszym artykule zostanie przedstawiony wycinek tego problemu, to jest transport jeńców i ukraińskich internowanych zarówno w okresie wojny o Galicję Wschodnią 1918–1919, jak i po jej zakończeniu. W artykule przeanalizowano zagadnienie organizacji polskiego aparatu wojskowego do spraw jeńców. Przedstawiona została kwestia funkcjonowania stacji rozdzielczych jeńców we lwowskich Brygidkach i Przemysłu-Zasaniu oraz punktach zbiorczych przy jednostkach wojskowych. Omówiono warunki, w jakich transportowano jeńców z frontu do wewnątrz kraju.

Słowa kluczowe: jeńcy, internowani, Wojsko Polskie, Ukraińska Armia Halicka, wojna polsko-ukraińska, 1918–1919

Віктор Веглевич

ПЕРЕВЕЗЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ ЗІ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ДО ПОЛЬСЬКИХ ТАБОРІВ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У 1918–1920 РР.

Анотація. У 1918–1921 роках одним із завдань польської військової логістики було транспортування полонених та інтернованих з фронту до таборів усередині країни. У цій статті розглянуто фрагмент цієї проблеми, тобто перевезення українських полонених та інтернованих під час війни за Східну Галичину 1918–1919 рр., а також після її закінчення. У статті аналізується організація польського військового апарату для роботи з військовополоненими. Було представлено питання функціонування пунктів розподілу військовополонених у львівських Бригідках та в Перемишль-Засанні, а також збірних пунктів при військових частинах. Обговорюються умови, в яких перевозили військовополонених з фронту в глиб країни.

Ключові слова: військовополонені, інтерновані, Військо Польське, Українська Галицька Армія, польсько-українська війна, 1918–1919 рр.

Ігор Дрогобицький (Ihor Drohobyt's'kyy)

Івано-Франківський обласний інститут
післядипломної освіти

 ORCID ID: 0000-0001-8718-9544

OBLICZA WOJNY

T. 8 • NARZĘDZIA WOJNY • ŁÓDŹ 2023

ISBN 978-83-8331-314-6 • pp. 169-185

<https://doi.org/10.18778/8331-314-6.09>

ВІЙСЬКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТАКТИЧНИХ ОДИНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ САМОБОРОНИ ТА УПА-ЗАХІД (ДРУГА ПОЛОВИНА 1943 – ПОЧАТОК 1944 РР.). ТЕОРІЯ ТА ДІЙСНІСТЬ

Анотація. У статті аналізується один із векторів розбудови збройних структур під егідою радикального крила націоналістичної складової українського руху Опору. Акцентується на теоретичних підвалинах та практичних особливостях процесу забезпечення військових формувань Української народної самооборони та посталою на її основі регіонального сегменту Української повстанської армії зброєю та амуніцією. Представлення означеної проблеми здійснено з опертям на порівняння рівня військового оснащення головних мілітарних чинників суспільно-політичного життя Галичини (УНС, загони Армії Крайової, окремі частини радянського партизанського руху тощо).

Ключові слова: військо, рух Опору, Організація українських націоналістів, Українська народна самооборона, Українська повстанська армія, зброя

Друга половина 1943 р. позначилася появою і розгортанням у Галичині військових структур у вигляді Української народної самооборони (УНС). Згодом особовий склад цієї формації став основою для формування тактичних одиниць Української повстанської армії (УПА) у регіоні (УПА-Захід). Наголосимо, що відділи УНС від початку формувалися та еволюціонували під егідою представників Організації українських націоналістів (бандерівців) – ОУН (б). Слід вважати, що поява збройних структур у вигляді УНС та посталих згодом на її основі організаційних структур УПА-Захід стала намаганням керівництва ОУН (б) реагувати на виклики, спричинені як реаліями внутрішнього життя регіону, так і зовнішніми

чинниками. У таких обставинах перипетії пов'язані із забезпеченням функціонування новоутворених військових формувань були у рамках відповідальності мережі ОУН (б) у краї. В контексті останнього однією із найважливіших справ стало забезпечення особового складу УНС озброєнням, амуніцією та іншим військовим спорядженням.

Слід відзначити, що структурні одиниці підпільної мережі ОУН (б) у Галичині зобов'язувалися до збору та зберігання зброї, амуніції та військового спорядження із початку Другої світової війни (вересень 1939). На цей процес впливало багато чинників, серед яких, зокрема, проведення масштабних військових дій у регіоні. У пресових органах ОУН (б) повоєнного часу не без патетичності констатувалося, що „зброя, здобута Організацією [ОУН (б) – І.Д.] в часі відступу польської армії, а пізніше – червоної армії, дала змогу озброїти всі перші відділи УПА; з нею вони пішли на ворога, щоб дальшу зброю вже здобувати в боях”¹. При цьому функціонери ОУН (б) стверджували, що „нам доводиться боротись з кількома ворогами зразу, воюємо зброєю, видертою з рук ворога, коли наше постачання і вся наша сила тільки в нас самих”².

Подібна практика активізувалася із входженням регіонів діяльності підпілля до фронтової та прифронтової зон. Саме тому

коли розпочався відступ німців з України, ОУН повела широку кампанію серед мас за дальше здобування зброї. (...) Зброя і боєприпаси, здобуті в цей період, не тільки дали змогу забезпечити нові відділи УПА, а також дозволили створити необхідні запаси, які, постійно поповнюючись свіжоздобуваною зброєю, уможливили збройну боротьбу³.

Ще одним чинником, що впливав на процес забезпечення військовим спорядженням слід вважати репресивний тиск збоку радянського (вересень 1939 р. – червень 1941 р.), а від кінця літа та початку осені 1941 р. – нацистського окупаційних режимів. Сучасники констатували,

¹ А. Осипенко, *Вклад ОУН у справу творення і розбудови УПА (з нагоди п'ятих роковин існування і боротьби УПА): передрук Крайового видання, „Вісник” 1949, р. 3, ч. 3 (26), с. 9.*

² „Аркадій”, *Моральні вартості українського вояка, „Стрілецькі вісті. Орган ВШВО П” 1944, р. I, ч. 15–16, [в:] Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буз” 1943–1952. Документи і матеріали, упоряд. В. Мороз, О. Вовк, Київ–Торонто 2009, т. 13, кн. 2, с. 446.*

³ *Ibidem*, с. 9.

зокрема після хвилі арештів оунівців у другій половині 1941 р., що „підпілля поволі приходило до себе. Воно підготувало і почало проводити вишкіл з метою створити збройне поготівля. Вербували юнаків, збирали припаси харчів і зброї. Ті рухи були помітні на низах, але особливо міцні були в горах”⁴.

Натомість у контексті означеної вище тези, слід відзначити, що окупаційна влада, намагалася жорстко контролювати обіг зброї у регіоні. Це стосувалося як періоду радянської окупації (вересень 1939 – червень 1941 рр.), так і часу утвердження у краї нацистів (літо 1941 – весна 1944 рр.). Підкреслимо, що такий підхід зі сторони останніх почав проявлятися відразу ж після захоплення Галичини у першій половині літа 1941 р. Так, у меморандумі керівництва Бродівського району до Українського допомогового комітету від 16 липня 1941 р., зазначалося, що

рішенням військової місцевої команди відібрано зброю від Української міліції. Праця без зброї – надзвичайно тяжка, зокрема по селах, коли взяти до уваги обставину, що по лісах ще вештаються недобитки Червоної армії і інші озброєні бандитські ватаги, які виконували й далі виконують грабіжницькі напади на селян, або переводять розрахунки з українським національним активом⁵.

Свідченням намагання представників нацистського окупаційного режиму тотально контролювати стан поширення зброї у межах краю є окремі тогочасні відозви. У одній із них, датованій березнем 1942 р. наголошувалося, що населенню дистрикту „забороняється мати зброю. Всяку зброю, яку хто має, треба віддати (...) Хто німецькій установі дасть вказівки про укритий склад озброєння – буде особливо винагороджений”, а „хто не придержується цих розпорядків, буде покараний смертю”⁶.

⁴ В. Яшан, *Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславівщини в Другій світовій війні, 1941–1944*, Торонто 1989, с. 88.

⁵ Меморандум (Броди, 16 липня 1941 р.; голова проводу Оришин, заступник голови Букса), [в:] *Літопис УПА. Нова серія. Золочівська округа ОУН: Організаційні документи, 1944–1952*, упоряд. М. РОМАНЮК, Київ–Торонто 2014, т. 24, кн. 2, с. 44.

⁶ *Наказ німецького командування про введення смертної кари за будь-яку допомогу партизанам і червоноармійцям і за порушення комендантської години (10 березня 1942 р.)*, [в:] *Радянське Прикарпаття 1939–1959 рр. Документи й матеріали*, упоряд. Н.М. ВЛАДИКО, В.Й. ГАРАЦЬ,

Силами репресивних структур (гестапо, СД) окупаційної влади проводилися заходи із метою виявлення конспіраційних складів військового майна та зброї. Відзначмо, що вістря таких акцій спрямовувалося не тільки супроти підпільних структур націоналістичного крила українського національно-визвольного руху Опору. Розправ та арештувань зазнавали клітини польського підпілля у регіоні. Одним із прикладів може слугувати факт того, що улітку 1943 р. представники гестапо здійснили ревізію каплиці Св. Станіслава (тепер – церква Св. Пантелеймона у с. Шевченкове, Галицька ОТГ, Івано-Франківська область), причиною чого стала інформація про те, що у культовій споруді з відома польського священика зберігається зброя і амуніція. Наслідком стали арешт пароха та окремих парафіян⁷.

За таких обставин забезпечення військовим спорядженням та зброєю підпілля ОУН (б) і посталих за її ініціативою збройних структур вважалося одним із першочергових. На накопиченні одиниць озброєння та його складуванні у подальших етапах військового протистояння на Східному фронті II Світової війни, а, зокрема у першій половині 1944 р., наголошується у спогадах сучасників подій та діячів національно-визвольного руху⁸.

Загалом робота із технічного укомплектування збройних формувань національного руху Опору, представниками підпілля ОУН (б) все ж була відчутною. Характеризуючи у процесі допиту ситуацію із забезпеченням відділів УПА на Волині зброєю станом на вересень 1944 р., Євген Басюк зазначає:

На початку своєї організації УПА озброювалася зброєю покинутою частинами ЧА в Західній Україні при відступі і частково німецьким озброєнням. (...) В теперішній час у військових частинах УПА кожна рота має

Л.А. Кирилюк, М.П. Кухтар, Д.М. Месінг, Л.А. Підгайчук, М.П. Хвостін, П.М. Яцків, Ужгород 1964, с. 106–107.

⁷ К. ПАНЬКІВСЬКИЙ, *Роки німецької окупації 1941–1944*, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1983, с. 331.

⁸ С. СТЕБЕЛЬСЬКИЙ „Хрін”, *Крізь сміх заліза*, [в:] *Літопис УПА. Основна серія. Степан Стебельський („Хрін”), Олекса Конопаський („Острроверх”). Крізь сміх заліза (Хроніки)*, ред. П.Й. ПОТІЧНИЙ, Торонто–Львів 2000, т. 30, с. 61–62, 69, 77–78, 83, 90.

у розпорядженні до 15 кулеметів, з яких два спрощені станкові кулемети, до 30 російських і німецьких автоматів, гвинтівки, пістолети різних систем, гранати і т. д.⁹

Про рівень оснащення загонів УПА у межах Волині та Полісся можна робити опосередковані висновки на основі інформації, уміщеної у документах радянських карально-репресивних органів. При цьому слід наголосити на необхідності обережного відношення до кількості одиниць озброєння, що фіксується у джерелах такого походження, бо представники спецслужб радянського окупаційного режиму часто вдавалися до перебільшення кількості своїх трофеїв, захоплених у протистоянні із відділами УПА. У одному із документів НКВС узагальнюючого характеру зазначається, що за період із лютого по листопад 1944 р. захоплено „гармат – 32, станкових і ручних кулеметів – 2416, ПТР – 192, автоматів – 3349, гвинтівок – 15 263, мінометів – 300, пістолетів і револьверів – 1494, гранат 27 557, набоїв – 3 398 000, снарядів і мін – 31 000. Захоплено і знищено 677 складів зі зброєю, боєприпасами і продовольством”¹⁰.

У цьому контексті варто навести опис озброєння сотні „Пролом” (Військова округа (ВО) II „Буг”). У звіті від 7 травня 1944 р.

стан озброєння в сотні представляється так: 2 тяжких кулемети „Максими”. 6 легких кулеметів „Діхтярова”. 1 кулемет „Токарова”. 2 польських РКМ. 5 ППД (фінок). I і II чота узброєна в російські кріси. Пересічно припадає на кріс по 80 шт. набоїв. III чота узброєна в кріси „Мавзери”¹¹.

⁹ *Витяг із протоколу допиту Басюка Є.М. (від 28–29 вересня 1944 р.), [в:] Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945, упоряд. О. Іщук, С. Кокін, Київ–Торонто 2007, т. 9, с. 126–127.*

¹⁰ *Доповідна записка НКВС СРСР № 1352/б Державному комітету оборони, РНК СРСР, ЦК ВКП (б) та ЦК КП(б)У М. Хрущова від 12 грудня 1944 р., [в:] Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ (1943–1959), упоряд. А. КЕНТІЙ, В. Лозицький, І. ПAVЛЕНКО, Київ–Торонто 2002, т. 4, кн. 1, с. 301.*

¹¹ *Звіт ч. 7 № 7 (сотня „Пролом”; 7 травня 1944 р.), [в:] Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали, упоряд. В. МОРОЗ, О. ВОВК, Київ–Торонто 2008, т. 12, кн. 1, с. 453.*

Проте, все ж доводиться констатувати, що кількісний стан накопичених запасів зброї не завжди відповідав нагальним потребам. При цьому відзначмо, що рівень оснащення різнився при порівнянні як адміністративно-територіальних частин мережі ОУН (б), так і формувань УПА. Загалом ж, допоки у Галичині не функціонувало великих військових одиниць національного руху Опору, а головним споживачем зброї були учасники підпілля, складалося враження, що її чисельності не бракує. Опосередкованим прикладом може слугувати опис стану забезпечення стрілецьким озброєнням відділу особливого призначення (ВОП) Василя Андрусяка „Грегит”, „Різун”. У розпорядженні стрільців ВОП-у, на початках просування із меж Городенківщини (Івано-Франківська область) до лісового масиву „Чорний ліс” (околиці сучасного м. Івано-Франківська) знаходилося, бл. 11-ти гвинтівок, ручний кулемет „Дехтярова” та пістолет „Штаер”¹².

Ситуація почала змінюватися із впровадженням у життя керівництвом ОУН (б) концепції розгортання збройної боротьби напередодні наближення лінії нацистсько-радянського фронту до кордонів краю. Іван Бутковський „Гуцул” стверджував, що:

коли на теренах, охоплених діяльністю УПА [Волинь та Полісся, в документації ОУН (б) – Північно-західні українські землі (ПЗУЗ) – І.Д.], питання зброї й амуніції, бодай у початковому періоді, не існувало, то в Галичині, зокрема в Станіславівській та Дрогобицькій областях, та нестача зброї й амуніції відчувалась різко вже в перших днях. Запаси зброї й амуніції були тут у відношенні до потреб неспівмірно малі. Питання це як і ціла проблема творення наших збройних сил [УНС – І.Д.] у цих обставинах було надзвичайно складне¹³.

¹² „Чайка”, *Зі споминів ст. бул. Геніка, „Чорний ліс”. Неперіодичне видання УПА „Чорний ліс”. Дрогобицько-Станіславів-Чернівці, 1947, р. 1, ч. 1 (червень), [в:] Літопис УПА. Основна серія. „Чорний ліс”: видання команди Станіславівського тактичного відтинка УПА („Чорний ліс”), 1947–1950. Передрук підпільного журналу УПА, ред. Є. ШТЕНДЕРА, П. ПОТІЧНИЙ, Торонто 1987, т. 3, кн. 1, с. 47.*

¹³ І. БУТКОВСЬКИЙ, *Рік боротьби УНС-УПА за опанування Карпат*, [в:] *Літопис УПА. Основна серія. Карпатська група УПА „Говерля”, ред. П. СОДОЛЬ, Торонто-Львів 1992–1993, т. 19, кн. 2, с. 19–20.*

Схожу тенденцію окреслював на допитах після потраплення до радянського полону командуючий УНС Олександр Луцький „Беркут”. За його словами, слабкий рівень підготовки місцевої організаційної сітки ОУН (б) до забезпечення, зокрема зброєю, процесу розгортання збройних відділів УНС у межах сучасних Івано-Франківщини та Львівщини. Схоже окреслював стан забезпечення озброєнням структур ОУН (б) Віктор Харків „Хмара”¹⁴.

Вважаємо що креслені вище факти є підставою для того, щоб констатувати існування гострої потреби окремих відділів УНС у необхідній кількості озброєння та боєприпасів *de facto* із часу свого формування.

Опосередкованим свідченням цьому може бути ситуація, коли під час передислокації сотні УНС „Сіроманці” із меж сучасної Долинщини (Івано-Франківська область) на території, які у подальшому входили до III-ї ВО „Лисоня” (здебільшого межі сучасної Тернопільщини)

2 листопада сотня, оминаючи місто Калуш, подалася на північ і заквартирувала на опустілому лігеншафті в с. Блюдники коло м. Галича. На тому постю до сотні „Сіроманці” прибули відпоручники штабу ВО Станиславщини і зажадали від сотні задачі зброї, якої в цьому терені відчувався великий брак. Сотні залишено одного кулемета і кілька крісів для охорони перемаршу¹⁵.

Тільки 17 листопада 1943 р. після попереднього погодження із окружним військовиком Рогатинщини Володимиром Якубовським „Бондаренко” та повітовим військовиком Михайлом Вовком „Нечаєм” „сотня одержала доповнення озброєння, певну скількість набоїв та перейшла квартирувати до лісового табору”¹⁶, який було зведено стрільцями в ур. Золота Поляна (р-н сіл Дички та Яглуш Рогатинського р-ну, Івано-Франківщина).

¹⁴ *Витяз із свідчень Віктора Харківа „Хмари” про діяльність у травні 1943 р. – серпні 1944 р., [в:] Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буз” 1943–1952. Документи і матеріали, упоряд. В. Мороз, О. Вовк, Київ–Торонто 2009, т. 13, кн. 2, с. 863.*

¹⁵ *Хроніка сотні „Сіроманців” (зрудень 1947 р.), [в:] Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буз” 1943–1952. Документи і матеріали, упоряд. В. Мороз, О. Вовк, Київ–Торонто 2008, т. 12, кн. 1, с. 480.*

¹⁶ *Ibidem*, с. 481.

Відзначмо, що зброя входила до переліку спорядження, наявність якого вимагалася від учасників, які спрямовувалися територіальними проводами ОУН (б) на проходження вишколу в структурних одиницях УНС. Так, при описі військового спорядження добровольців сотні УНС „Трембіта” окрім іншого згадувалося „кріс, або машинова пістоля”, які „мали бути в доброму стані й не менше 250 набоїв. Надобов’язково – гранати, револьвери, багнети (...) Кожний рій [із трьох в чоті – І.Д.] мав легкий кулемет «Діхтярєва» і по 2500 набоїв. Наші кріси і кулемети – радянської продукції”¹⁷.

При описі озброєння загону новобранців куреня УНС ім. Євгена Коновальця із Галицького та Жовтневого районів Станіславівської округи ОУН (б) (станом на станом на липень 1943 р.) згадується, що їхня особиста

зброя була різна: польська, австрійська, французька, німецька й російська. Вся вона лежала вже досить довгий час закопана в землі. Були (...) різного роду „штуци”, рушниця і т. п. На цілий відділ був один кулемет „Дехтярєва” з яким майже ніхто не був ознайомлений¹⁸.

Схожий стан справ мав місце і в подальшому. Так, Мирослав Сипа „Плиска” констатує, що „наприкінці грудня 1943 р. наша дев’ятка [структурний елемент конспіраційної сітки підпілля – І.Д.] отримала наказ вирушити в Карпати на військовий вишкіл. (...) На озброєнні нашої «трійки» був пістоль VIS з 18 набоями та багнет”; після фомування особового складу відділу „ми одержали кріси, набої, по 4 бойові гранати РГД”¹⁹.

¹⁷ Л. Жавич „Чорноморець”, *Сотня „Трембіта” (спомин)*, [в:] *Літопис УПА. Основна серія. Третя Подільська Воєнна Округа УПА „Лисоня”. Документи і матеріали*, ред. Є. ШТЕНДЕРА, Торонто 1989, т. 12, с. 212.

¹⁸ М. Коржак „Сапер”, „Чорні Чорти” (*Спомин*), *Чорний ліс. Неперіодичне видання УПА „Чорний ліс”. Дрогобицько-Станіславівсько-Чернівецький курінь, 1948, р. II, ч. 7–8 (10–11) (липень–серпень)*, [в:] *Літопис УПА. Основна серія. „Чорний ліс”: видання команди Станіславівського тактичного відтинка УПА („Чорний ліс”), 1947–1950. Передрук підпільного журналу УПА*, ред. Є. ШТЕНДЕРА, П. ПОТІЧНИЙ, Торонто 1979, т. 4, кн. 2, с. 70.

¹⁹ М. Сипа, *Пластунська сотня, „Пластовий шлях. Журнал Пластової Думки та інформації”* 2006, ч. 3 (147), с. 44.

У спогадах щодо постановня збройних відділів у межах ВО III „Лисоня” УПА-Захід у період березня 1944 р. констатується, що „сотня була ще не досить добре озброєна. Мала кріси і кілька кулеметів”²⁰. Схожим чином охарактеризовано рівень забезпечення сотні „Бурлаки” станом на кінець 1943 р. Михайло Небола „Голка” зокрема зазначав:

Заготовлення сотні було задовільне, бо кожний новобранець мусів мати добрий одяг, зброю та інший військовий виряд. Стрільці були озброєні крісами. Підстаршини мали звичайно автомати – радянські ППД чи ППШ, або німецьке МП. Кожний рій мав мати легкого кулемета, але на початках кулеметів бракувало. Коли я прийшов до сотні, в ній був лише польський тяжкий кулемет („ЦКМ”) і 4 легкі кулемети – 2 німецькі МГ 42 і радянські „Діхтяров” та „Макаров”. Сотня тоді ще не була повна. Після переходу фронту [липень 1944 р. – І.Д.] деякі рої мали навіть по два кулемети, але тяжку зброю – „ЦКМ” і гранатомети – ми замагазинували, бо вони обтяжували маневрування відділу²¹.

У ході зіткнень із ворогом вдбувалося поповнення відділів УНС, а згодом УПА – „Захід” одиницями озброєння²². Щоправда інколи вдавалося скомпонувати потреби у зброї відповідно до обставин через обмін представниками оунівської теренової сітки чи іншими тактичними одиницями ВО II. У одному із документів зазначається: „тяжкі кулемети «Максима» (2) змінено в терені за «Діхтярі». 1 польський РКМ змінено із відділом «Сіроманці» за гранатомет. 1 французький кулемет змінено в терені за «Діхтяра»”²³.

²⁰ *Хроніка сотні „Холодноярці”*, [в:] *Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Лисоня”. Документи і матеріали. 1943–1952*, упоряд. С. Воляннюк, Київ–Торонто 2012, т. 20, кн. 1, с. 553.

²¹ М. НЕБОЛА, „Голка”, *Лісами та ярами західнього Поділля (Мої спогади з Української Повстанської Армії)*, [в:] *Літопис УПА. Основна серія. Третя Подільська Воєнна Округа УПА „Лисоня”. Документи і матеріали*, ред. Є. ШТЕНДЕРА, Торонто 1989, т. 12, с. 146.

²² *Звіт ч. 8 (сотня „Пролом”; 21 травня 1944 р.)*, [в:] *Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали*, упоряд. В. Мороз, О. Вовк, Київ–Торонто 2008, т. 12, кн. 1, с. 459; *Звіт ч. 11 (сотня „Пролом”; 13 серпня 1944 р.)*, [в:] *Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали*, упоряд. В. Мороз, О. Вовк, Київ–Торонто 2008, т. 12, кн. 1, с. 468.

²³ *Звіт ч. 10 (сотня „Пролом”; 4 липня 1944 р.)*, [в:] *Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали*, упоряд. В. Мороз, О. Вовк, Київ–Торонто 2008, т. 12, кн. 1, с. 464.

Припускаємо, що стан забезпечення зброєю раніше посталих відділів УНС не відрізнявся кардинально, за винятком хіба що витрат боєзапасів та забезпечення амуніцією. Адже ступінь протистояння із окупаційними чинниками та польськими збройними формуваннями у середині 1944 р. був значно вищим ніж на початках формування УНС у липні 1943 р.

Як свідчення можна навести уривок у якому йдеться про завершальний етап постання сотні УНС під командуванням Івана Козярьського „Корсака” у Сокальській окрузі Львівщини (середина березня 1944 р.) і згадується, що „в склад кожної чоти входило по 50 стрільців, озброєних переважно в советські кріси і десятизарядки. Чотові і подекуди ройові мали легку автоматичну зброю і пістолі. Гранат було мало. Набоїв на кожного стрільця припадало по 150 шт. Крім того, приділено по одному легкому кулеметові (системи „Дехтярова” або МГ) до кожного роя”²⁴.

Натомість слід відзначити, що військове забезпечення неприятеля, з яким відділам УНС доводилося вступати у зіткнення було більш ґрунтовним. Хоча окремі дослідники наголошують на „дуже скромному озброєнні” загонів Армії крайової (АК), все ж на початку 1944 р. загальна чисельність одиниць озброєння становила 53 000; з яких 33% стрілецької зброї були короткоствольними, а 6% – автоматичними; на озброєнні також було бл. 130 тис. гранат²⁵. Як приклад можна навести факт того, що у розпорядженні 2-х плутонів 19 піхотного полку АК місцями дислокації яких були Любашів і Чесанів (Любашівщина) були, наприклад, 1 кулемет, 5 автоматів, 2 автоматичні карабіни та чотири пістолети, не беручи до уваги гвинтівок; на кожного бійця припадало по дві гранати²⁶.

Констатується, що укомплектування зброєю польського підпілля сягало 30% від необхідного. Джерелами надходження стали збережені із вересня 1939 р. склади; закупівлі (зокрема у італійців та угорців, які дислокувалися у теренах діяльності підпільних структур польського національно-визвольного руху), напади на німецькі транспорти, склади

²⁴ *Історія сотні „Тигри” (записана на основі оповідання чот. „Срібного” і рой. „Левича”) (грудень 1949 р.), [в:] Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали*, упоряд. В. Мороз, О. Вовк, Київ–Торонто 2008, т. 12, кн. 1, с. 515.

²⁵ А. PACZKOWSKI, *Pół wieku dziejów Polski*, Warszawa 2007, s. 49; IDEM, *Polska na przestrzeni wieków. 1939–1989*, Warszawa 2007, s. 649.

²⁶ M. ARGASINSKI, *Konspiracja w powiecie lubaczowskim w latach 1939–1947*, Zwierzyniec–Rzeszów 2010, s. 156–157.

тощо. Функціонували також окремі майстерні (близько 15-ти) з виготовлення та ремонту зброї²⁷.

У контексті означеної тематики варто також, із метою порівняння, коротко проаналізувати стан забезпечення зброєю радянських партизанських частин. Поява останніх у Галичині датується серединою літа 1943 р. і пов'язується із входженням у межі регіону Сумського партизанського з'єднання. Характеризуючи стан військового спорядження цього формування напередодні Карпатського рейду, Григорій Базима згадував „господарських підвід, кулеметних і мінометних тачанок – 310. Кулеметів станкових і ручних 150, мінометів різних 40 (...) Гармат різних вісім. Боєприпасами і вибухівкою забезпечені повністю. В обозі є значна кількість гвинтівок і толу”²⁸ (у інших джерелах без гвинтівок та короткоствольної стрілецької зброї – 130 кулеметів, 380 автоматів, 9 гармат, 30 мінометів, 30 ПТР²⁹).

Стосовно стану спорядження радянських партизанських частин, які з 1944 р. рейдували у межах Львівщини, у звітній документації підпільної сітки ОУН (б) відзначався належний рівень забезпечення не тільки стрілецькою зброєю, а й легкою артилерією та засобами вибухівки³⁰. Для прикладу, на озброєнні бійців загонів радянського партизанського з'єднання під командуванням Михайла Наумова перед виходом у рейд на території сучасної Львівщини в січні 1944 р. налічувалося „4 гармати, 12 мінометів, 16 станкових кулеметів, 139 ручних, 7 протитанкових рушниць (...) 125 000 патронів, 400 гранат, 70 снарядів, 17 мін, 3 кілограма толу і 132 ракети”³¹.

Вважаємо, навіть такий загальний аналіз дає підстави стверджувати, що відділи УНС, попри підтримку відповідних структур підпільної мережі ОУН (б), у забезпеченні зброєю поступалися своїм основним

²⁷ W. ROSZKOWSKI (ANDRZEJ ALBERT), *Najnowsza historia Polski 1914–1993*, Warszawa 1995, s. 507–508.

²⁸ Г. БАЗИМА, *Слідами великого рейду. Спогади партизана*, Київ 1977, с. 397.

²⁹ Ковпак Сидір Артемович, [в:] *Подвигом ушавлені. Герої Радянського Союзу – партизани і підпільники України в роки Великої Вітчизняної війни*, ред. В. НЕМ'ЯТИЙ І ПН., Київ 1978, с. 31.

³⁰ *Надзвичайний звіт. Львівщина. Радехівщина. (19 березня 1944 р.)*, [в:] *Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали*, упоряд. В. МОРОЗ, О. ВОВК, Київ–Торонто 2009, т. 13, кн. 2, с. 40–41.

³¹ М.І. НАУМОВ, *Західний рейд. Щоденник партизанського командира*, Київ 1969, с. 129.

противникам, зокрема частинам радянського партизанського руху. При цьому, про відносний паритет у аспекті забезпечення зброєю та військовим майном можна говорити при порівнянні частин УНС та збройних загонів польського підпілля у регіоні.

У контексті аналізу обраної теми окремо слід відзначити проблему забезпечення амуніцією. Брак набоїв стверджується авторами спогадів. У описі протистояння бійців сотні УНС „Трембіта” із загонами „щуполіці” 26 вересня 1943 р. згадується, що вже перед початком зіткнення мав місце наказ в.о. сотенного Івана Капало „Бродяги” „стріляти тільки до виразно баченої цілі, (...) Щадити набої! Кулемети – стріляти короткими серіями!”, а „брак амуніції” став одією з причин відступу сотні з місця бою³². У описі забезпечення набоями згаданої вище сотні „Пролом” (ВО II „Буг”) станом на травень 1944 р. відзначено, що

припадає на кріс по 70 шт. набоїв. До тяжких кулеметів має сотня по 5 повних лент (1250 шт. н[абоїв]). До легких кулеметів „Діхтярова” є по три диски (123 шт. набоїв). До польських РКМ є по 7 магазинків (140 шт. набоїв). До фінок є по 2 кружки (140 шт. набоїв). Запасу амуніції нема жадного³³.

Таким чином можна констатувати відсутність, у значній частині випадків, належного забезпечення боєзапасами стрільців новостворених тактичних одиниць УНС і УПА – „Захід”. Часткове вирішення цієї проблеми уможлиблювалося через захоплення ворожої амуніції під час боїв.

Для порівняння слід відзначити, що проблема із забезпеченням амуніцією була відчутною серед основних противників УНС, зокрема радянських партизанських загонів. У звітах підпілля ОУН (б) Львівської області стосовно окремих із них вказується, для прикладу, що „майже всім недостає набоїв. Наприклад здобуті фінки мають тільки по 10–15 шт.

³² Л. ЖАБИЧ, „Чорноморець”, *Сотня „Трембіта” (спомин)*, [в:] *Літопис УПА. Основна серія. Третя Подільська Воєнна Округа УПА „Лисоня”. Документи і матеріали*, ред. Є. ШТЕНДЕРА, Торонто 1989, т. 12, с. 220, 222.

³³ *Звіт ч. 7 № 7 (сотня „Пролом”; 7 травня 1944 р.)*, [в:] *Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали*, упоряд. В. МОРОЗ, О. ВОВК, Київ–Торонто 2008, т. 12, кн. 1, с. 453.

набоїв”³⁴; „банда ця дуже ослаблена. В неї великий брак амуніції. До гарматок взагалі не мають набоїв. До фінок та крісів їх є великий брак”³⁵. Така ситуація обумовлювалася великою кількістю чинників, зокрема і активністю бойових дій. Проте національно-визвольний рух Опору не мав можливостей стабільного поповнення витрат у відповідній номенклатурі військового забезпечення. Натомість потреби радянських партизанських з’єднань у амуніції покривалися налагодженим постачанням із-за лінії фронту.

Узагальнюючи викладений матеріал, можемо висувати, що проблема забезпечення зброєю та амуніцією була однією із визначальних у процесі постання тактичних одиниць УНС та, згодом, УПА-Захід. Першочергово вона вирішувалася через залучення можливостей підпільної мережі у регіоні. Активністю і, відповідно, успішністю представників останньої у царині накопичення та зберігання озброєння обумовлюється неоднаковий рівень забезпечення зброєю відділів УНС у досліджуваній період. Провідники регіональних структур ОУН (б), як також і безпосередні командири збройних частин УНС та УПА-Захід у різний спосіб намагалося вирішувати проблему нестачі необхідної позиції номенклатури військового спорядження. При цьому акцент робився на здобуття зброї у безпосередньому протистоянні з противником, оснащення частин якого через об’єктивні обставини було кращим.

Відзначимо, що у складних обставинах тогочасної дійсності забезпечення зброєю, амуніцією та супутніми матеріалами збройних частин УНС і, згодом УПА-Захід, слід вважати виявом намагання ОУН (б) розбудувати національні збройні сили. Функціонування останніх розглядалося представниками згаданого крила національно-визвольного руху Опору як невід’ємна складова процесу реалізації однієї із визначальних складових національної мети, а саме – здобуття та утвердження Української суверенної соборної держави.

³⁴ „Скала”, *Надзвичайний звіт ч. 3/44 (Большевицька партизанка в Равичині) Львівщина. (8 березня 1944 р.)*, [в:] *Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали*, уряд, В. МОРОЗ, О. ВОВК, Київ–Торонто 2009, т. 13, кн. 2, с. 37.

³⁵ *Надзвичайний звіт. Львівщина. Радехівщина. (19 березня 1944 р.)*, [в:] *Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали*, уряд, В. МОРОЗ, О. ВОВК, Київ–Торонто 2009, т. 13, кн. 2, с. 40.

BIBLIOGRAFIA • BIBLIOGRAPHY • БІБЛІОГРАФІЯ

Źródła drukowane • Printed primary sources • Оpubліковані джерела

- „Аркадій”, *Моральні вартості українського вояка, Стрілецькі вісті. Орган ВШВО II, 1944, р. I, ч. 15–16*, [в:] *Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали*, упоряд. В. МОРОЗ, О. ВОВК, Київ–Торонто 2009, т. 13, кн. 2, с. 445–447.
- „Скала”, *Надзвичайний звіт ч. 3/44 (Большевицька партизанка в Равщині) Львівщина. (8 березня 1944 р.)*, [в:] *Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали*, упоряд. В. МОРОЗ, О. ВОВК, Київ–Торонто 2009, т. 13, кн. 2, с. 37–38.
- „Чайка”, *Зі споминів ст. бул. Геника, „Чорний ліс”. Неперіодичне видання УПА „Чорний ліс”. Дрогобич–Станіславів–Чернівці, 1947, р. I, ч. 1 (червень)*, [в:] *Літопис УПА. Основна серія. „Чорний ліс”: видання команди Станіславівського тактичного відтинка УПА („Чорний ліс”), 1947–1950. Передрук підпільного журналу УПА*, ред. Є. ШТЕНДЕРА, П. ПОТІЧНИЙ, Торонто 1987, т. 3, кн. 1, с. 46–49.
- Витяг із протоколу допиту Басюка Є. М. (від 28–29 вересня 1944 р.)*, [в:] *Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945*, упоряд. О. ІЩУК, С. КОКІН, Київ–Торонто 2007, т. 9, с. 111–136.
- Витяг із свідчень Віктора Харківа „Хмари” про діяльність у травні 1943 р. – серпні 1944 р.*, [в:] *Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали*, упоряд. В. МОРОЗ, О. ВОВК, Київ–Торонто 2009, т. 13, кн. 2, с. 856–888.
- Доповідна записка НКВС СРСР № 1352/б Державному комітету оборони, РНК СРСР, ЦК ВКП (б) та ЦК КП(б)У М. Хрущова від 12 грудня 1944 р.*, [в:] *Літопис УПА. Нова серія. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ (1943–1959)*, упоряд. А. КЕНТІЙ, В. ЛОЗИЦЬКИЙ, І. ПАВЛЕНКО, Київ–Торонто 2002, т. 4, кн. 2, с. 301–304.
- ЖАВИЧ Л. „Чорноморець”, *Сотня „Трембіта” (спомин)*, [в:] *Літопис УПА. Основна серія. Третя Подільська Воєнна Округа УПА „Лисоня”. Документи і матеріали*, ред. Є. ШТЕНДЕРА, Торонто 1989, т. 12, с. 211–220.
- Звіт ч. 10 (сотня „Пролом”; 4 липня 1944 р.)*, [в:] *Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали*, упоряд. В. МОРОЗ, О. ВОВК, Київ–Торонто 2008, т. 12, кн. 1, с. 463–466.

- Звіт ч. 11 (сотня „Пролом”; 13 серпня 1944 р.), [в:] Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали, упоряд. В. МОРОЗ, О. ВОВК, Київ–Торонто 2008, т. 12, кн. 1, с. 467–469.*
- Звіт ч. 7 № 7 (сотня „Пролом”; 7 травня 1944 р.), [в:] Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали, упоряд. В. МОРОЗ, О. ВОВК, Київ–Торонто 2008, т. 12, кн. 1, с. 453–456.*
- Звіт ч. 8 (сотня „Пролом”; 21 травня 1944 р.), [в:] Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали, упоряд. В. МОРОЗ, О. ВОВК, Київ–Торонто 2008, т. 12, кн. 1, с. 457–459.*
- Історія сотні „Тигри” (записана на основі оповідання чот. „Срібного” і рой. „Левича”) (грудень 1949 р.), [в:] Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали, упоряд. В. МОРОЗ, О. ВОВК, Київ–Торонто 2008, т. 12, кн. 1, с. 511–543.*
- КОРЖАК М. „Сапер”, „Чорні Чорти” (Спомин), Чорний ліс. Неперіодичне видання УПА „Чорний ліс”. Дрогобич–Станіславів–Чернівці, 1948, р. II, ч. 7–8 (10–11) (липень–серпень), [в:] Літопис УПА. Основна серія. „Чорний ліс”: видання команди Станіславівського тактичного відтинка УПА („Чорний ліс”), 1947–1950. Передрук підпільного журналу УПА, ред. Є. ШТЕНДЕРА, П. ПОТІЧНИЙ, Торонто 1979, т. 4, кн. 2, с. 68–75.*
- Меморандум (Броди, 16 липня 1941 р.; голова проводу Оришин, заступник голови Букса), [в:] Літопис УПА. Нова серія. Золочівська округа ОУН: Організаційні документи. 1944–1952, упоряд. М. РОМАНЮК, Київ–Торонто 2014, т. 24, кн. 2, с. 42–44.*
- Надзвичайний звіт. Львівщина. Радехівщина. (19 березня 1944 р.), [в:] Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали, упоряд. В. МОРОЗ, О. ВОВК, Київ–Торонто 2009, т. 13, кн. 2, с. 40–41.*
- Наказ німецького командування про введення смертної кари за будь-яку допомогу партизанам і червоноармійцям і за порушення комендантської години (10 березня 1942 р.), [в:] Радянське Прикарпаття 1939–1959 рр. Документи й матеріали, упоряд. Н.М. ВЛАДИКО, В.Й. ГАРАЦЬ, Л.А. КИРИЛЮК, М.П. КУХТАР, Д.М. МЕСІНГ, Л.А. ПІДАГАЙЧУК, М.П. ХВОСТИН, П.М. ЯЦКІВ, Ужгород 1964, с. 106–107.*
- НЕБОЛА М. „Голка”, Лісами та ярами західнього Поділля (Мої спогади з Української Повстанської Армії), [в:] Літопис УПА. Основна серія. Третя Подільська Воєнна Округа УПА „Лисоня”. Документи і матеріали, ред. Є. ШТЕНДЕРА, Торонто 1989, т. 12, с. 141–180.*
- СТЕБЕЛЬСЬКИЙ С. „Хрін”, Крізь сміх заліза, [в:] Літопис УПА. Основна серія. Степан Стебельський („Хрін”), Олекса Конопаський („Острроверх”). Крізь сміх заліза (Хроніки), ред. П.Й. ПОТІЧНИЙ, Торонто–Львів 2000, т. 30, с. 59–206.*
- Хроніка сотні „Сіроманців” (грудень 1947 р.), [в:] Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Буг” 1943–1952. Документи і матеріали, упоряд. В. МОРОЗ, О. ВОВК, Київ–Торонто 2008, т. 12, кн. 1, с. 457–510.*

Хроніка сотні „Холодноярці”, [в:] Літопис УПА. Нова серія. Воєнна Округа УПА „Лисоня”. Документи і матеріали. 1943–1952, упоряд. С. Воляннюк, Київ–Торонто 2012, т. 20, кн. 1, с. 552–566.

Оpracowania • Secondary sources • Опрацювання

- БАЗИМА Г.Я., *Слідами великого рейду. Спогади партизана*, Київ 1977.
- БУТКОВСЬКИЙ І., *Рік боротьби УНС–УПА за опанування Карпат*, [в:] *Літопис УПА. Основна серія. Карпатська група УПА „Говерля”, ред. П. СОДОЛЬ, Торонто–Львів 1992–1993, т. 19, кн. 2, с. 19–41.*
- Ковпак Сидір Артемович*, [в:] *Подвигом уславлені. Герої Радянського Союзу – партизани і підпільники України в роки Великої Вітчизняної війни*, ред. В. НЕМ’ЯТИЙ, В. ЗАМЛИНСЬКИЙ, П. ДЕНИСЕНКО, Д. ГРИГОРОВИЧ, Київ 1978, с. 25–32.
- НАУМОВ М.І., *Західний рейд. Щоденник партизанського командира*, Київ 1969.
- ОСИПЕНКО А., *Вклад ОУН у справу творення і розбудови УПА (з нагоди п’ятих роковин існування і боротьби УПА): передрук Крайового видання, „Вісник” 1949, р. 3, ч. 3 (26), с. 8–13.*
- ПАНЬКІВСЬКИЙ К., *Роки німецької окупації 1941–1944*, Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто 1983.
- СИПА М., *Пластунська сотня, „Пластовий шлях. Журнал Пластової Думки та інформації” 2006, ч. 3 (147), с. 43–45.*
- ЯШАН В., *Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславівщини в Другій світовій війні, 1941–1944*, Торонто 1989, с. 284.
- ARGASIŃSKI M., *Konspiracja w powiecie lubaczowskim w latach 1939–1947*, Zwierzyniec–Rzeszów 2010.
- PACZKOWSKI A., *Pół wieku dziejów Polski*, Warszawa 2007.
- PACZKOWSKI A., *Polska na przestrzeni wieków. 1939–1989*, Warszawa 2007.
- ROSZKOWSKI W. (ALBERT ANDRZEJ), *Najnowsza historia Polski 1914–1993*, Warszawa 1995.

Ihor Drohobys'tkyy

ZAOPATRZENIE WOJSKOWE JEDNOSTEK TAKTYCZNYCH UKRAIŃSKIEJ SAMOOBRONY NARODOWEJ I UPA-ZACHÓD (DRUGA POŁOWA 1943 – POCZĄTEK 1944). TEORIA I PRAKTYKA

Streszczenie. W artykule przedstawiono stan dostaw broni i amunicji do jednostek UNS i UPA-Zachód. Scharakteryzowane zostały teoretyczne i ideologiczne podstawy tego procesu, a także zaopatrzenie w broń jednostek zbrojnych narodowego ruchu oporu. Analiza została przeprowadzona na podstawie materiałów źródłowych. Poruszono kwestie wyposażenia w broń głównych sił przeciwnych na obszarze działań w Galicji w omawianym okresie (UNS, AK, radzieckie jednostki partyzanckie).

Słowa kluczowe: Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów, broń, Ukraińska Samoobrona Narodowa, Ukraińska Powstańcza Armia, II wojna światowa, armia

Ihor Drohobys'tkyy

MILITARY SUPPLY OF THE TACTICAL UNITS OF THE UKRAINIAN NATIONAL SELF-DEFENSE AND UPA-WEST (SECOND HALF OF 1943 – BEGINNING OF 1944). THEORY AND PRACTICE

Summary. The article will outline the state of provision of weapons and ammunition of the units of Ukrainian national self-defenses (UNS, UIA). The theoretical and ideological basis of this process will be characterized. The features of military support are described, which were determined by the actual state of deployment of the armed divisions of the national resistance movement. The analysis of the outlined topic will be carried out on the basis of a comparative approach based on relevant materials relating to the specifics of the military support of the main combatant forces of the theater of military operations in Galicia in the specified chronological period (UNS, AK, Soviet partisan units, etc.).

Keywords: organization of Ukrainian nationalists, weapons, Ukrainian national self-defense, Ukrainian insurgent army, II World War, army

Олександр Коломийчук
(Oleksandr Kolomyuchuk)

Національна академія наук України в Києві

ORCID ID: 0000-0003-2865-2396

OBLICZA WOJNY

T. 8 • NARZĘDZIA WOJNY • ŁÓDŹ 2023

ISBN 978-83-8331-314-6 • pp. 187-203

<https://doi.org/10.18778/8331-314-6.10>

„РІКИ ТЕЧУТЬ МОЛОКОМ, А НА ДЕРЕВАХ РОСТЕ КОВБАСА” АБО ЯК АГІТУВАЛИ УКРАЇНЦІВ ЗАХІДНОЇ БОЙКІВЩИНИ ПЕРЕСЕЛЯТИСЬ У СТЕПОВІ РЕГІОНИ УРСР 1951 Р.

Анотація. Стаття присвячена агітаційно-пропагандистській діяльності радянської влади на Західній Бойківщині в 1951 році з метою переконати місцевих мешканців переселитися в південні і східні області України. Оскільки виїхати повинні були всі українці, то поширення радянської ідеології серед жителів регіону водночас мало підготувати людей до майбутнього життя в колгоспах Півдня та Сходу УРСР. Переселення стало наслідком угоди про обмін ділянками державних територій від 15 лютого 1951 року, підписаної між Польською Республікою та Радянським Союзом. Власне тоді, понад 32 тисячі українців кинуті в степові регіони УРСР. Однак до цього взимку – навесні 1951 року советські агітатори багато розповідали місцевим про так званий „радянський рай” – край, який тече молоком і медом, де землю роздають задарма усім охочим, а на парканах висить ковбаса і сало, хліб щодня намазують маслом. Для кращого „просвічення” простого народу пропагандисти зганяли людей у клуби та читальні, де проводили лекції та показували фільми про багате життя під радянською владою. Згодом серед мешканців села обирали делегатів, які виїжджали на місце майбутнього переселення: нехай побачать цей „більшовицький рай”, напишуть про нього у листах чи розкажуть, коли повернуться, а тоді люди будуть вирішувати, що робити далі. Делегаціям показували електрифіковані будинки, товстих вгодованих корів на зелених пасовищах, безкраї поля та багато їжі. Молодь, яка перша виїхала на нове місце проживання, отримала завдання побудувати житло для майбутніх хвиль переселенців. Значна частина прибулої молоді на власні очі бачила всі реалії повоєнної відбудови в умовах комунізму на тих землях і в різний спосіб попереджала про це своїх рідних, закликаючи не кидати рідної землі. Загалом мешканці Західної Бойківщини не довіряли агітаторам і відмовлялися від можливості жити на радянських чорноземах. Тож радянська влада вдалася до примусового виселення українського населення вищезазначеного регіону.

Ключові слова: Україна, Західна Бойківщина, переселення, агітація, агітатори, Радянський Союз

„Ось і поїдете, мовляв, туди, де землі багато, а робочих рук мало...”¹

Упродовж 1944–1951 рр. комуністична влада Радянського Союзу та Польської Республіки проводили масштабні депортаційні кампанії, що в офіційній риториці отримали назву міждержавного обміну населенням. Потреба в цьому нібито виникла після врегулювання політичного кордону між обома державами по завершенні Другої світової війни. Але, насправді, за цим стояли імперіалістичні й шовіністичні наміри комуністичної верхівки Радянського Союзу, які та намагалася поширити на уряди своїх держав-сателітів. Спершу подібні переселення були умовно добровільними, а у другій половині 1945 р. набули організованого примусового характеру. Конкретно, на прикладі цього дослідження маємо намір проілюструвати інформаційно-пропагандистську кампанію радянського режиму, з допомогою якої ставилось за мету спершу заохотити, а згодом змусити українців Західної Бойківщини² перебратись на „родючі” й „багаті на хліб” землі степової частини Української РСР перед масовим виселенням 1951 р. Проте в ці райдужні картини життя на радянських чорноземах мешканці Західної Бойківщини особливо не йняли віри, і навіть більше: не сприймали, бо в післявоєнні часи часто приймали голодуючих, котрі приходили до них за шматком хліба якраз з тих „родючих” земель СРСР.

Означена проблематика уже потрапляла раніше у фокус дослідницької уваги, однак вперше саме у такому формулюванні. Окремі її аспекти містяться у працях Наталі Кляшторної³, Тетяни Пронь⁴, Олексія Юристовського⁵, Івана Ніточко⁶, Дарії Петречко⁷, Романа Каба-

¹ Г. Воротнюк, *Примусово переселені вимагають пільг та соціальних гарантій*, „Голос України”, 25 VI 2003, <http://www.golos.com.ua/article/243334> (доступ: 15 IX 2022).

² Перед 1939 р. Західна Бойківщина охоплювала територію Ліського, Турківського та Добромільського повітів Львівського воєводства Польщі. Нині це частина Ліського та Бещадського повітів Підкарпатського воєводства Республіки Польща.

³ Н. Кляшторна, *Акція – 51. Останні свідки*, ред. передм. О. Юристовського; післям. Д. Петречко, Вінниця 2006.

⁴ Т. Пронь, *Радянсько-польський обмін ділянками територій 1951 р. у переказах бойків степу України*, с. 264–273, <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/71094/21-Pron.pdf?sequence=1> (доступ: 11 VI 2023).

⁵ О. Юристовський, *З історії депортації населення Українських Бескидів*, [в:] Н. Кляшторна, *Акція – 51...*, с. 14–22.

⁶ І. Ніточко, *Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року: науково-довідкове видання*, Одеса 2011.

⁷ Д. Петречко, *Втрачені українські села. Чорна*, Брошнів-Осада 2010.

чія⁸ та ін. Значну вартість для нашого дослідження становить книга Н. Кляшторної⁹, де вміщено об’ємний переселенський наратив, певна частина якого відображає окреслену вище проблематику.

Потрібно відзначити, що в цьому дослідженні йдеться про терени Західної Бойківщини, населення яких було примусово виселене у 1951 р. в південні та східні регіони України. Цей відверто злочинний вчинок став наслідком договору про обмін ділянками державних територій від 15 лютого 1951 р., підписаного між СРСР та Польщею. В його основу був покладений принцип обміну територіями „кілометр на кілометр”. Відповідно до умов договору СРСР віддавав Польщі 480 км² території Дрогобицької області: Нижньоустріцький район (м. Нижні Устріки і 27 сільських рад), 3 сільські ради Стрілківського району (Бистрянська, Липецька, Михновецька) і 4 сільські ради Хирівського району (Коростенківська, Ліскуватенська, Нановська, Стебницька)¹⁰. Понад 32 000 бойків-українців із цих теренів, про яких ані слова не було сказано у підписаній угоді, було кинуте в посушливі степи Півдня та Сходу України. Вказані вище терени Західної Бойківщини, з яких відбувалось виселення, на момент підписання домовленостей уже й раніше становили адміністративно-політичну частину Української РСР. Вперше це сталося 1940 р. із приходом на західноукраїнські землі „перших советів”, а повторно – 1944 р. із їхнім поверненням, коли й було остаточно сформовано вищезазначені адміністративні одиниці¹¹.

Тому, говорячи про агітацію серед українського населення Західної Бойківщини, потрібно прийняти до уваги той факт, що чимало із побаченого та почутого про так званій „радянський рай” уже до того було знайоме нашим оповідачам. Зауважмо, що на теренах Нижньоустріцького району, про який тут, зокрема, йтиметься, впровадження колгоспної системи розпочалось ще 1947 р.¹²

Потрібно відзначити, що жоден із опитаних нами респондентів не підтвердив факту добровільності у масовому переселенні із теренів Західної Бойківщини 1951 р. Про об’єктивну відсутність можливості вибору

⁸ R. КАВАСЦИЙ, *Wygynani na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946*, Warszawa 2012.

⁹ Н. КЛЯШТОРНА, *Акція – 51...*, с. 39–49.

¹⁰ Т. ПРОНЬ, *Радянсько-польський обмін ділянками...*, с. 264.

¹¹ Д. ПЕТРЕЧКО, *Втрачені українські села...*, с. 365.

¹² *Ibidem*.

в справі переселення у вищевказаний період свідчать також праці сучасних дослідників цієї проблеми¹³. Відомо, що на території Польщі подібні масові переселенські рухи (ґрунтувались на роботі створених переселенських комісій¹⁴) українського населення із земель польсько-українського прикордоння, залишались умовно добровільними лише до початку вересня 1945 р., коли комуністична верхівка Польської Республіки за проханням верховної влади у Москві вдалася в цій справі до застосування регулярного війська¹⁵.

Що стосується переселення 1951 р., що проводилося владною верхівкою на теренах УРСР, то тут підготовчі заходи із його реалізації розпочалися уже щойно після підписання договору про обмін ділянками державних територій. Переселенню офіційно було надано статус добровільного, а місцеве населення підлягало пропагандистській „обробці”. За словами Мирослава Іванека, це була типова радянська показова акція, що проходила „для галочки”. Скеровані до окремих сіл радянські партійні й молодіжні активісти виконували інструкції надто формально, з великою долею недбалості, нерідко на „п’яну голову”¹⁶.

На початку березня 1951 р. в Устріках відбувся районний партійно-господарський актив з участю представників ЦК ВКП (б), ЦК КП (б)У, РНК СРСР і УРСР, дрогобицьких ОК КП (б)У і облвиконкому, на якому стояло питання підготовки і проведення задачі району Польщі згідно з Договором від 15 лютого 1951 р. Передача району полякам повинна була завершитись у вересні того ж року. На сільських зборах людям повідомляли адресу нового місця проживання, терміни і порядок переселення¹⁷.

¹³ Т. ПРОНЬ, *Предтеча історичної драми Західної Бойківщини*, [в:] *Остання злочинна акція: Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 60-річчя депортації українців із Західної Бойківщини у 1951 р.*, Львів 2011, с. 9.

¹⁴ І. ДУВЕЙ (ПРЕДКО), *Туга і біль за рідним краєм*, [в:] *Наш край Любачівщина*, ред. Ю. СУДИН, вип. 13, Львів 2019, с. 71.

¹⁵ R. KAWACZIJ, *Wygnani na stepy. Przesiedleni...*, s. 45.

¹⁶ M. IWANEK, *Sowiecko-polska wymiana terytorialna z 1951 roku i jej społeczne koszty. Przymusowe przesiedlenie Bojków z okolic Ustrzyk Dolnych*, [w:] *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, wspólczesność, kultura materialna i duchowa*, red. S. DUDRA et al., Słupsk–Zielona Góra 2012, t. 4, cz. 1, s. 141.

¹⁷ І. НІТОЧКО, *Остання депортація...*, с. 74.

Активізація агітаційно-пропагандистської кампанії радянських властей розпочалась фактично відразу після укладення договору від 15 лютого 1951 р. Її проводили за певним визначеним планом. На початковому етапі (зима – весна 1951 р.) на населення був спрямований шквал пропагандистських заходів. Людей силою зганяли у відведені приміщення для участі у зборах, прослуховування лекцій, перегляду фільмів про „райське життя” в СРСР¹⁸.

У доповідній записці сектора агітації і пропаганди ЦК КП(б)У вищим партійним інстанціям зазначено, що до травня 1951 р. прочитано 280 лекцій на тему: „Сталінська дружба народів”, „Великі будови комунізму”, „Марксизмленінізм про релігію і шляхи її подолання”, „Українські буржуазні націоналісти – наймані слуги американськоанглійських імперіалістів”, „Що дала радянська влада трудящим західних областей України”. Загалом подібні лекції прослухало близько 100 000 осіб¹⁹.

Фактично основна агітаційно-пропагандистська кампанія радянського режиму стосовно зміни місця проживання населенням колишньої Дрогобицької області припала якраз на зиму – весну 1951 р. А вже із червня (наприкінці травня відбулася ратифікація угоди про обмін ділянками територій законодавчими органами обох держав) до жовтня 1951 р. тривала активна фаза виселення, коли воно набрало масового характеру²⁰.

1. „Вербування” радянськими агітаторами до виїзду

Українці Бойківщини, переселені із території колишньої Дрогобицької області УРСР, добре зберегли у пам’яті перші спроби радянських активістів „розтиражувати” простори Півдня України з метою приваблення

¹⁸ І. Юристовський, О. Юристовський, с. Коростенко, [в:] *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади: у 3 т.*, упоряд. Ю. Сливка, М. Литвин, О. Луцький, Львів 2002, т. 3, с. 36; Н. Петрова, Т. Сидоренко, *Деякі аспекти адаптації депортованих бойків у степах Роздільнянщини*, „Записки історичного факультету” 2020, вип. 31, с. 50.

¹⁹ О. Юристовський, *З історії депортації...*, с. 16.

²⁰ Т. Пронь, *Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей)*, дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – всесвітня історія, Миколаїв 2005, с. 285.

людського ресурсу. Марія Танчак, що народилася в с. Лип'я Стрілківського району, від матері дізналася про подібні намагання радянського активу „перетягти” на Південь її родину: „Мама розказувала, що приїжджали і казали, що то степи, що то дуже родючі землі, чорноземи дуже. Шо там дуже добре жити”²¹.

Риторика радянських агітаторів на місцях була просякнута величальними мотивами відносно власної землі, усемоżliвим її вихваланням на межі з фантастичними сюжетами. Для прикладу, часто мовилося про те, що на українській землі під радянською владою щедро роздають поля, молоко, на плотах висить ковбаса, солонина, уживають щоденно хліб із маслом, а люди їдять м'ясо не лише по святах²².

Однак такі райдушні картини життя на радянських чорноземах в описах агітаторів зчаста просто не сприймалися українцями Західної Бойківщини. Траплялись випадки, що у післявоєнні часи мешканці цього регіону приймали голодуючих, котрі приходили до них за шматком хліба якраз з тих „родючих” земель СРСР і тому побоювались й про своє майбутнє: „Коли після війни був голод в Україні, то до нас втікали, просили їсти, розказували як «добре» в степах жити. Наші люди не хотіли їхати, бо хто хоче лишати своє, та й боялися, що будуть з голоду пухнути”²³.

Важливим інструментом у інформаційно-агітаційній роботі радянських партійних органів влади були сільські збори. Саме там усі мешканці села й отримували офіційну інформацію, що на них чекає переселення й потрібно до нього готуватись. У с. Лип'я Стрілківського району: „приїжджали, як то кажуть, агітатори до читальні. Колись казали не клуб, а читальня. І там говорили, хто бажає, завербуйтеся, дайте, запишіться, поїдете на роботу і т. д.”²⁴ Так само організовували збори мешканців й у с. Чорна Нижньоустріцького району: „До нас після війни приходили люди голодні з Бессарабії. Ми знали, що тут [на сході. – О.К.] ніякого добра не буде. Прийшов Дьомін у парусових туфлях, костюмі й вийшов на трибуну. Та наші люди його засміяли, не повірили тому, що він обіцяв”²⁵.

²¹ Записано від Марії Танчак, 1942 р. н. Народилась у с. Лип'я Стрілківського району Дрогобицької області. Записано О. Коломийчуком 26 V 2022 р.

²² P. SMOLEŃSKI, *Syrop z piolunni. Wygnani w akcji „Wisła”*, Wołowiec 2017, s. 43.

²³ Н. Кляшторна, *Акція – 51...*, с. 40, 42–43.

²⁴ Записано від Михайла Лаврінка, 1932 р. н. Народився у с. Лип'я Турківського повіту Львівського воєводства. Записано О. Коломийчуком 26 V 2022 р.

²⁵ Н. Кляшторна, *Акція – 51...*, с. 48–49.

Подібним чином й мешканці вже згадуваного с. Лип'я байдуже ставилися до спроб радянського режиму переманити людей у степові регіони Радянської України. Михайло Лаврінюк, уродженець цього населеного пункту, вияснює причини такої реакції місцевих мешканців:

В нас такого почті не було. Було в других селах, там де не було роботи, кромі землі. Бо потім вже робили колгоспи. Землю забирали, не було на чому жити і люди старалися всьо. А в нас, в нашім селі не було, бо тому шо були такі люди, шо ше в Німеччині були. Приїжджали, як говориться, знали „світу дорогу”, шо знали, шо ся роби на Донбасі, шо наші люди гинуть, наші люди можуть вбити москалі на Донбасі, як поїде, можуть то (...) В нас поїхало, не знаю, чи вони завербувалися чи поїхали добровільно. То в нас загинуло шось коло десять чоловік, шо поїхали на роботу²⁶.

Власне, згідно спогадів М. Лаврінюка, саме наявність нафтопромислу у сусідньому селі Чорна давало можливість молоді працювати, а одруженням – годувати свої сім'ї. Томуто й мешканці с. Лип'я не охоче приставали на пропозиції агітаторів розмінати власні землі із кам'янистим ґрунтами в горах на більш родючі в межах Степової України. Разом з тим зі змісту фрагменту нарративу оповідача дізнаємося про окремі трагічні випадки, коли молодь, котра відбувала в перших рядах у напрямку Східної й Південної України, уже звідти й не поверталася. При цьому, треба зазначити, що подібні смертельні випадки у процесі повоєнної відбудови Південно-Східної України були болючою сторінкою історії не лише, власне, досліджуваної групи переселенців, але й торкалися інших етнічних спільнот, що тут працювали в той період.

2. Радянський кіч у практиці: делегації із переселення

Іншим „відомим” радянським методом впливу на суспільну свідомість у планах із переселення було формування з місцевих жителів спеціальних делегацій, що навесні 1951 р. скеровувалися до місць майбутнього проживання. Як свідчать джерела, дуже часто на практиці таким групам приїжджих показували будинки, підключені до електромережі, вгодованих корів на зелених пасовищах, безкраї поля та інші „принади” життя

²⁶ Записано від Михайла Лаврінюка, 1932 р. н.

у степах. Однак, траплялося, що коли хтось все ж зважувався перебраться у пропонувані реалії, то, насправді, на місці заставав голод, бруд і терор, подібно до того, як було в часи німецької окупації²⁷.

Відомо, що у травні 1951 р., до початку переселення, на Одещині побувала подібна делегація колгоспників трьох сіл і представників району. До складу делегації увійшли особи, які розумілися на сільському господарстві, могли оцінити побачене і доповісти односельцям. Справді, побачили вони в колгоспі у с. Маринове безкраї лани пшениці, бавовника, кукурудзи, вражаючі площі під баштанними культурами, городами і кормовими травами. Агітатори провели із ними ще й відповідну роботу. Повернувшись, делегати захоплено розповідали про побачене. Водночас, треба сказати, що 1951 р. на Півдні України став рекордно урожайним²⁸, що й допомогло створити ідеальний образ життєвого простору.

Катерина Матішак із с. Бистрий Стрілківського району, відповідно до записів Н. Кляшторної, в ході інтерв'ю окреслила певну схему, за якою працювали радянські агітатори:

Спочатку приїхали агітатори зі Стрілок [Львівщина. – О.К.], з району. Казали людям, що треба їхати на Схід, що там краще життя. А люди їхати не хотіли. Тоді направили двох чоловіків з нашого села – Михайла Оленича і Семчишака. *Привезли вони з собою білий хліб і казали, що там добре жити, що там земля родить, врожайі.* А через кілька місяців забирали по одному молодому з кожної сім'ї, щоб хати будували, як ми приїдемо²⁹.

Власне, молодь, з якою часто прощалися усім селом, в числі перших відбувала на малоосвоєні землі на Півдні та Сході України³⁰. Там вони мали звести житло для майбутніх хвиль переселенців, що прибудуть туди згодом. Висилка відбувалася відкрито і радянська влада не приховувала своїх намірів пізніше переселити усіх мешканців того чи іншого населеного пункту. Тим часом у селах продовжували працювати агітатори. У спробах „підкорити” людей вони старалися у якнайкращому світлі представити свій край, створити образ ілюзорної заможності та благополучності. Анна Гошилик, яка серед молодих людей потрапила

²⁷ P. SMOLEŃSKI, *Syrop z piolunni...*, s. 45.

²⁸ І. Ніточко, *Остання депортація...*, с. 75.

²⁹ Н. Кляшторна, *Акція – 51...*, с. 40.

³⁰ R. KAWASZCZAK, *Wygynani na stepy. Przesiedleni...*, s. 278.

до першої хвилі переселенців, пригадувала, як поява агітаторів у її рідному с. Чорна Нижньоустріцького району супроводжувалася безкоштовним роздаванням мила та обіцянками достатку. Мешканців цього населеного пункту, як уже йшлося вище, „зігнали” до місцевого клубу, де розповідали про родючі й багаті на чорноземі землі на Сході України. Загалом, жителі с. Чорна неохоче приставали на пропозиції радянських делегатів, хоча були й такі, що куплялися на їх обіцянки³¹. Водночас комуністичні власті неодноразово відкрито заявляли, що на південь та схід поїдуть усі без винятку. Людей попереджали: „Не втікайте в ліс, ми все одно всіх спіймаємо і виселимо”³².

Як дуже нелегку пригадували свою працю на Сході України ті оповідачі, що першими навесні 1951 р. у складі молоді прибули освоювати чужі для них землі. Вже згадувана вище А. Гошилик із с. Чорна так описувала свої перші робочі будні у Степовій Україні:

І от настав день – йдем з чоловіком [його звали Іван. – О.К.] на стройку. Івана послали робити верх. А нас – місити болото: в яму закидали глину, порізану соломую, лили води і туди заганяли биків. З берега їх поганяли і так місили ту глину, і робили такі самані. Зараз тут [у місцевості, де проживала оповідачка до своєї смерті. – м. Долині. – О.К.] блоки строять, а там такі ящики били і ми туди набивали глини. І так виходили самані, з яких вже потім строїли стіни. Чоловік строїв, бо хотів, що коли приїдуть його батьки, аби вони мали де жити. І я так само хотіла поселити своїх батьків³³.

Відтак, прибулі у степові регіони України молоді люди дуже швидко усвідомлювали усі реалії повоєнної відбудови в умовах комунізму на тамтешніх землях. Дещо із радянського побуту й господарювання вони приймали, однак в цілому розуміли, що домашнього простору їм не замінить ніщо. І про це у листах намагалися сказати своїм найближчим родичам, закликаючи їх не покидати рідної землі³⁴. Проте, навіть листи

³¹ Записано від Дарії Петречко, 1942 р. н. Народилася у с. Чорна Ліського повіту Львівського воєводства. Записано О. Коломийчуком 6 VI 2022 р.

³² Н. Кляшторна, *Акція – 51...*, с. 40.

³³ Записано від Анни Гошилик, 1931 р. н. Народилась у с. Чорна Ліського повіту Львівського воєводства. Записано О. Коломийчуком 7 X 2021 р.

³⁴ Записано від Віктора Козоглодюка, 1958 р. н. Народився у смт Яблунів Косівського району Івано-Франківської області. Записано О. Коломийчуком 26 VI 2022 р.

до рідні, й те радянська цензура суворо контролювала, й вимагала усе подавати у позитивному світлі, без „дрібниць, нісенітниць та вигадок”³⁵.

Траплялися ситуації, що молодь все ж пізніше поверталася додому в рідне село. Однак, в умовах жорсткого контролю збоку радянської влади й в цілях збереження свого життя та життя своєї родини, прибула молодь часто не могла розкрити чистої правди перед своїми односельцями, а деякі з них були вимушені навіть оспівувати та звеличувати „принади” побаченого „радянського раю” на масових зібраннях³⁶. Подібне, зокрема, пригадують вихідці із с. Коростенко Хирівського району Дрогобицької області³⁷.

У с. Стрв'язик Нижньоустріцького району окремих молодих людей настільки жахнули умови перебування на Півдні, що ті, повернувшись, навідріз відмовлялись перебиратись у степи разом із ріднею. Відомо навіть про певні психічні патології у тих, хотіли змусити переселитись³⁸.

3. Примус до агітації як засіб шантажу

Відомо, що на практиці радянська влада нерідко змушувала місцевих мешканців заохочувати чи навіть підбурювати своїх односельців перебиратися на терени Радянської України, охоплені повоєнною відбудовою. Мешканець с. Новоукраїнка Роздільнянського району Одеської області, переселений із с. Телешниця Ошварова Нижньоустріцького району, пригадує цікавий епізод із буднів рідного села:

Ілько Поточний, приміром, чергуючи в сільраді, ввімкнув знічев'я радіоприймача. Його й застукали: „Ага, «Голос Америки» ловиш? За це – Сибір! Уникнеш покарання, хіба що коли агітуватимеш за добровільне переселення”. Мусив агітувати: „Кидаймо, люди добрі, ці прокляті

³⁵ Н. Кляшторна, *Переселення із Західної Бойківщини 1951 року: маніпулятивні практики місцевої радянської преси*, [в:] *Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмищини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр.* Зб. наук. праць, Львів 2018, с. 269.

³⁶ Записано від Віктора Козоглодюка, 1958 р. н.

³⁷ І. Юристовський, О. Юристовський, *с. Коростенко...*, с. 36.

³⁸ *Переселенські долі. Збірник спогадів*. Вип. 1, упоряд. В. Козоглодюк, Миколаїв 2022, с. 8–9.

гори, переселяймося в степ широкий. Там вдосталь і хліба, й до хліба. Заживемо, мов у раю”. Потім, правда, каявся перед односельцями: „А що було робити? Йти етапом до білих ведмедів?”³⁹

4. Агітація в обмін на певні привілеї

Нерідко цей спосіб агітації застосовувався в колах, наближених до правлячої Комуністичної партії на місцях. Його інструментами ставали місцеві чиновники, депутати, котрих у селі знали, багатьом із них люди довіряли. Приміром, голова сільської ради в Телешниці-Ошваровій Володимир Винар активно закликав односельців підтримати переселення. Його агітація попервах приносила плоди, адже уповноважений НКВС Шварц схвально відгукувався про місцевих: „Свідомий у вас народ, лінію партії підтримує”. Додаймо, що за вдалу агітацію посеред власних односельців згаданий голова сільської ради та його прибічники згодом перебралися не до голодних регіонів Півдня й Сходу Української РСР, а поближче до своєї „малої батьківщини” на Заході України⁴⁰.

5. Фабрикація документів як інструмент виселення

Треба згадати, що окрім усього іншого радянська влада всіляко намагалася впливати на рішення сімей про виїзд із краю через їхніх дітей. Згідно розповіді інформаторки із с. Бандрів Нижньоустріцького району, радянські прислужники у місцевій школі навчали дітей, як правильно писати заяви про добровільний виїзд із села. Описля залишалася поставити лише підписи, що вся сім’я згодна на виїзд⁴¹.

Свідчення очевидців та дослідження науковців підтверджують: не дивлячись на те, що думки місцевого населення стосовно виселення ніхто не запитував, спорадично траплялися випадки твердої непокори й бойкоту цього злочинного акту. Існують свідчення, як уповноважені особи з переселення підпалювали матраци з людьми похилого віку, які

³⁹ Г. Воротнюк, *Примусово переселені вимагають пільг...*

⁴⁰ *Ibidem.*

⁴¹ Н. Кляшторна, *Акція – 51...*, с. 40.

відмовлялися залишати свої домівки. Кільканадцять осіб, переважно молоді люди, намагалися утекти під час руху потягу⁴². Подібний опір чинили також у с. Чорна Нижньоустріцького району, де поодинокі жителі заявляли, що будуть відстоювати своє право ходити по рідній землі ціною власного життя⁴³.

Цікаво, що навіть при умові цілковитої „згоди” на виїзд, бувало, що люди умудрялися залишитися у своєму краї. Однак подібні прецеденти траплялися передусім на теренах Лемківщини, де окремим сім'ям вдавалося перехитрити партійних чиновників. Відомо, що в деяких селах регіону ходили агітатори і переконували: „хліба вам не забракне, молока, та що там молока! Сметану будете пити, за гектар [полишеної землі. – О.К.] дадуть десять, і то не такої кам'янистої землі, але чорної, масної, правдивої української землі”. Частина місцевих мешканців підписувала згоду на виїзд, фірмани везла їх з речами на станцію. Вдень їхали до потягу, а вночі забирали усе своє майно і переховувалися в лісі⁴⁴.

Усі ілюзії, нав'язані радянською владою, швидко розтанули по приїзді переселенців Західної Бойківщини до оспіваного „радянського раю”. Уже ті, хто потрапив під примусове виселення 1951 р., згадував смутні картини побаченого:

Коли приїхали в село Мічуріне [Донеччина – О.К.], – згадує Марія Тулейбич з с. Чорна Нижньоустріцького району, – ми зрозуміли, чому «вождь» придумав обмін територій. Це, щоб підняти степові землі. Всюди пусто, ні деревини, правда, земля – чорнозем. В селі хат – всього шість, і то від німецьких поселенців. Дали нам команду будувати хати, але які – землянки або з саману. Цеглу робили з глини і соломи⁴⁵.

⁴² Н. КЛЯШТОРНА, *1951: за лаштунками територіального обміну*, „Локальна історія”, 15 ІІ 2021, <https://localhistory.org.ua/texts/statti/1951-za-lashtunkami-teritorialnogo-obminu/> (доступ: 18 ІХ 2022).

⁴³ Д. ПЕТРЕЧКО, „*Особливістю останньої хвилі депортації 1951 року було наступне*”, <https://bojky.wordpress.com/2011/07/15/особливістю-останньої-хвилі-депорта/#more-2059> (доступ: 18 ІХ 2022).

⁴⁴ Р. СМОЛЕНСКИ, *Сурор з рідупи...*, с. 45.

⁴⁵ Д. ПЕТРЕЧКО, *Втрачені українські села...*, с. 365.

Подібні важкі умови побуту на новоосвоєних землях Миколаївщини (сучасне смт Врадіївка) пригадає К. Матішак із с. Бистрий Стрілківського району:

Та й згрузили нас до тих газдів, до господарів, що там жили, бо то до села, де тоти жителі були, а нам відбудовували так як у степу, ну але близько того села, вже такі рядом (...) Та й ми тамка й жили до зими. То зігнали тих видно з других колгоспів, ті мастили, щоб помастили нам тоту хату. То одна кімната і кухня, і всьо. Та ми ше там сусідку прийняли на квартиру, бо вона була без чоловіка, з двома дітьми. Та й ми перезимували разом, пока їй кінчили вже хату⁴⁶.

Отже, в цілому радянський режим проводив значну агітаційно-пропагандистську роботу, щоби сформувати позитивний образ „соціалістичного раю” на теренах Півдня та Сходу УРСР в уявленнях майбутніх поселенців із Західної Бойківщини. Подібна робота велася у різних формах, однак, по суті, мала одну й ту ж схему та певний продуманий план, до виконання якого радянські активісти нерідко підходили з певною недбалістю й безвідповідальністю. Зрештою, не варто забувати, що як і весь тоталітарний режим, советський план освоєння Степової України засновувався на принципах примусу та насильства, про що відкрито заявлялося фактично впродовж усього періоду агітаційної кампанії. Населення Західної Бойківщини інформували, повідомляли, переконували у доцільності переселення, однак вибору не залишили.

⁴⁶ Записано від Катерини Матішак, 1930 р. н. Народилася у с. Бистрий Турківського повіту Львівського воєводства. Записано О. Коломийчуком 8 VIII 2022 р.

BIBLIOGRAFIA • BIBLIOGRAPHY • БІБЛІОГРАФІЯ**Materiały z badań terenowych • Field research materials
• Матеріали польових досліджень**

- Свідчення Гошилик Анни, 1931 р. н. Народилась у с. Чорна Ліського повіту Львівського воєводства. Записано О. Коломийчуком 7 X 2021 р. у м. Долині Калуського району Івано-Франківської області.
- Свідчення Козоглодюка Віктора, 1958 р. н. Народився у смт Яблунів Косівського району Івано-Франківської області. Записано 26 VI 2022 р. О. Коломийчуком у смт Лисець Івано-Франківського району Івано-Франківської області.
- Свідчення Лаврінка Михайла, 1932 р. н. Народився у с. Лип'я Турківського повіту Львівського воєводства. Записано 26 V 2022 р. О. Коломийчуком у м. Долина Калуського району Івано-Франківської області.
- Свідчення Матішак Катерини, 1930 р. н. Народилась у с. Бистрий Турківського повіту Львівського воєводства. Записано 8 VIII 2022 р. О. Коломийчуком у м. Долина Калуського району Івано-Франківської області.
- Свідчення Петречко Дарії, 1942 р. н. Народилась у с. Чорна Ліського повіту Львівського воєводства. Записано 6 VI 2022 р. О. Коломийчуком у смт Лисець Івано-Франківського району Івано-Франківської області.
- Свідчення Танчак Марії, 1942 р. н. Народилась у с. Лип'я Стрілківського району Дрогобицької області. Записано 26 V 2022 р. О. Коломийчуком у м. Долина Калуського району Івано-Франківської області.

Źródła drukowane • Printed primary sources • Оpubліковані джерела

Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади: у 3 т., упоряд. Ю. Сливка, М. Литвин, О. Луцький, НАН України, Львів 2002, т. 3.

Opracowania • Secondary sources • Опрацювання

- ДУБЕЙ (ПРЕДКО) І., *Туга і біль за рідним краєм, „Наш край Любачівщина”* 2019, вип. 13, с. 70–79.
- Кляшторна Н., *Акція – 51. Останні свідки*, передм. О. Юристовського; післям. Д. Петречко, Вінниця 2006.

- Кляшторна Н., *Переселення із Західної Бойківщини 1951 року: маніпулятивні практики місцевої радянської преси*, [в:] *Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмищини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр. Зб. наук. праць*, Львів 2018, с. 266–271.
- Ніточко І., *Остання депортація. До 60-річчя примусового переселення 1951 року: науково-довідкове видання*, Одеса 2011.
- ПЕТРЕЧКО Д., *Втрачені українські села*. Чорна, Брошнів-Осада 2010.
- ПЕТРОВА Н., СИДОРЕНКО Т., *Деякі аспекти адаптації депортованих бойків у степах Роздільнянщини*, „Записки історичного факультету” 2020, вип. 31, с. 40–61.
- ПРОНЬ Т., *Предтеча історичної драми Західної Бойківщини*, [в:] *Остання злочинна акція: Матеріали науково-практичної конференції з нагоди 60-річчя депортації українців із Західної Бойківщини у 1951 р.*, Львів 2011, с. 5–15.
- ЮРИСТОВСЬКИЙ І., ЮРИСТОВСЬКИЙ О., с. Коростенко, [в:] *Депортації. Західні землі України кінця 30х – початку 50х рр.: документи, матеріали, спогади: у 3 т., упоряд. Ю. Сливка, М. Литвин, О. Луцький*, Львів 2002, т. 3, с. 34–37.
- ЮРИСТОВСЬКИЙ О., *З історії депортації населення Українських Бескидів*, [в:] *Акція – 51. Останні свідки*, ред. Н. Кляшторна, Вінниця 2006, с. 14–22.
- IWANEK M., *Sowiecko-polska wymiana terytorialna z 1951 roku i jej społeczne koszty. Przymusowe przesiedlenie Bojków z okolic Ustrzyk Dolnych*, [w:] *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, red. S. DUDRA, B. HALCZAK, R. DROZD, I. ВЕТКО, M. ŠMIGEL, Słupsk–Zielona Góra 2012, т. 4, cz. 1, s. 135–148.
- КАВАСИЈ R., *Wygności na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946*, Warszawa 2012.
- SMOLEŃSKI P., *Syrup z piołunu. Wygnani w akcji „Wisła”*, Wołowiec 2017.

Rozprawy doktorskie • PhD theses • Кандидатські дисертації

- ПРОНЬ Т., *Міграційні та етнічні процеси на Півдні України за доби радянської державності (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей)*, дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – весвітня історія, Миколаїв 2005.
- Переселенські доли. Збірник спогадів*, Вип. 1, упоряд. В. КОЗОГЛОДЮК, Миколаїв 2022.

Netografia • Internet sources • Нетографія

- ВОРОТНЮК Г., *Примусово переселені вимагають пільг та соціальних гарантій*, „Голос України”, 25 VI 2003, <http://www.golos.com.ua/article/243334> (доступ: 15 IX 2022).

- КЛЯШТОРНА Н., *1951: за лаштунками територіального обміну*, „Локальна історія” 15 II 2021, <https://localhistory.org.ua/texts/statti/1951-za-lashtunkami-teritorialno-go-obminu/> (доступ: 18 IX 2022).
- ПЕТРЕЧКО Д., „*Особливістю останньої хвили депортації 1951 року було наступне*”, <https://bojky.wordpress.com/2011/07/15/особливістю-останньої-хвили-депорта/#more-2059> (доступ: 18 IX 2022).
- ПРОНЬ Т., *Радянськочопольський обмін ділянками територій 1951 р. у переказах бойків степу України*, с. 264–273, <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/71094/21-Pron.pdf?sequence=1> (доступ: 11 VI 2023).

Oleksandr Kolomyychuk

**„RZEKI PŁYNĄ MLEKIEM, A KIEŁBASA ROŚNIE NA DRZEWACH”,
CZYLI JAK UKRAIŃCY BOJKOWSZCZYZNY ZACHODNIEJ
BYLI ZACHĘCANI DO PRZENIESIENIA SIĘ NA STEPOWE
REJONY ZSRR W 1951 R.**

Streszczenie. Artykuł poświęcony jest działalności agitacyjno-propagandowej władz radzieckich na terenach Bojkowszczyzny Zachodniej w roku 1951, mającej na celu skłonienie ludności tego obszaru do migracji na południe i wschód Radzieckiej Ukrainy. Jednocześnie popularyzacja ideologii radzieckiej wśród mieszkańców regionu powinna przygotować ludzi do przyszłego życia w kołchozach na południu i wschodzie Ukrainy. Wysiedlenie wynikało z umowy o zmianie granic państwowych podpisanej 15 lutego 1951 r. pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Radzieckim. Właściwie, wtedy ponad 32 000 Ukraińców zostało przymusowo przeniesionych na południowe i wschodnie obszary Ukrainy. Jednak przed tym, w okresie zimy – wiosny 1951 r., agitatorzy radzieccy przez cały czas mówili o „radzieckim raj”, gdzie rozdają pola, mleko, na płotach wiszą kiełbasy, słonina, chleb smaruje się codzienne masłem, ludzie jedzą mięso nie tylko od święta. Akcję propagandową prowadzono, gromadząc ludność w klubach i czytelnich, gdzie odbywały się wykłady i pokazywano filmy na temat dobrodziejstw życia pod władzą radziecką. Następnie agitatorzy wybierali wśród mieszkańców delegacje na wyjazd do miejsc przyszłego przesiedlenia, aby zobaczyli ten „bolszewicki raj”, a następnie zdali relację z podróży, a ludzie zdecydowali, jak się zachować. Delegacji pokazywano domy podłączone do elektryczności, tłuste krowy na zielonych pastwiskach, pola po horyzont i obfitość jedzenia. Młodzież, która jako pierwsza pojechała do nowych miejsc zamieszkania, otrzymała zadanie wybudować mieszkanie dla przyszłych fal przesiedleńców. Wielu młodych ludzi widziało na własne oczy wszystkie realia powojennej odbudowy w warunkach komunizmu na tamtejszych ziemiach i o tym na różny sposób uprzedzali swoje rodziny, wzywając je do pozostania na rodzimej ziemi. Na ogół mieszkańcy Bojkowszczyzny Zachodniej nie ufali agitatorom i nie byli skłonni do zmiany miejsca zamieszkania. Skłoniło to władze radzieckie do użycia siły.

Słowa kluczowe: Ukraina, Bojkowszczyzna, przesiedlenie, agitacja, agitatorzy, Związek Radziecki

Oleksandr Kolomyychuk

**THE „RIVERS FLOW WITH MILK AND SAUSAGE GROWS ON TREES”
OR HOW UKRAINIANS FROM WESTERN BOYKIVSHCHYNA
WERE AGITATED TO MOVE TO STEPPE REGIONS
OF THE USSR IN 1951**

Summary. The article is devoted to the activities of Soviet authorities in Western Boykivshchyna in 1951 that aimed to encourage people to move to the south and east of Soviet Ukraine. At the same time the dissemination of communist ideology among the inhabitants of Western Boykivshchyna should have to prepared people for future life in the southern and eastern regions of Ukraine. Deportation was the result of the Polish-Soviet border adjustment treaty (territorial exchange) since 15 February 1951. It has led to consequences: more than 32 000 Ukrainians without their consent were resettled to the south and east of USSR. Before winter – spring of 1951 Soviet agitators constantly were telling about „Soviet paradise”, where fields and milk are distributed, the sausages and lard hang on the fences, bread is greased with butter every day, and people eat meat not only on holidays. For this fables people were gathered in local clubs and reading rooms, where they were given lectures and showed films about the abundance under the Soviet power. Then they were choosing delegations among local people to visit the village in the places of future resettlement. The delegations were being showed houses connected to electricity, fat cows on green pastures, endless fields and the abundance of food. Young people, who first went to new places of residence, were given the task of building a housing for future waves of displaced persons. A large part of the arrived young people saw for their own eyes all the realities of post-war reconstruction under the conditions of communism in the lands there, and they were cautioning about it their families in different ways, were asking them not to leave their home land. In general, the inhabitants of Western Boykivshchyna region did not believe the agitators and didn't want to leave their native land. This fact just more convinced the Soviet authorities in inevitability of the force resettlement.

Keywords: Ukraine, Boykivshchyna, resettlement, agitation, agitators, Soviet Union

Дмитро Титаренко (Dmytro Tytarenko)

Криворізький державний педагогічний університет

ORCID ID: 0000-0001-7454-202X

OBLICZA WOJNY

T. 8 • NARZĘDZIA WOJNY • ŁÓDŹ 2023

ISBN 978-83-8331-314-6 • pp. 205-221

<https://doi.org/10.18778/8331-314-6.11>

РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКА ПРАВОВА СПІВПРАЦЯ ЩОДО РОЗСЛІДУВАННЯ НАЦИСТСЬКИХ ЗЛОЧИНІВ*

Анотація. Стаття присвячена розслідуванню злочинів нацистського режиму, скоєних на території Радянського Союзу під час німецької окупації. Основна увага в статті приділяється співробітництву післявоєнного німецького і радянського правосуддя з метою надання німецькій стороні додаткової інформації про обставини та виконавців злочинів. Велику роль відіграли акти „Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників...”, протоколи допитів нацистських злочинців, їхніх спільників та свідків. Використання матеріалів, отриманих від радянської сторони, та ідентифікація нацистських злочинців пов'язані з такими проблемами, як: неповне написання прізвищ підозрюваних, неправильне зазначення військових звань або посад, відсутність інформації про осіб, підозрюваних у конкретних злочинах. Незважаючи на значні політичні стереотипи, породжені Холодною війною, можна навести низку відносно успішних прикладів співробітництва обох правових систем, і отже, політичних систем у питанні притягнення до відповідальності нацистських злочинців.

Ключові слова: нацистські злочини, німецька окупація, Радянський Союз, цивільне населення, радянське та німецьке правосуддя, кримінальне розслідування

Воєнні злочини, як доводить історія людства, є іманентною ознакою будь-якого воєнного конфлікту. У той же час Друга світова війна посідає в цьому відношенні особливе місце – як з точки зору масштабів скоєних злочинів, так і з перспективи створення спеціальних механізмів їх розслідування та притягнення винних до відповідальності. Держави, що брали участь

* Публікацію підготовлено в рамках наукових проєктів, підтриманих у різні роки фондами Доротеї Фройденберг (*Dorothee Freudenberg-Fond*) в Інституті Фріца Бауера (*Fritz Bauer Institut, Frankfurt am Main*) та Александра фон Гумбольдта (*Alexander von Humboldt-Stiftung*).

у війні, вирішували завдання притягнення до кримінальної відповідальності винних у масових злочинах виходячи з особливостей національних правових систем, а також враховуючи міжнародний політичний контекст.

Умови „холодної” війни та блокового протистояння суттєво ускладнили і в Радянському Союзі, і за кордоном процес кримінального переслідування військовослужбовців вермахту, співробітників нацистських спецслужб, колабораціоністів, які вчинили злочини на окупованій території. Важливу роль під час пошуку нацистських злочинців, у процесі розслідування нацистських злочинів відігравав механізм міжнародної правової допомоги. Він використовувався різними державами, що брали участь у війні, в тому числі і СРСР та Німеччиною.

Починаючи із кінця 50-х років ХХ ст. між СРСР і ФРН здійснювалася певна взаємодія у справі виявлення і судового переслідування нацистських злочинців та їхніх пособників, деякі параметри якої знайшли відображення в історіографії¹. Структурою, яка координувала цю роботу з німецького боку, було Центральне відомство управлінь юстиції земель Німеччини з розслідування націонал-соціалістських злочинів у Людвігсбурзі (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen, Ludwigsburg*), засноване в 1958 році². До сфери його компетенції входило розслідування нацистських злочинів, скоєних за межами Федеративної Республіки Німеччина. Значна частина слідчих та судових проваджень, інформація про які відкладалась в архівних фондах Центрального відомства, стосувалась вбивств, скоєних на окупованій у роки Другої світової війни території СРСР.

¹ А. РЕКУНКОВ, *Военных преступников – к ответу!*, [в:] *Нацистских преступников – к ответу!*, Москва 1983, с. 5–6; А. ЛЕБЕДЕВ, *Возмездие должно свершиться*, [в:] *Нацистских преступников – к ответу!*, сост. сб. Д.М. ПОГОРЖЕЛЬСКИЙ, Москва 1983, с. 214–215; Г.М. ИВАНИЦКИЙ, А.С. ОРАЛОВ, А.С. ЯКУШЕВСКИЙ, *Фашистские преступники на свободе*, Москва 1987, с. 92–93; Б.А. МАРТЫНЕНКО, *Нацистские военные преступники в США и других странах НАТО*, Киев 1988, с. 60–61; Н. БАЖЕНОВ, *Нерушимость принципов Нюрнберга и сотрудничество государств в преследовании нацистских преступников*, [в:] *Нюрнбергский процесс и современность*, Москва 1986, с. 98.

² Історії цієї структури, механізмові взаємодії транснаціональної юстиції щодо переслідування нацистських злочинців присвячена низка робіт: А. RÜCKERL, *Strafverfolgung von NS-Verbrechen 1945–1978. Eine Dokumentation*, Karlsruhe 1979; А. WEINKE, *Eine Gesellschaft ermittelt gegen sich selbst. Die Geschichte der Zentralen Stelle in Ludwigsburg 1958–2008*, Darmstadt 2008; К. НОФМАНН, „Ein Versuch nur – immerhin ein Versuch”. *Die Zentrale Stelle in Ludwigsburg unter der Leitung von Erwin Schüle und Adalbert Rückerl (1958–1984)*, Berlin 2018.

Особливого імпульсу ця робота одержала в 1968 році після виходу вказівки Комітету державної безпеки СРСР № 27 с від 31 травня 1968 р., що передбачала активізацію роботи зі збору відповідних матеріалів для закордонних органів юстиції. Було підготовлено *Інструкцію про організацію роботи зі збору доказів винуватості конкретних нацистських злочинців, які уникли покарання за злочини на тимчасово окупованій території СРСР у 1941–1944 рр.*, що була погоджена із Генеральною Прокуратурою СРСР і набула чинності відповідно до наказу Голови КДБ від 6 серпня 1968 р. В *Інструкції...* вказувалося, що зазначена робота проводилася з метою:

- а) виявлення тих [нацистських воєнних злочинців – Д.Т.], хто досі через різні обставини не був покараний або переховується від покарання;
- б) запобігання необґрунтованому виправданню тих нацистів, стосовно яких за кордоном ведеться попереднє або судове слідство;
- в) підготовки та проведення активних заходів проти рішення уряду Федеративної Республіки Німеччина про припинення переслідування нацистських воєнних злочинців після 1969 року після закінчення строку давнини³.

Виявлення воєнних злочинців, збір доказового матеріалу щодо винуватості здійснювали працівники органів КДБ, які мали таким чином виконувати доручення Прокуратури СРСР (у зв'язку з вербальними нотами посольств ФРН чи Австрії, запитам органів юстиції соціалістичних країн) „про надання правової допомоги органам юстиції закордонних країн із документування злочинної діяльності конкретних нацистських злочинців”⁴ з метою подальшої передачі зібраних доказів за кордон.

Окремий розділ інструкції присвячувався питанням збору доказів, здійснення окремих слідчих дій у зв'язку зі зверненням насамперед органів юстиції ФРН та Австрії. В інструкції чітко регламентувався порядок збору доказової бази відповідно до запитів, що надійшли: докази мали

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі: ГДА СБУ), ф. 9 (Нормативно-розпорядчі документи ЧК-КГБ), оп. 1, спр. 95-сп, Инструкция об организации работы по сбору доказательств виновности конкретных нацистских преступников, избежавших наказания за преступления на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг., с. 234.

⁴ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 95, с. 234.

збирати ті структури КДБ, на території яких фігурантами запитів були скоєні злочини; доручення у справах, які перебували на стадії судового слідства у німецьких чи австрійських судах, у разі, якщо вони не вимагали значної роботи, мали виконуватися невідкладно; доручення, пов'язані з необхідністю проведення значних обсягів робіт, мали виконуватися у строк, що не перевищує двох місяців; для виконання доручень Прокуратури СРСР, що потребували відповіді на великий комплекс питань, мав складатися план роботи із зазначенням всіх запланованих заходів.

Інструкція детально регламентувала процес збору доказів, містила низку вимог, яким мав відповідати матеріал. Так, зокрема, було звернуто увагу на виявлення „речових доказів винуватості конкретних нацистських воєнних злочинців, а саме – письмові трофейні документи, фотографії, кіноплівки тощо, а також на інші докази, які прямо вказують на їхню винуватість”⁵. З перспективи верифікації наявних доказів, виявлення нових даних, що мали особливе значення для закордонної юстиції, яка досить критично оцінювала радянські матеріали, особливий інтерес становив пункт 12 інструкції. З метою „уточнення показів раніше допитаних обвинувачених, свідків чи потерпілих щодо конкретних нацистських воєнних злочинців, винних в організації, керівництві чи участі у масовому вбивстві людей”, передбачалися такі заходи: передопитування цих осіб; допит нововиявлених свідків та потерпілих; здійснення огляду місць подій зі складанням схем та фотографуванням. Слідчим надавалася можливість здійснення і інших слідчих дій. Під час виконання запитів, в ході збору документальних матеріалів, що викривають злочинця, передбачався також збір даних про участь у цьому ж злочині і інших нацистських злочинців⁶.

Акцентуючи увагу на особливостях роботи слідчих, укладачі інструкції резюмували: „Матеріали, відібрані до відправки за кордон, мають повно та всебічно відповідати на запитання, поставлені у запиті закордонних органів юстиції про надання правової допомоги, та свідчити про винуватість притягнутого до відповідальності нацистського воєнного злочинця, підтверджувати подію злочину, учасником якого є ця особа”⁷.

⁵ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 95, с. 236.

⁶ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 95, с. 236.

⁷ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 95, с. 237.

У ході розслідування справ, пов'язаних із масовим знищенням населення або щодо осіб, які звинувачуються у зраді Батьківщині та брали участь у нацистських злочинах, з'ясовувалися не лише обставини, що підлягали доведенню у кримінальній справі. На слідчі органи покладалося завдання з'ясувати, хто персонально з нацистських воєнних злочинців причетний до скоєння цих злочинів. Також особлива увага приділялася питанню про кількість жертв: ці дані мали підтверджувати відповідні акти „Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників...” (далі: НДК), протоколом ексгумації, результатами огляду місця поховання, фотографіями, схемами, іншими архівними документами. Пошуки матеріалів набували практично всеосяжного характеру: так, за наявності „переконливих доказів винуватості нацистського воєнного злочинця у скоєнні конкретного злочину” мала також проводитися перевірка відповідно до обліків Міністерства охорони громадського порядку, Комітету держбезпеки, Головного архівного управління щодо наявності інших матеріалів на особу, що перевіряється.

Ця інструкція передбачала також виявлення доказів провини нацистів, які уникли покарання, з ініціативи органів держбезпеки. У рамках виконання цього завдання вивченню підлягали всі кримінальні справи, що зберігалися в архівах КДБ, на зрадників Батьківщини і нацистських воєнних злочинців, засуджених в СРСР за участь у вбивствах цивільного населення і військовополонених, а також наявні в розпорядженні органів КДБ трофейні оперативні матеріали про скоєні нацистами злочини на окупованій території. При цьому брався до уваги ступінь потенційної участі в нацистських злочинах: так, на картковий облік насамперед ставилися „нацисти айнзатцгруп (А, В, С, D), айнзацкоманд і зондеркоманд (1, 1а, 2, 3, 4а і т.д.). д.), службовці гестапо, поліції безпеки та СД незалежно від звання та займаної посади, а також керівний склад комендатур, таємної польової поліції (ГФП), адміністрації таборів та концтаборів”⁸.

Зібрані територіальними органами КДБ матеріали надходили до Слідчого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР, звідки 2 екземпляри матеріалів передавалися до Прокуратури СРСР. До переданих матеріалів висувалася низка вимог, які мали сприяти їх повноцінному

⁸ *Ibidem*, с. 239.

використанню у процесуальному провадженні за кордоном: фотокопії мали бути чіткими та звірені зі справжніми документами, завірені в органах прокуратури на місцях, на всіх копіях мали бути відмітки про місцезнаходження оригіналу документу, з якого було знято копії⁹.

Протягом кількох років робота здійснювалася досить інтенсивно: станом на квітень 1974 р. слідчими підрозділами КДБ було виконано понад 500 запитів зарубіжних органів юстиції, допитано близько 2000 свідків, причому деякі з них допитувалися у присутності іноземних юристів – суддів, прокурорів, адвокатів, які приїжджали з цією метою до СРСР¹⁰.

Як доказовий матеріал німецькій стороні передавалися документи різного походження – акти НДК, матеріали повоєнних судових процесів, що проходили в Радянському Союзі, зокрема протоколи допитів нацистських злочинців та їхніх пособників, опитування свідків, акти судово-медичних експертиз (екстумацій), вироки. У деяких випадках надсилалися фотографії, пов'язані зі злочином, що розслідувався¹¹.

Радянські матеріали, які надходили в рамках міжнародної правової допомоги на адресу Центрального відомства і, через нього, до органів юстиції окремих земель Німеччини, перевірялися також на можливість їх використання з метою поновлення або порушення нових розслідувань по тих чи інших епізодах¹². У низці випадків співробітники відповідних підрозділів Центрального відомства, що спеціалізувалися на розслідуванні тієї чи іншої групи злочинів, проводили аналіз надісланих матеріалів і приймали рішення про можливість використання їх

⁹ ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 95, с. 240.

¹⁰ ГДА СБУ, ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Справка о практике работы по сбору доказательств злодеяний, совершенных нацистскими военными преступниками на советской территории в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 годы, 15 IV 1974, арк. 1–14.

¹¹ Bundesarchiv-Ludwigsburg (далі: BAL), B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4919, Betr.: Vorermittlungsverfahren II 213 AR-Z 35/67, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen gegen Unbekannt wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen in Mariupol und Wolnowa, 11. Dezember 1968, Bl. 183.

¹² BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /1573, Betr.: Dortiges Verfahren 12 Ks 1/62 gegen Mohr u.a. wegen Beihilfe zum Mord, 22. Febr. 1973, Bl. 270; BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /3885, Betr.: Strafsache gegen Adolf Haan, geb. 16.2.1892, ehem. Oberstleutnant der Schutzpolizei und SS- und Polizeistandortführer in Kriwoj-Rog, Ukrainische Sowetrepublik wegen Mordes, 12. Januar 1972, Bl. 367–369.

або самим Центральним відомством, або прокуратурами в землях, які вели відповідні справи¹³.

Серйозною проблемою, що ускладнювала німецьким слідчим та судовим органам використання матеріалів, які надходили від радянської сторони, було викривлене або неповне написання прізвищ фігурантів слідчих справ, неправильно вказані військові звання або посади. Це перешкоджало ідентифікації звинувачуваних. У деяких випадках порушенню провадження в тих чи інших справах і проведенню слідства заважала також та обставина, що наведені в радянських документах прізвища та посади обвинувачуваних досить часто не співпадали з даними на цих осіб за результатами розслідування німецької сторони, інформацією на цих осіб в німецьких архівах¹⁴. Доволі часто в загальному переліку прізвищ осіб не було інформації про те, в чому конкретно звинувачувалася певна особа. Це ускладнювало ведення слідства німецькою стороною. Показовими у цьому відношенні є слідчі заходи стосовно співробітників груп ГФП. Передані у 1960-х роках зі США документи дозволили німецькій юстиції порушити питання про перевірку діяльності груп таємної польової поліції, встановлення фактів участі її співробітників у масових розстрілах радянських партизанів і підпільників, знищенні євреїв, ромів, душевнохворих. Радянською стороною були направлені матеріали, що стосувалися злочинів ГФП на окупованій радянській території, проте з огляду на наведені вище особливості їхнє використання не принесло очікуваного результату¹⁵.

Слід відмітити в цілому тривалий час очікування німецькою стороною відповідей на запити – так, вони надходили в середньому через рік-два, досить часто не в повному вигляді, що пояснювалося, очевидно, не лише об'єктивними труднощами. На думку німецького слідства такі ситуації могли носити і навмисний характер (радянська юстиція в цілому негативно ставилася до передачі матеріалів, де фігурували місцеві колаборанти).

¹³ BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /29484, Vermerk, Ludwigsburg, den 14. Dez. 1970, Bl. 1; *ibidem*, Betr.: Dortiges Ermittlungsverfahren 7J; 29 65 gegen Döhner, 15. September 1971, Bl. 27–28.

¹⁴ BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /3886, Vermerk, Ludwigsburg, den. 13. März 1972, Bl. 467–468.

¹⁵ BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /7902, Verfügung, Ludwigsburg, den 11. April 1969, Bl. 67.

Певною мірою слідство та судові процеси затягувалися внаслідок того, що матеріали, які надсилалися з Радянського Союзу, потребували перекладу на німецьку. Це тривало, зазвичай, декілька місяців. Загалом далеко не завжди вдавалося зібрати ту кількість матеріалів, яка відповідала б вимогам щодо повноцінної і достовірної доказової бази і могла б стати у нагоді під час розслідування. Так, у ході оцінки одержаних матеріалів по одній із справ німецька сторона зазначала: „бракує достатніх даних перш за все щодо обставин справи та її учасників, які могли б конкретизувати та пояснити хід подій”¹⁶.

Частими були ситуації, коли відображені в німецьких джерелах нацистські злочини на окупованій території не вдавалося документально підтвердити за допомогою надісланих із СРСР матеріалів. Зокрема, у 1967 р. Центральним відомством було розпочато попереднє слідство щодо факту розстрілу, ймовірно органами СД, у квітні 1943 р. 50-ти венерично хворих жінок у Маріуполі. Передані радянською стороною матеріали містили відомості про масові вбивства, які були скоєні до цього часу, а, отже, не могли бути взяті до уваги в цій справі¹⁷. Про вбивство венерично хворих жінок у Маріуполі взагалі ніде не йшлося.

У деяких випадках, порушуючи і після попереднього слідства закриваючи ту чи іншу справу, німецькі органи юстиції навіть не розглядали можливість звернення до радянської сторони. Це пояснювалося неточністю інформації, що давала підстави для порушення справи, неможливістю підтвердити покази свідка злочину (зокрема, якщо справа порушувалася внаслідок його заяви), встановити час скоєння злочину, коло причетних до нього осіб¹⁸.

Показовим є аналіз дій одного зі слідчих Управління КДБ у Донецькій області, який, здійснюючи допит свідків з числа жителів Горлівки щодо злочинів зондеркоманди 46 „не з’ясував у допитуваних низку суттєвих обставин, без яких свідчення свідків не можна вважати повними

¹⁶ BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4929, Verfügung, Dortmund den 12.9.1975, Bl. 85.

¹⁷ BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4919, Betr.: Ermittlungsverfahren gegen Dr. Christmann u.a. (EK 10a) wegen NS-Verbrechen, 22. Oktober 1969, Bl. 195–196.

¹⁸ BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /9300, Betr.: Ermittlungsverfahren gegen Unbekannt wegen Verdachts des Mordes oder der Beihilfe zum Mord, begangen in Bjelaja-Zerkow, Nürnberg, den 30 Sept. 1971, Bl. 27–28.

та переконливими”¹⁹. Так, свідків не опитали про те, де конкретно розмішувалися німецькі каральні органи, яким був їх чисельний склад, яке озброєння та форму одягу мали службовці СД, чи не збереглися фотографії, оскільки один із свідків працював під час окупації фотографом у СД. Ці прогалини не дозволили визначити, чи відносилися свідчення свідків до зондеркоманди 4б чи до якогось іншого підрозділу²⁰.

Матеріали, стосовно яких німецькі органи юстиції робили запит, надходили до ФРН, як правило, за лінією Міністерства закордонних справ СРСР. Незважаючи на тенденцію до централізованого зберігання інформації, що стосувалася нацистських злочинів, у Москві (найповніша колекція матеріалів НДК міститься у Державному архіві Російської Федерації, ф. 7021), в низці випадків для відповіді на запити німецького слідства стосовно злочинів, скоєних на території союзних республік, використовувалися матеріали республіканських, передусім українських і білоруських, а також обласних архівів. Так, з метою надання допомоги у розслідуванні злочинів, які були скоєні у Костянтинівці, радянська сторона передала німецьким слідчим 25 джерел, переважно з фондів Донецького обласного державного архіву та архіву Управління КДБ по Донецькій області²¹. Основу комплексу переданих радянською стороною документів склали протоколи опитувань свідків і допитів звинувачуваних у рамках кримінальних справ, порушених після визволення окупованих територій стосовно скоєних нацистами злочинів. Радянські слідчі здійснили також збір нових доказів, верифікували вже відому інформацію. У січні–лютому 1970 р. старшим слідчим управління КДБ при РМ УРСР по Донецькій області майором Батіним було проведено низку допитів свідків нацистських злочинів у Костянтинівці, що мешкали на той час у Костянтинівці, Артемівську та Донецьку²². Очевидно, що брак професійності слідчого в роботі зі специфічними справами та-

¹⁹ ГДА СБУ, ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Справка о практике работы..., арк. 10.

²⁰ ГДА СБУ, ф. 11, спр. 1442, т. 2, арк. 11.

²¹ Д.М. ТИТАРЕНКО, «Доказова база недостатня...»: розслідування нацистських злочинів у місті Костянтинівці Донецької області в світлі взаємодії німецької і радянської юстиції, „Правовий часопис Донбасу” 2020, № 3, с. 65–78.

²² BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen)/27170, протокол допроса Сериковой И.Е., 26 янв. 1970, Вл. 397–398; *Ibidem*, протокол допроса Семеновой А.С., 27 янв. 1970,

кого роду позначився на якості допитів свідків – протоколи були дуже короткими та однотипними.

З метою збору доказового матеріалу, опитування свідків у тих справах, що їх вела німецька сторона, відвідування місць злочину здійснювалися відрядження співробітників німецьких органів юстиції. Узгодження плану та деталей відрядження німецьких слідчих здійснювалося через Генеральну прокуратуру СРСР та КДБ СРСР у Москві. У низці випадків співпраця такого роду довела свою ефективність. Протягом 1968–1973 років із використанням інформації, що надійшла із СРСР, у Західній Німеччині було засуджено понад 80 нацистських злочинців, у тому числі 14 пожиттєво²³. Механізм такої співпраці досить яскраво ілюструє процес стосовно членів зондеркоманди 4б, які протягом 1941–1944 років здійснювали масові вбивства на окупованій території СРСР²⁴.

Так, у ході процесу в земельному суді Дюсельдорфа під час розгляду епізоду, пов'язаного зі вбивством пацієнтів Полтавської психіатричної лікарні, прокуратура СРСР у відповідь на запит про правову допомогу передала органам юстиції ФРН виписки з протоколів допитів колишніх співробітників лікарні, а також інших громадян, які дали свідчення про знищення нацистами душевнохворих. У рамках виконання запиту радянська сторона розробила цілий комплекс заходів зі збору додаткових доказів, що підтверджували б факт знищення хворих. Керівництво слідчого відділу КДБ СРСР запропонувало управлінню КДБ в Полтавській області виявити журнал обліку пацієнтів, встановити і допитати людей, які особисто спостерігали процес знищення хворих або їх транспортування з лікарні, родичів душевнохворих. Увага акцентувалася на особливій значущості інформації про безпосередніх виконавців розстрілу: прізвища або імена осіб, які здійснювали розстріл, форму одягу, відзнаки,

Вл. 402–403; *Ibidem*, протокол допроса Максименко П.Г., 27 янв. 1970, Вл. 410–412; *Ibidem*, протокол допроса Бескровного П.И., 4 февр. 1970, Вл. 436–438.

²³ ГДА СБУ, ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Справка о практике работы по сбору доказательств злодеяний, совершенных нацистскими военными преступниками на советской территории в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 годы, 15 IV 1974, арк. 3.

²⁴ Більш докладно про це у наступній публікації: D. TYTARENKO, T. PENTER, *Die Ermordung von Psychiatriepatienten in Poltava. Einblicke aus deutschen und sowjetischen Ermittlungsakten und Justizkooperation im Kalten Krieg*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2020, Bd. 68, no. 3–4, s. 455–481.

словесний портрет керівників, кількість нацистів тощо. Звертали також увагу на необхідність порівняльної ідентифікації учасників розстрілів пацієнтів у 1941 та 1942 роках²⁵.

Проте виконати цей комплекс заходів вдалося лише частково. Виявити журнал обліку хворих в архіві не вдалося, оскільки всі матеріали щодо діяльності лікарні до війни загинули. Не вдалося встановити нікого з родичів хворих. Частина свідків та особи, які підписали акт про ексгумацію хворих, також померли. У травні-червні 1972 р. було допитано 7 колишніх співробітників лікарні, які були свідками вивезення душевнохворих на розстріл²⁶. Протоколи їхніх допитів у червні 1972 р. були направлені до земельного суду у Дюсельдорфі.

Як повідомила радянська сторона, через стан здоров'я допитаних свідків виїзд їх до Німеччини був визнаний неможливим. Керівництвом управління КДБ у Полтавській області було запропоновано провести допит свідків у Києві. Особиста присутність представників німецької юстиції на місці розстрілу пацієнтів у 1941 році через відсутність там будь-яких розпізнавальних знаків, не кажучи вже про пам'ятник, і в 1942 році – через те, що точне місце розстрілу встановити так і не вдалося, на думку співробітників управління КДБ у Полтавській області була визнана небажаною²⁷.

З метою участі представників німецької юстиції у допиті радянських свідків земельним судом у Дюсельдорфі в жовтні 1972 р. було ініційовано поїздки до Радянського Союзу робочої делегації. До її складу увійшли 3 судді, захисники чотирьох обвинувачених у справі, судовий пристав та прокурор. Передбачалася їхня участь у допиті свідків щодо епізодів, пов'язаних зі вбивством душевнохворих у Полтаві, а також зі вбивством цивільного населення, переважно євреїв, в алебастрових кар'єрах

²⁵ ГДА СБУ, ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Письмо начальника следственного отдела КГБ при Совете Министров СССР А. Волкова начальнику УКГБ при Совете Министров Украинской ССР в Полтавской области Хорошуну А.А. от 13 IV 1972, арк. 26.

²⁶ ГДА СБУ, ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Письмо начальника Управления КГБ при СМ УССР по Полтавской области А. Хорошуна начальнику следственного отдела КГБ при Совете Министров СССР Волкову А.Ф. от 18 VI 1972, арк. 33–34.

²⁷ ГДА СБУ, ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Справка от 23 VIII 1972, арк. 38–39.

в Артемівську²⁸. Організацією та забезпеченням роботи членів делегації займалася Генеральна Прокуратура СРСР у взаємодії з Генеральною Прокуратурою Української РСР. Під час перебування делегації в Києві, куди вона прилетіла з Москви, у приміщенні Генеральної прокуратури України було проведено допит 8 свідків з обох епізодів. Допит 9 інших свідків виявився неможливим через їхню смерть або незадовільний стан здоров'я. Як зазначалося у звіті про поїздку учасника делегації прокурора Менне, який представляв Центральне відомство з розслідування націонал-соціалістських масових злочинів землі Північний Рейн-Вестфалія при прокуратурі Дортмунда, німецькій стороні процесу було надано необмежене право на запитання.

Загалом мету поїздки, яка полягала в допиті радянських свідків, за визнанням членів німецької делегації було повністю досягнуто. Була позитивно оцінена діяльність співробітників радянських органів юстиції, які виявляли готовність надавати допомогу німецькій стороні²⁹ (такого роду позитивні оцінки співпраці під час виїзду німецьких слідчих мали місце і в інших випадках)³⁰.

У тексті вироку у справі колишніх членів зондеркоманди 4б суд констатував, що у своєму рішенні він ґрунтується на свідченнях не лише обвинувачених, а й радянських свідків, отриманих у рамках процедури надання міжнародної юридичної допомоги. Так, зокрема, одержані або верифіковані матеріали допомогли встановити кількість убитих пацієнтів, їхній фізичний та психологічний стан напередодні розстрілу (ця обставина мала важливе значення для кваліфікації злочину з погляду кримінального права Німеччини), загалом визначити ступінь вини підсудних³¹.

Загалом робота з надання правової допомоги зарубіжним державам, збору доказового матеріалу щодо нацистських злочинців була тим

²⁸ Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen (Ludwigsburg), GA 9–31 (Generalakten UdSSR), 507, Bericht über die Dienstreise in die Sowjetunion in der Strafsache gegen Herrmann u.A., wegen Beihilfe zum Mord, Dortmund, den 11 XII 1972, Bl. 2.

²⁹ *Ibidem*, Bl. 5–6.

³⁰ BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4929, Bericht über die Dienstreise in die Sowjetunion in der Voruntersuchungssache gegen Körting wegen Beihilfe zum Mord, Dortmund, den 17 VII 1975, Bl. 60–62.

³¹ D. TYTARENKO, T. PENTER, *Die Ermordung von Psychiatriepatienten in Poltava...*, s. 464–468.

аспектом діяльності радянських органів держбезпеки, який знаходив детальне висвітлення в суспільно-політичному дискурсі радянської держави як прояв „принципової позиції щодо нацистських військових злочинців”. Свідченням політичної уваги до діяльності Центрального відомства управлінь юстиції земель Німеччини став візит до нього в листопаді 1968 р. представників радянського посольства у Бонні, які передали співробітникам відомства низку матеріалів стосовно діяльності одного з високопосадовців Райхскомісаріату „Україна” Вернера Беера, ознайомилися з роботою співробітників відомства³².

Результати співпраці, яка здійснювалося до розпаду СРСР, радянською стороною оцінювалися позитивно: як зазначав генеральний прокурор О. Рекунков, „на підставі показань свідків-очевидців, трофейних документів та інших доказів, переданих владі інших держав, викрито та засуджено чимало осіб, винних у найтяжчих злочинах проти людства”³³. Попри значний рівень зачненості радянського суспільства, ізольованості судових систем, слідчих органів навіть у такого роду справах, німецькі органи юстиції також намагалися здійснювати моніторинг радянських судово-слідчих практик щодо колаборантів, використовуючи серед іншого і матеріали періодичного друку.

Пошук нацистських злочинців, притягнення винних до відповідальності після завершення Другої світової війни став одним із найбільш важливих завдань органів правосуддя практично в усіх державах, що брали участь у війні. Суттєвою мірою реалізації цього завдання сприяв механізм міжнародної правової допомоги, в тому числі і між колишніми ключовими антагоністами – СРСР та Німеччиною. Співпраця між державами здійснювалася шляхом передачі німецькій стороні документальних матеріалів, зокрема свідчень потерпілих і актів НДК, організації поїздок в СРСР представників німецьких органів правосуддя, виїзду громадян СРСР за кордон з метою участі в судових засіданнях. Загалом радянсько-німецька співпраця щодо переслідування нацистських злочинців, попри її обмежений в силу об’єктивних, а здебільшого

³² BAL, B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /30878, Betr.: Besuch von Angehörigen der Bonner Botschaft der UdSSR am 14 XII 1968 bei der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen in Ludwigsburg, Ludwigsburg, den 15. November 1968, Bl. 34–37.

³³ А. РЕКУНКОВ, *Военных...*, с. 6.

– суб'єктивних – причин, характер, відіграла позитивну роль. Як з точки зору юридичної – виявлення нацистських злочинців та притягнення їх до відповідальності, так і з історичної – подолання минулого і знаходження шляхів для подальшої взаємодії між різними політичними системами та порозуміння між народами, які були декілька десятиків років тому найзапеклішими ворогами.

BIBLIOGRAFIA • BIBLIOGRAPHY • БІБЛІОГРАФІЯ

Źródła archiwalne • Archival primary sources • Архівні джерела

Галузевий державний архів Служби безпеки України

ф. 9 (Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ), оп. 1, спр. 95-сп, Інструкція об організації роботи по сбору доказательств виновности конкретных нацистских преступников, избежавших наказания за преступления на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. (Електронна копія), арк. 233–240.

ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Справка о практике работы по сбору доказательств злодеяний, совершенных нацистскими военными преступниками на советской территории в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 годы, 15 IV 1974, арк. 1–14.

ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Письмо начальника следственного отдела КГБ при Совете Министров СССР А. Волкова начальнику Управления КГБ при Совете Министров Украинской ССР в Полтавской области Хорошуну А.А. от 13 IV 1972, арк. 26.

ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Письмо начальника Управления КГБ при СМ УССР по Полтавской области А.Хорошуна начальнику следственного отдела КГБ при Совете Министров СССР Волкову А.Ф. от 18 VI 1972, арк. 33–34.

ф. 11 (Літерні справи оперативних підрозділів ВУНК-КДБ УРСР), спр. 1442, т. 2, Справка от 23 VIII 1972, арк. 38–39.

Bundesarchiv-Ludwigsburg

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4919, Betr.: Vorermittlungsverfahren II 213 AR-Z 35/67, Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen gegen Unbekannt wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen in Mariupol und Wolnowacha, 11. Dezember 1968, Bl. 183.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /1573, Betr.: Dortiges Verfahren 12 Ks 1/62 gegen Mohr u.a. wegen Beihilfe zum Mord, 22. Febr. 1973, Bl. 270.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /3885, Betr.: Strafsache gegen Adolf Haan, geb. 16.2.1892, ehem. Oberstleutnant der Schutzpolizei und SS- und Polizeistandortführer in Kriwoj-Rog, Ukrainische Sowetrepublik wegen Mordes, 12. Januar 1972, Bl. 367–369.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /3886, Vermerk, Ludwigsburg, den. 13. März 1972, Bl. 467–468.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4919, Betr.: Ermittlungsverfahren gegen Dr. Christmann u.a. (EK 10a) wegen NS-Verbrechen, 22. Oktober 1969, Bl. 195–196.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4929, Bericht über die Dienstreise in die Sowjetunion in der Voruntersuchungssache gegen Körting wegen Beihilfe zum Mord, Dortmund, den 17.7.1975, Bl. 60–62.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /4929, Verfügung, Dortmund den 12.9.1975, Bl. 85.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /7902, Verfügung, Ludwigsburg, den 11. April 1969, Bl. 67.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) 62 /9300, Betr.: Ermittlungsverfahren gegen Unbekannt wegen Verdachts des Mordes oder der Beihilfe zum Mord, begangen in Bjelaja-Zerkow, Nürnberg, den 30. Sept. 1971. Bl. 27–28.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /27170, протокол допроса Сериковой И.Е., 26 янв. 1970 г., Bl. 397–398.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /27170, протокол допроса Семеновой А.С., 27 янв. 1970 г., Bl. 402–403.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /27170, протокол допроса Максименко П.Г., 27 янв. 1970 г., Bl. 410–412.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /27170, протокол допроса Бескровного П.И., 4 февр. 1970 г., Bl. 436–438.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /29484, Vermerk, Ludwigburg, den 14. Dez. 1970, Bl. 1.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /29484, Betr.: Dortiges Ermittlungsverfahren 7Js 29 65 gegen Döhner, 15. September 1971, Bl. 27–28.

B 162 (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen) /30878, Betr.: Besuch von Angehörigen der Bonner Botschaft der UdSSR am 14.11.1968 bei der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen in Ludwigsburg, Ludwigsburg, den 15. November 1968, Bl. 34–37.

Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen (Ludwigsburg)

GA 9-31/507, Bericht über die Dienstreise in die Sowjetunion in der Strafsache gegen Herrmann u.A., wegen Beihilfe zum Mord, Dortmund, den 11 I 1972, Bl. 2–10.

Opracowania • Secondary sources • Опрацювання

БАЖЕНОВ Н., *Нерушимость принципов Нюрнберга и сотрудничество государств в преследовании нацистских преступников*, [в:] *Нюрнбергский процесс и современность*, Москва 1986, с. 94–107.

ИВАНИЦКИЙ Г.М., ОРЛОВ А.С., ЯКУШЕВСКИЙ А.С., *Фашистские преступники на свободе*, Москва 1987.

ЛЕБЕДЕВ А., *Возмездие должно свершиться*, [в:] *Нацистских преступников – к ответу!*, сост. сб. Д.М. ПОГОРЖЕЛЬСКИЙ, Москва 1983, с. 214–217.

МАРТЫНЕНКО Б.А., *Нацистские военные преступники в США и других странах НАТО*, Киев 1988.

РЕКУНКОВ А., *Военных преступников – к ответу!*, [в:] *Нацистских преступников – к ответу!*, сост. сб. Д.М. ПОГОРЖЕЛЬСКИЙ, Москва 1983, с. 4–8.

ТИТАРЕНКО Д.М., „Доказова база недостатня...”: розслідування нацистських злочинів у місті Костянтинівці Донецької області в світлі взаємодії німецької і радянської юстиції, [в:] *Правовий часопис Донбасу*, 2020, № 3, с. 65–78.

НОФМАНН К., „Ein Versuch nur – immerhin ein Versuch”. *Die Zentrale Stelle in Ludwigsburg unter der Leitung von Erwin Schüle und Adalbert Rückerl (1958–1984)*, Berlin 2018.

РÜCKERL A., *Strafverfolgung von NS-Verbrechen 1945–1978. Eine Dokumentation*, Karlsruhe 1979.

ТИТАРЕНКО Д., PENTER T., *Die Ermordung von Psychatriepatienten in Poltava. Einblicke aus deutschen und sowjetischen Ermittlungsakten und Justizkooperation im Kalten Krieg*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2020, Bd. 68, no. 3–4, s. 455–481.

WEINKE A., *Eine Gesellschaft ermittelt gegen sich selbst. Die Geschichte der Zentrallen Stelle in Ludwigsburg 1958–2008*, Darmstadt 2008.

Dmytro Tytarenko

SOWIECKO-NIEMIECKA WSPÓŁPRACA PRAWNA W DOCHODZENIU W SPRAWIE ZBRODNI NAZISTOWSKICH

Streszczenie. Artykuł dotyczy śledztwa w sprawie zbrodni nazistowskich popełnionych na terytorium Związku Radzieckiego w czasie okupacji niemieckiej. Główną uwagę w artykule poświęcono współpracy niemieckiego i radzieckiego wymiaru sprawiedliwości, która miała na celu dostarczenie stronie niemieckiej dodatkowych informacji o okolicznościach i wykonawcach zbrodni. Najważniejszą rolę odegrały akty „Nadzwyczajnej Komisji Państwowej do Ustalenia i Badania Zbrodni popełnionych przez niemieckich najeźdźców hitlerowskich i ich współników”, protokoły przesłuchań zbrodniarzy hitlerowskich, ich współników i świadków. Wykorzystanie materiałów otrzymanych od strony sowieckiej i identyfikacja zbrodniarzy hitlerowskich wiązała się z takimi problemami, jak niepełna pisownia nazwisk podejrzanych, błędne podawanie stopni lub stanowisk wojskowych, brak informacji o osobach podejrzanych w związku z konkretnymi zbrodniami. Mimo znacznych stereotypów politycznych wygenerowanych przez zimną wojnę, można przytoczyć szereg stosunkowo udanych przykładów współpracy obu systemów prawnych, a tym samym politycznych, w zakresie pociągania do odpowiedzialności zbrodniarzy nazistowskich.

Słowa kluczowe: zbrodnie hitlerowskie, okupacja niemiecka, Związek Radziecki, ludność cywilna, radziecki i niemiecki wymiar sprawiedliwości, śledztwo karne

Dmytro Tytarenko

SOVIET-GERMAN LEGAL COOPERATION IN THE INVESTIGATION OF NAZI CRIMES

Summary. The article explores the peculiarities of the investigation of the Nazi crimes, which were committed in the Soviet Union during the occupation. This article focuses on the cooperation between the German and Soviet justice systems, which aimed to provide the German side with additional information concerning the circumstances and perpetrators of the crimes. The acts of the „Extraordinary State Commission for Ascertaining and Investigating Crimes Perpetrated by the German-Fascist Invaders and their Accomplices”, the protocols of interrogation of Nazi criminals, their accomplices and witnesses were the most important of them. The using of materials received from the Soviet side, the identification of Nazi criminals were connected with such problems: incomplete spelling of the names of the suspected persons, incorrectly indicated military ranks or positions, the lack of information about suspected persons with respect to particular crimes. Despite some political stereotypes, created by the Cold War, it was some relatively successful examples of cooperation between the two legal systems in the area of bringing Nazi criminals to justice.

Keywords: Nazi crimes, German occupation, Soviet Union, civil population, Soviet and Germany justice, criminal investigation

Оксана Титаренко (Oksana Tytarenko)

Гайдельберзький університет Рупрехта-Карла

ORCID ID: 0000-0001-8342-0550

OBLICZA WOJNY

T. 8 • NARZĘDZIA WOJNY • ŁÓDŹ 2023

ISBN 978-83-8331-314-6 • pp. 223-240

<https://doi.org/10.18778/8331-314-6.12>

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСАХ НА ДОНБАСІ (1985–2014 РР.)*

Анотація. Авторка досліджує відображення подій Другої світової війни в суспільно-політичному та історичному дискурсах на Донбасі в період горбачовської перебудови та в епоху сучасної України. Наступні фактори спричинили значні зміни в сприйнятті військової тематики: деідеологізація громадського життя, розширення тематики історичних досліджень, можливість доступу до архівних джерел, які раніше були недоступні. Ці перетворення знайшли відображення в історичних дослідженнях, освіті, комеморації подій та учасників війни, яким раніше не приділялася достатня увага. Протягом цього періоду найактивніше аналізувалися такі питання: військові операції на території Донбасу в 1941–1943 роках, повсякденне життя в регіоні під нацистською окупацією, дії радянського та націоналістичного підпілля. Особливу увагу приділено діяльності Книги Пам'яті України, яка підкреслила ціну війни та дала можливість сотням тисяч сімей дізнатися про долю та місце поховання своїх близьких, які загинули під час конфлікту. Одночасно політизація історичних тем різними політичними акторами в значній мірі вплинула на суспільну свідомість та сприяла ескалації конфлікту на Донбасі у 2014 році.

Ключові слова: суспільно-політичний дискурс, Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, Донбас, перебудова, деідеологізація, історична політика

Горбачовська перебудова, що завершилася розпадом СРСР, створенням незалежної української держави, супроводжувалася суттєвою трансформацією суспільно-політичного дискурсу і, зокрема, історичної політики. Водночас, як старі, так і нові ідеологеми продемонстрували значний потенціал для їхньої політичної інструменталізації, у тому числі й на Донбасі, що з 2014 р. перетворився на епіцентр найкривавішого конфлікту у сучасній Європі. З огляду на це мета даної публікації полягатиме у висвітленні

* Публікацію підготовлено в рамках наукового проекту, підтриманого фондом Вектор, Німеччина (Vector Stiftung, Deutschland).

особливостей формування образів, символів, дійових постатей минулої війни, репрезентації їх в суспільно-політичному та історичному дискурсах у регіоні.

Формування того чи іншого образу війни багато в чому залежить від тематичного репертуару присвячених їй історичних досліджень і культурних репрезентацій. Так, реалізований в СРСР парадний дискурс війни виключно як історії „Великої Перемоги” з ключовими дійовими особами війни – Червоною Армією, радянськими партизанами та підпільниками – довгий час залишав на периферії пов’язані з цими ж акторами проблеми військових втрат, некомпетентності командування, долі радянських військовополонених. Маргіналізація у суспільній свідомості, офіційному історико-партійному дискурсі тем, пов’язаних з Голокостом, колаборацією, оstarбайтерами, стратегіями виживання населення на окупованій території, діяльністю націоналістичного підпілля призвела до того, що наприкінці 80-х – у 90-ті рр. пострадянському суспільству, зокрема і на Донбасі, довелося по суті відкривати для себе нові категорії свідків, учасників і жертв війни.

Період перебудови, пов’язаний із гласністю і демократизацією, став часом початку переосмислення ключових подій радянської історії, усвідомлення необхідності дискусії. Помітною подією в дослідженні історії Другої світової війни став вихід присвячених „білим плямам” історії минулої війни публікацій академіка АН А.М. Самсонова¹, заочна полеміка з ним понад 2500 його кореспондентів. Вона засвідчила наявність низки проблем, щодо яких існував серйозний суспільний запит: пошук загиблих і пропалих безвісті родичів, доля радянських військовополонених і депортованих на примусові роботи до Німеччини, некомпетентність радянського командування, взагалі ціна війни². На хвилі перебудови з’явилися роботи, де розглядалися питання про втрати Червоної Армії внаслідок сталінських репресій³. Ледей не вперше у пресі звернули увагу на питання, пов’язані з індивідуальними та колективними героїчними символами війни, особливостями їх канонізації, коли поза увагою залишалися факти того, що інші люди скоювали аналогічні подвиги, але залишалися невідомими. Співробітниками Інституту історії партії

¹ А.М. Самсонов, *Знать и помнить: Диалог историка с читателем*, Москва 1988.

² *Ibidem*, с. 73, 227–228, 269–275, 287–292, 320–337, 346–350, 352–355, 360–361.

³ О.В. Волобуев, С.В. Кулешов, *Очищение. История и перестройка*, Москва 1989, с. 87–89.

при ЦК КПУ було порушено питання про необхідність введення до обігу матеріалів і документів, „які свідчили про розгубленість деяких партійних працівників, значні недоліки і провали в організації евакуації, створенні партійного підпілля, про випадки дезертирства, мародерства, порушення соціалістичної законності та ін”. Це пояснювалося як тим, що „ми не писали про все це”, так і тим, що „негативний матеріал просто не пропускала цензура”⁴.

Складні та різноманітні трансформаційні процеси після розпаду Радянського Союзу, деідеологізація суспільного життя не могли не призвести до переоцінки свого життєвого досвіду принаймні в частини військового покоління. Очевидно, що для розробки питань історії минулої війни чималу роль відігравала також і поколінська ідентичність: з плином часу поступово на зміну учасникам бойових дій, фронтовикам⁵, прийшли й інші – діти війни, колишні остарбайтери.

Свідченням певної емансипації суспільної свідомості в посттоталітарному суспільстві стали, зокрема, спогади та засудження свідками війни дій влади, що знищувала під час евакуації 1941 р. запаси продовольства, об’єкти соціальної інфраструктури, підприємства, кидала місцевих мешканців напризволяще. Важливу роль із перспективи введення до наукового обігу нової фактологічної інформації мали спогади про репресії органів НКВС напередодні окупації, міжособистісні контакти з німецькими військовослужбовцями та стратегії виживання населення в період окупації, долю мобілізованого польовими військкоматами на звільненій території чоловічого населення, рефлексії з приводу дискримінації людей, що перебували на окупованій території. Такі спогади, зрозуміло, стають можливими лише тоді, коли очевидець не відчуває страху переслідування чи стигматизації, розповідаючи про події та явища, пам’ять про які була табуїрована (як мінімум небажана), і існувала переважно в сімейному колі. І очевидно, що 1990-ті – початок 2000-х рр. стали саме цим часом.

⁴ В.М. Немятий, *Ишла війна народна...*, [в:] *Про минуле – заради майбутнього*, упоряд. Ю.І. Шаповал, редкол. І.Ф. Курас, Київ 1989, с. 125–126.

⁵ Так, наприклад, на науковій конференції, присвяченій 30-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників, що проходила в Києві 25–26 IX 1975 р. із 42 осіб-учасників 35 брали участь у війні (*Безсмертя полум’яних літ. Матеріали і документи про святкування 30-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників*, Київ 1975, с. 17).

Кризові явища в радянському суспільстві, активізація національно-культурного, політичного життя в Україні мали суттєвий вплив і на історичний та суспільно-політичний дискурс. Я зазначав український дослідник С. Єкельчик, „коли наприкінці вісімдесятих років контроль партійних ідеологів за суспільством пішов у небуття, повернення національної версії української історичної пам'яті стало важливим політичним завданням”⁶.

У той же час на Донбасі цей процес йшов повільніше і мав свої особливості, зумовлені високим рівнем формування та артикуляції радянської ідентичності, традиціями мультикультуралізму та поліетнічності. Протягом 1985–2014 рр. питання, пов'язані з історією Донбасу в період Другої світової війни та перші повоєнні роки, активно розроблялися у локальній історіографії. Цьому сприяли такі фактори: значні демографічні та матеріальні втрати регіону у роки війни, пам'ять про це у колективній свідомості; наявність репрезентативних архівних фондів, що відображають історію Донбасу у роки війни; формування на історичних факультетах в Донецьку та Луганську шкіл фахівців, які займалися питаннями військової історії; існування відповідної політичної кон'юнктури тощо.

Істотною мірою активізації досліджень сприяла загальна лібералізація політичної системи, відновлена 1989 р. на загальносоюзному рівні робота з реабілітації жертв сталінських репресій, підвищена увага до історії радянського суспільства 30–40-х рр. ХХ ст. Прийнятий 17 квітня 1991 р. Закон України *Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні* дозволив, з одного боку, суттєво спростити порядок реабілітації осіб, що стали жертвами репресій, в тому числі в період війни і в повоєнні роки у зв'язку з воєнними подіями, з іншого – не допустити випадків реабілітації осіб, винних у скоєнні тяжких злочинів, зокрема в період війни⁷.

1990-і роки позначилися виходом декількох науково-публіцистичних, художньо-документальних видань, авторами яких були учасники війни⁸.

⁶ С. Єкельчик, *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві*, Київ 2008, с. 267.

⁷ *Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика*, ред. В.Т. Маляренка, Київ 1997, с. 14.

⁸ Г.В. Тепляков, *Испытание верности. Документальные повести и рассказы*, Донецк 1995; И.И. Кулага, Д.И. Файнштейн, *Граница проходила через сердца*, Донецк 1996; С.В. Наконечный, *12-08 не выходит на связь*, Донецк 1998.

У них передусім знайшли відображення фронтові подвиги уродженців краю, діяльність учасників підпільно-партизанського руху. У той же час саме тоді широкому загалу стали відомі донедавна закриті матеріали, пов'язані із трагічними сторінками історії донецького підпілля, проблемами визнання учасників підпільно-партизанського руху, у ряді випадків причинами неефективності дій і провалів підпільників.

Істотному перегляду було піддано низку основоположних не лише для місцевої, але і в цілому для загальнодержавної історіографії стереотипів, пов'язаних, зокрема, із діяльністю підпільної організації „Молода гвардія”, яка стала на теренах СРСР найвідомішим символом антинацистського підпільного руху. Так, роман О. Фадеєва *Молода гвардія* до кінця 80-х рр. ХХ ст. входив до шкільних програм з російської літератури, а кількість шкільних музеїв „Молода гвардія” станом на 1986 р. становила за одними даними 276, за іншими – 315⁹. І хоча в роки перебудови продовжували виходити путівники по музеях „Молодої гвардії”¹⁰, спогади про діяльність організації¹¹, спостерігалися й нові тенденції.

Як зазначав дніпропетровський історик А.Ф. Гордєєв, який працював з матеріалами, присвяченими „Молодій гвардії”, в архівах СБУ, автори існуючих досліджень з історії організації

за деяким винятком, слухняно слідуючи офіційній схемі партійно-комсомольського підпілля в Краснодарі, розробленій Ворошиловградським обкомом КП (б)У в повоєнний час і, природно, схваленій центральними органами партії, не змогли здійснити наукової експертизи „білих плям” красдонської трагедії і обмежились по суті констатацією або малозначущою деталізацією відомих фактів¹².

Внаслідок цього в історіографії а, отже, в суспільній свідомості ствердилися значною мірою сфальсифіковані уявлення про організаційну структуру „Молодої гвардії”, про командира та комісара, про роль комуністів

⁹ В.П. Васильєв, *Уроки мужества: о героях Краснодарского подполья и летах „Молодогвардейцы наших дней”*, Донецк 1988, с. 27.

¹⁰ П.Ф. Донцов, *Мемориальный музей „Памяти погибших”: Путеводитель*, Донецк 1987; Г.Г. Плиско, *Матери молодогвардейцев. Документальные очерки*, Донецк 1989.

¹¹ З.Т. Главан, *Слово о сыновьях: Повесть*, Донецк 1987.

¹² А.Ф. Гордєєв, *Подвиг во имя жизни (об антифашистской деятельности подпольной комсомольской организации „Молодая гвардия”)*, Днепропетровск 2000, с. 4.

у створенні молодіжного підпілля, ступінь його ефективності, врешті-решт про причини розгрому організації¹³.

Дискусійними стали питання мотивації членів організації, її ідеологічної спрямованості і навіть самого факту існування. Показовою у цьому плані стала активна громадська та публікаторська діяльність Кіма Іванцова, брата одного з членів „Молодої гвардії” Ніни Іванцової¹⁴. У низці публіцистичних робіт він виступив з різкою критикою спроб перегляду історії організації, яка, на його думку, здійснювалася з єдиною метою: „(...) залишити Україну, її молодь без славної історії, позбавити юнаків і дівчат прикладів для наслідування – адже управляти бездуховними людьми простіше та легше”¹⁵.

У низці випадків спроби поглянути на добу війни з інших позицій сприймалися досить гостро навіть з боку професійних істориків. Так, 2000 р. на історичному факультеті ДонДУ керівництвом редакції видання *Нові сторінки історії Донбасу* було відхилено статтю, присвячену культурним процесам під час нацистської окупації на Донбасі, а її автора, молодого аспіранта, звинуватили ледь не в поширенні нацистської пропаганди і плямуванні пам’яті про молодь, яка „вся була на фронті”.

Кінець 80-х рр. ХХ ст. в Україні позначився підвищенням уваги до історії ОУН та УПА, особливу роль у цьому відіграла українська діаспора¹⁶. З урахуванням того, що на Донбасі в силу суто об’єктивних причин ця тема у родинній пам’яті закарбувалася досить слабо, джерелом одержання інформації ставала література, зокрема відкритий на базі Донецької обласної бібліотеки ім. Н.К. Крупської зал українсько-канадської літератури. Із середини 90-х рр. ХХ ст. дослідники розпочали вивчення історії ОУН на Донбасі¹⁷. 2001 р. вийшла монографія донецького історика В.М. Нікольського, присвячена цій проблемі¹⁸, згодом історію діяльності

¹³ *Ibidem.*

¹⁴ К. ІВАНЦОВ, *Старшая сестра: рассказы*, Донецк 1988.

¹⁵ ІДЕМ, „Молодая гвардия”: правда, вымысел, клевета (Выбранные места из публикаций в периодике), Луганск 1996, с. 7.

¹⁶ В.А. ГРИНЕВИЧ, *Расколота память*, [в:] *Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*, Москва 2005, с. 427.

¹⁷ V. SEMYSTYANA, *New Documentary Information about Maksym Bernats'kyi, a Leader of the Ukrainian Underground in Eastern Ukraine during World War II*, „Harvard Ukrainian Studies” 1994, vol. 18, no. 3–4, pp. 305–327.

¹⁸ В.М. НІКОЛЬСКИЙ, *Підпілля ОУН (б) у Донбасі*, Київ 2001.

українського націоналістичного руху було відображено в низці публіцистичних, наукових статей, а також в археографічному збірнику¹⁹. Щоправда, в деяких випадках значення, яке надавалося цим публікаціям, виходило за межі наукового дискурсу: так, у передмові збірника, присвяченому діяльності ОУН на Донбасі, зазначалося, що він „перш за все рекомендується радикальній молоді й учасникам українських парамілітарних організацій”²⁰.

У деяких випадках спроби більш широко поглянути на феномени воєнного часу мали наслідком гостру реакцію з боку ветеранських, громадських організацій. Критичні зауваження, зокрема, були висловлені на адресу книги *Донетчина в годы Великой Отечественной войны: известные и неизвестные страницы истории*, що вийшла до 65-річчя визволення регіону²¹ стосовно відображення в книзі особливостей стратегій виживання населення в період окупації.

Проте ситуація змінювалася. Завдяки приходу нового покоління істориків і доступу до нових архівних фондів виникла можливість наблизити пам'ять про війну не стільки як пам'ять про перемогу, а, радше, як трагедію. Саме в цьому, новому контексті слід розглядати вихід ґрунтовного дослідження донецьких пошуковців-музейників з питань військових втрат і поховань²².

Кардинальному перегляду пов'язаних із історією Донбасу радянського періоду і, зокрема, Другої світової війни, штампів сприяв вихід книги відомого англійського дослідника Гіроакі Куромія²³. Високий фаховий рівень автора, переклад книги українською²⁴ до певної міри сприяли тому, що вона стала однією із найбільш цитованих наукових праць зарубіжних дослідників, присвячених Донбасу. Ще одним прикладом новаторського

¹⁹ *ОУН на Донеччині (збірник документів та матеріалів)*: т. 1, упоряд. О.Б. Добровольський, Донецьк 2013.

²⁰ *Ibidem*, с. 4.

²¹ *Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Известные и неизвестные страницы истории*, Донецк 2008.

²² *Память на века. Свод военных захоронений на территории Донетчины*, сост. В.А. Андеюк, Донецк 2011.

²³ H. KURUMIA, *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s*, Cambridge 1998.

²⁴ Г. КУРОМІЯ, *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки*, Київ 2002.

підходу до історії Донбасу стала фундаментальна монографія німецької дослідниці, на сьогодні професора Гайдельберзького університету Тані Пентер²⁵. На надзвичайно широкій джерельній базі з німецьких, українських, російських, американських архівів вона висвітлила історію вугільного Донбасу кінця 20 – початку 50-х рр. ХХ ст., приділивши особливу увагу періоду Другої світової війни. Автори цих робіт поглянули на війну з різних перспектив і, що найголовніше, порушили питання вибору місцевою спільнотою певних політичних альтернатив.

Підвищенню якості і розширенню тематичного спектру історичних досліджень сприяв доступ істориків до закритих раніше джерел. Великий масив унікальних матеріалів, украй важливих для вивчення історії краю у 20–50-х рр. ХХ ст., зберігався в архівах управлінь СБУ у Донецькій та Луганській областях. Значна кількість їх була присвячена подіям Другої світової війни. Протягом 1990-х – 2000-х рр. зазначені матеріали використовувалися у низці досліджень українських та зарубіжних істориків²⁶. Очевидно, що зникнення цих матеріалів 2014 р. у зв'язку з воєнним конфліктом на Донбасі негативно позначиться на перспективах об'єктивного аналізу минулого регіону у 40-і рр. ХХ ст.

Протягом кінця 1980-х – 2014 рр. значну роль у збереженні пам'яті про війну та її жертви відіграла діяльність регіонального відділення *Книги Пам'яті України* як частини загальносоюзного, а потім – загальноукраїнського комеморативного проекту. Його поява зумовлювалася прагненням знайти відповідь на не дуже зручне для влади питання ціни війни. Радянська держава, втративши у ній надзвичайно велику кількість населення – діапазон втрат, який називають історики та політики, коливається в межах 27–48 млн. осіб²⁷ – лише наприкінці 80-х рр. ХХ ст.

²⁵ T. PENTER, *Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953*, Essen 2010.

²⁶ V. SEMYSTYANA, *New Documentary Information about Maksym Bernats'kyi...*; Н. КУРОМІЯ, *Freedom and Terror in the Donbas...*; В.А. НІКОЛЬСЬКИЙ, *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.)*. Історико-статистичне дослідження, Донецьк 2003; Т. ПЕНТЕР, *Kohle für Stalin und Hitler...*; О.Б. ДОВРОВОЛЬСЬКИЙ, *Українське відродження на Донбасі в роки Другої світової війни*, [в:] *Діяльність підпілля ОУН на Сході України: зб. статей*, упоряд. П. ХОБОТ, Дніпропетровськ 2010, с. 50–68; Д.М. ТИТАРЕНКО, *Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації)*, Львів–Донецьк 2014.

²⁷ *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945*, ред. І. ГЕРАСИМОВ, Київ 2000, с. 564.

розпочала систематичну роботу з увічнення загиблих у лавах Червоної Армії. Основна робота на місцях мала бути зосереджена у місцевих (обласних) редакціях

Однією з найефективніших стала діяльність Донецької обласної редакції. Ще на початку 1980-х рр. з ініціативи ветеранських організацій при обласній організації Товариства з охорони пам'яток історії та культури було створено штаб пошукової експедиції „Згадаймо всіх поименно”. Мета експедиції передбачала встановлення та увіковічнення загиблих у боях за Донбас воїнів. Ініціативу було підтримано широким колом ентузіастів – ветеранами, краєзнавцями, вчителями шкіл та учнями. За п'ять років роботи в архівах було виявлено імена близько 50 тисяч загиблих солдатів та офіцерів, більшість із яких раніше були невідомими. Паралельно цій роботі виникла ідея створення обласної *Книги Пам'яті* для увіковічнення імен земляків, які були мобілізовані на фронт військкоматами і не повернулися з війни²⁸.

Згідно з рішенням Донецького облвиконкому, у листопаді 1989 р. розпочато діяльність робочої групи обласної редакції *Книга Пам'яті України* на чолі з ветераном війни І.І. Кулагою.

Робота зі збору даних, ставши частиною загальнодержавного проекту, забезпечувалася та підтримувалася на різних рівнях. Списки загиблих червоноармійців друкувалися у міських та районних газетах, що у разі реакції з боку родичів дозволило уникнути низки помилок, доповнити існуючі біографічні дані. Про пошукові та дослідницькі заходи регулярно повідомляли по радіо, телебаченню та в періодиці. Особливо великою була роль обласних газет „Донбас”, „Вечерний Донецк”, „Жизнь”, Донецької обласної державної телерадіокомпанії, які протягом всього часу роботи над *Книгою Пам'яті* широко інформували громадськість про перебіг діяльності та збір необхідних матеріалів²⁹. Допомога під час роботи над встановленням імен загиблих надавалася співробітниками архівів, обласних музеїв, музеїв на громадських засадах, зокрема народного музею „Донбас нескорений”. Фінансування видання регіональних *Книг Пам'яті* (списки загиблих формувалися за районами та містами)

²⁸ *Книга Пам'яті України. Донецька обл.: Заключний том „Безсмертя”*, гол. ред. кол. І.І. Герасимов, обл. редкол. Л.Д. Кіріченко і ін., Донецьк 1999, с. 9.

²⁹ *Ibidem*, с. 14.

здійснювалося за рахунок обласних бюджетів, залучалася також і спонсорська допомога. Станом на 1999 р. Донецькій області було видано 20 томів, до яких було внесено імена 240 тисяч бійців та командирів³⁰, 15 томів було видано у Луганській області³¹.

Очевидно, що певний і далеко не другорядний стимул для роботи редакцій відіграло позитивне ставлення до них на вищому державному рівні. Так, відомо, що батько другого президента України Леоніда Кучми в роки Другої світової війни воював у складі Червоної Армії і загинув під Новгородом, що викликало певне риторичне і емоційно обтяжене запитання, що по суті легітимізувало роботу редакцій: „Хто порухе могили таких як він, від Москви та до Берліну”³².

Робота зі встановлення імен загиблих під час бойових дій, померлих від ран на території Донецької та Луганської областей у роки війни та в повоєнний період солдатів та офіцерів Червоної Армії тривала і надалі. Важко переоцінити роботу зі встановлення імен загиблих і пропалих без вісті. Для багатьох родин томи *Книги Пам'яті*, що увічковічили імена загиблих на фронті, та *Книги Скорботи*, до яких увійшли імена загиблих під час нацистської окупації, стали ледь не єдиною пам'яттю про родичів, які згинули у воєнному лихолітті.

Під егідою Донецької обласної редколегії *Книги Пам'яті України* було видано також низку брошур автобіографічного або науково-популярного характеру, пов'язаних із учасниками підпільно-партизанського руху на Донбасі³³. У цих виданнях широко використовувалися спогади учасників підпілля, а також матеріали з місцевих архівів СБУ.

Трагічні події 2014 р. кардинально позначилися на роботі Донецького пошуково-видавничого агентства *Книга Пам'яті України*. Було порушено комунікацію між пошуковими колективами, які опинилися по різні боки лінії розмежування та політичних барикад, деякі з досвідчених

³⁰ *Ibidem*, с. 10.

³¹ *Книга Скорботи України. Луганська область*, т. 1: *Луганська обласна редколегія Книги Пам'яті та Книги Скорботи України*, ред. Є.Я. Свиридов, Луганськ 2001, с. 5.

³² Л.Д. Кучма, *Україна – не Росія*, Москва 2004, с. 453.

³³ Т.В. ЦЕЛІК, *Доля і час: історичний нарис*, Донецьк 2000; В.С. НАКОНЕЧНИЙ, *Партизанські портрети: історико-документальні нариси*, Донецьк 2003; В.С. НАКОНЕЧНИЙ, Є.В. СИТНИК, *Його звали Югов: історико-документальний нарис*, Донецьк 2004; Е.М. КРАВЧИНСЬКА, *Дорожче за все на світі. Документально-художній нарис*, Донецьк 2004; *Партизани Донецька. 1941–1943 зг.*, Донецьк 2006.

пошуковиків через ті чи інші обставини були змушені залишити регіон. Очевидно, що після завершення сьогоденної російсько-української війни на порядку денному як відповідь на більш актуальне і державне, і суспільне замовлення буде стояти створення нових *Книг Пам'яті* – загиблих вже в ці роки.

Важливим інструментом візуалізації образів минулого традиційно були музеї – обласні, міські, районні, музеї на громадських засадах, зокрема шкільні. Помітне місце в експозиціях цих музеїв займали створені ще в 70–80-і рр. ХХ ст. розділи, присвячені подіям Другої світової війни. Розпад СРСР, економічна криза 90-х рр. ХХ ст., смерть ініціаторів створення музеїв, як правило, учасників або свідків війни, поступове падіння уваги до подій війни відобразилися і на музейній сфері. Частина музеїв на громадських засадах припинили своє існування через брак коштів на утримання, передачі приміщень, де вони розміщувалися, на баланс інших установ, смерті керівників цих музеїв.

Помітним явищем у культурному житті Донбасу стало відкриття 2008 р. в парку Ленінського комсомолу на базі меморіалу „Визволителям Донбасу” музею історії Великої Вітчизняної війни як філіалу Донецького обласного краєзнавчого музею. Розміщення його в центрі проведення урочистостей з нагоди Дня Перемоги та Дня визволення Донбасу зумовило достатньо високий рівень відвідування музею і в подальшому, з 2014 р., сприяло перетворенню його на вагомий чинник військово-патріотичної пропаганди у так званій „ДНР”.

Важливим елементом меморіального простору регіону були пам'ятники, присвячені подіям минулої війни. Упродовж середини 60–80-х рр. ХХ ст. центральним серед них був розташований на стику Донецької, Ворошиловградської та Ростовської областей комплекс на Савур-Могилі. Влітку 1943 р. Савур-Могила, яка мала важливе стратегічне значення, стала епіцентром запеклих боїв, що коштували життя тисячам радянських солдатів. Меморіал було відкрито 1967 р. за присутності десятків тисяч мешканців Донецької, Ворошиловградської та Ростовської областей, делегацій з багатьох регіонів Радянського Союзу. Біля підніжжя меморіалу звели оглядовий майданчик із технікою періоду війни³⁴.

³⁴ *В пам'яті народної*, авт.-сост. С.Д. Бердник и др., ред. П.Т. Тронько, Київ 1985, с. 144–145.

Те значення, яке надавалося цьому місцю упродовж усього часу його існування (меморіал було повністю зруйновано під час бойових дій між українськими та сепаратистськими і російськими збройними формуваннями 2014 р., відновлено 2022 р.³⁵), артикулювали наступні рядки: „Міус-фронт. Савур-Могила. Місця, відомі кожному донбасівцю, місця, овіяні безприкладним героїзмом радянських воїнів у роки Великої Вітчизняної війни”³⁶.

З 1984 р., після завершення будівництва у парку імені Ленінського комсомолу Донецька пам’ятника „Визволителям Донбасу”, той став центральним місцем проведення комеморативних заходів не лише міста, а й навколишніх сіл і містечок, з нагоди Дня Перемоги та Дня визволення Донбасу (8 вересня) від окупації. На території Ворошиловградської області місцями, символічне значення яких виходило за межі локального контексту, були монументи „Україна – визволителям”, споруджений в селищі Мілове, та пам’ятники членам підпільної організації „Молода гвардія” у Краснодоні та Ровеньках³⁷.

Традиційно місцями урочистостей на локальному рівні ставали пам’ятники, споруджені на могилах загиблих під час оборони або визволення краю радянських солдатів, військовополонених, встановлені на честь відомих земляків, що відзначилися в роки війни. З числа зареєстрованих станом на 1987 р. 2399 пам’ятників історії, монументального мистецтва, археології, містобудівництва на території Донецької області та 1644 – на території Ворошиловградської області, значна кількість була присвячена подіям або персоналіям Другої світової війни, пов’язаним із Донбасом³⁸.

Після 1991 р. тенденція використання цих місць пам’яті не зазнала серйозних змін, хоча меморіальний ландшафт став більш поліфонічним за рахунок включення місць, пов’язаних із геноцидом єврейського населення в різних населених пунктах, долею загиблих у період окупації

³⁵ *Вечный огонь впервые с 2014 года зажгли на Саур-Могилах в ДНР*, <https://ria.ru/20220909/saur-mogila-1815550351.html> (доступ: 28 IX 2022).

³⁶ *Безсмертя полум’яних літ. Матеріали і документи про святкування 30-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників*, с. 156.

³⁷ *В пам’яті народної...*, с. 112, 114–115, 117.

³⁸ *Пам’ятники історії і культури Української ССР. Каталог-справочник*, с. 78–99, 132–155.

вихованців дитячого притулку Макіївки³⁹. Певним свідченням переосмислення минулої війни, формування культури толерантності стало облаштування цвинтарів та встановлення хрестів на місцях, де були поховані німецькі солдати та військовополонені.

Помітним фактором соціалізації молоді, проведення військово-патріотичної роботи у школах протягом тривалого часу був курс „Початкової воєнної підготовки”, який здебільшого вели колишні відставні офіцери, в тому числі і учасники війни. Фактор часу, суттєво послабив рівень емоційної наближеності подій Другої світової війни до школярів. Падіння „залізної завіси”, розпад СРСР, зникнення з лексики поняття „потенційного ворога” в комплексі послабили мобілізаційний потенціал пам’яті про Другу світову війну і рівень її політичної інструменталізації.

Основним засобом формування пам’яті про війну став шкільний курс історії. Краєзнавчий компонент було представлено навчальним посібником *Історія рідного краю*, підготовленим викладачами історичного факультету Донецького державного університету та Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти⁴⁰.

Питанням історії війни, збереження пам’яті про неї було присвячено низку заходів у системі позашкільної освіти. Так, протягом 1990-х – 2000-х рр. на Донеччині проводилися акції „Ми пам’ятаємо про вас”, „Школярі Донбасу ветеранам”, „Дорогами партизанської слави та підпільного руху”, „Пам’ятники розповідають”, „Ми пам’ятаємо їхні імена”, „Герої серед нас”, „В’язні концтаборів”, „Діти війни”. Найбільш масштабними аж до подій 2014 р. були заходи у рамках акції „Вахта пам’яті”. Координацію дій і науково-методичний супровід забезпечувало обласне Пошуково-видавниче агентство „Книга Пам’яті України” на чолі з її незмінним керівником І. Кулагою, міський історико-краєзнавчий клуб „Пошук”, обласний центр туризму та краєзнавства учнівської молоді Головного управління освіти Донецької області⁴¹.

³⁹ Е. Смирнова, *Заглянув в кладовую, я увидела сложенные в штабель тела детей*, „Факты” (Донецк) 2011, 23 июня.

⁴⁰ Р.Д. Лях и др., *История родного края (Часть вторая)*. Учебное пособие для 10–11 классов, Донецк 1998, с. 320.

⁴¹ О.О. Герон, І.І. Кулага, *Через роки пам’ять проростає. Із досвіду роботи зразкового музею „Подвиг” ЗОШ № 93 м. Донецька*, Донецьк 2001, с. 5.

2004 р. на Донеччині за ініціативи Донецького обласного центру туризму та краєзнавства учнівської молоді, краєзнавчого загалу було започатковано проведення щорічної регіональної конференції „Південно-Східна Україна: зі стародавності у XXI століття”, в програмі якої роботи, пов'язані із тематикою історії Другої світової війни, посідали вагомe місце. Так само ця ж проблематика часто зустрічалася серед досліджень юних істориків-початківців – членів Малої академії наук.

Соціальні та політичні процеси, що відбувалися в Україні і довкола України в останні десятиліття, надзвичайно загострили питання оцінки та переоцінки історичного минулого. Протягом переломних в житті українського суспільства років відбулися суттєві зміни е сприйнятті подій Другої світової війни, зокрема і на Донбасі. Ці зміни зумовлювалися розпадом однієї і формуванням іншої політичної системи, деідеологізацією суспільного життя, збільшенням тематичного спектру досліджень, зменшенням числа табуйованих тем, розширенням доступу до джерел. Вони певною мірою відобразилися в історіографічному, музейному, меморіальному, освітньому дискурсах. Особливості репрезентації подій Другої світової війни в пізньорадянському та пострадянському Донбасі були нерозривно пов'язані з процесами, що відбувалися в українському суспільстві і характеризувалися високим рівнем політизації пам'яті про минулу війну. Очевидним виходом із цієї ситуації було б утворення інклюзивної версії історії минулої війни, яка б охопила досвід боротьби проти нацизму і Червоної Армії, українського націоналістичного руху, розглядала б взаємини між різними політичними силами та етнічними групами з перспективи досвіду і травм цих спільнот, долі пересічної людини, яка опинилася в епіцентрі військового протистояння. Українському суспільству, українським історикам як на загальнодержавному, так і регіональному рівні не вистачило часу для побудови виваженого, антропоцентричного історичного наративу минулої війни, а політикам – волі для відмови від використання в політичних цілях старих і нових міфологізованих образів та символів минулої війни.

BIBLIOGRAFIA • BIBLIOGRAPHY • БІБЛІОГРАФІЯ

Źródła drukowane • Printed primary sources • Оpubліковані джерела

- Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945*, ред. І.О. ГЕРАСИМОВ, Київ 2000.
- Безсмертя полум'яних літ. Матеріали і документи про святкування 30-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників*, Київ 1975.
- В памяти народной*, авт.-сост. С.Д. БЕРДНИК и др., под. общ. ред. П.Т. ТРОНЬКО, Київ 1985.
- ВАСИЛЬЕВ В.П., *Уроки мужества: о героях Краснодарского подполья и слетах „Молодогвардейцы наших дней”*, Донецк 1988.
- ВОЛОБУЕВ О.В., КУЛЕШОВ С.В., *Очищение. История и перестройка*, Москва 1989.
- ГЕРОН О.О., КУЛАГА І.І., *Через роки пам'ять проростає. Из досвіду роботи зразкового музею „Подвиг” ЗОШ № 93 м. Донецька*, Донецьк 2001.
- ГЛАВАН З.Т., *Слово о сыновьях: Повесть*, Донецк 1987.
- ГОРДЕЕВ А.Ф., *Подвиг во имя жизни (об антифашистской деятельности подпольной комсомольской организации „Молодая гвардия”)*, Днепропетровск 2000.
- ГРИНЕВИЧ В.А., *Расколота память, [в:] Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа*, Москва 2005, с. 419–435.
- ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ О.Б., *Українське відродження на Донбасі в роки Другої світової війни, [в:] Діяльність підпілля ОУН на Сході України: зб. статей, упоряд. П. ХОБОТ, Дніпропетровськ 2010, с. 50–68.*
- Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Известные и неизвестные страницы истории*, Донецк 2008.
- ДОНЦОВ П.Ф., *Мемориальный музей „Памяти погибших”: Путеводитель*, Донецк 1987.
- ИВАНЦОВ К., *„Молодая гвардия”: правда, вымысел, клевета (Выбранные места из публикаций в периодике)*, Луганск 1996.
- ИВАНЦОВ К., *Старшая сестра: рассказы*, Донецк 1988.
- ЛЯХ Р.Д., НИКОЛЬСКИЙ В.Н., НЕСТЕРЦОВ В.Д., ЛИХАЧЕВА Л.Б., БЕСПАЛОВ Н.Е., *История родного края (Часть вторая). Учебное пособие для 10–11 классов*, Донецк 1998.
- Книга Пам'яті України. Донецька обл.: Заключний том „Безсмертя”*, гол. ред. кол. І.О. ГЕРАСИМОВ, обл. редкол. А.Д. КІРІЧЕНКО, Донецьк 1999.
- Книга Скорботи України. Луганська область, т. 1: Луганська обласна редколегія Книги Пам'яті та Книги Скорботи України*, гол. ред. Є.Я. СВИРИДОВ, Луганськ 2001.

- КРАВЧИНСЬКА Е.М., *Дорожче за все на світі. Документально-художній нарис*, Донецьк 2004.
- КУЛАГА И.И., ФАЙНШТЕЙН Д.И., *Граница проходила через сердца*, Донецьк 1996.
- КУРОМІЯ Г., *Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки*, Київ 2002.
- КУЧМА Л.Д., *Україна – не Росія*, Москва 2004.
- НАКОНЕЧНИЙ В.С., *12-08 не виходит на связь*, Донецьк 1998.
- НАКОНЕЧНИЙ В.С., *Партизанські портрети: історико-документальні нариси*, Донецьк 2003.
- НАКОНЕЧНИЙ В.С., СИТНИК Є.В., *Його звали Югов: історико-документальний нарис*, Донецьк 2004.
- НЕМЯТИЙ В.М., *Ішла війна народна...*, [в:] *Про минуле – заради майбутнього*, упоряд. Ю.І. ШАПОВАЛ, редкол. І.Ф. КУРАС, Київ 1989, с. 125–137.
- НІКОЛЬСКИЙ В.М., *Підпілля ОУН (б) у Донбасі*, Київ 2001.
- НІКОЛЬСЬКИЙ В.М., *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження*, Донецьк 2003.
- ОУН на Донеччині (збірник документів та матеріалів)*, т. 1, упоряд. О.Б. ДОВРОВольський, Донецьк 2013.
- Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник*, Київ 1987.
- Память на века. Свод военных заборонений на території Донетчини*, сост. В.А. АНДЕНКО, Донецьк 2011.
- Партизаны Донецка. 1941–1943 гг.*, Донецьк 2006.
- ПЛИСКО Г.Г., *Матери молодогвардейцев. Документальные очерки*, Донецьк 1989.
- Реабілітація репресованих: законодавство та судова практик*, ред. В.Т. МАЛЯРЕНКА, Київ 1997.
- САМСОНОВ А.М., *Знать и помнить: Диалог историка с читателем*, Москва 1988.
- СМИРНОВА Е., *Заглянув в кладовую, я увидела сложенные в штабель тела детей. „Факты (Донецк)“* 2011, 23 июня.
- ТЕПЛЯКОВ Г.В., *Испытание верности. Документальные повести и рассказы*, Донецьк 1995.
- ТИТАРЕНКО Д.М., *Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації)*, Львів–Донецьк 2014.
- ЦЕЛІК Т.В., *Доля і час: історичний нарис*, Донецьк 2000.
- KUROMIYA H., *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s–1990s*, Cambridge 1998.
- PENTER T., *Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953*, Essen 2010.
- СЕМУСТУАНА V., *New Documentary Information about Maksym Bernats'kyi, a Leader of the Ukrainian Underground in Eastern Ukraine during World War II*, „Harvard Ukrainian Studies” 1994, vol. 18, no. 3–4, pp. 305–327.

Netografia • Internet sources • Нетографія

Вечный огонь впервые с 2014 года зажгли на Саур-Могиле в ДНР, <https://ria.ru/20220909/saur-mogila-1815550351.html> (доступ: 28 IX 2022).

Oksana Tytarenko

DRUGA WOJNA ŚWIATOWA W DYSKURSIE SPOŁECZNO-POLITYCZNYM I HISTORYCZNYM W DONBASIE (1985–2014)

Streszczenie. Autorka bada odzwierciedlenie wydarzeń II wojny światowej w dyskursie społeczno-politycznym i historycznym w Donbasie w okresie pierestrojki Gorbaczowa oraz w czasach niepodległej Ukrainy. Następujące czynniki spowodowały istotne zmiany w postrzeganiu tematyki wojennej: deideologizacja życia publicznego, rozszerzenie tematyki badań historycznych, możliwość dostępu do źródeł archiwalnych, które wcześniej były niedostępne. Przemiany te znalazły odzwierciedlenie w badaniach historycznych, edukacji, upamiętnianiu wydarzeń i uczestników wojny, którym wcześniej nie poświęcano wystarczającej uwagi. W tym okresie najaktywniej analizowano następujące zagadnienia: operacje wojskowe na terytorium Donbasu w latach 1941–1943, życie codzienne w regionie pod okupacją nazistowską, charakterystykę sowieckiego i nacjonalistycznego podziemia. Szczególną uwagę zwraca się na działalność Ukraińskiej Księgi Pamięci, która podkreśla straszną cenę wojny i umożliwiła setkom tysięcy rodzin poznanie losów i miejsca pochówku swoich bliskich, którzy zginęli w czasie konfliktu. Jednocześnie upolitycznienie wątków historycznych w dużym stopniu wpłynęło na świadomość społeczną i przyczyniło się do eskalacji konfliktu w Donbasie w 2014 r.

Słowa kluczowe: dyskurs społeczno-polityczny, druga wojna światowa, Wielka Wojna Ojczyźniana, Donbas, pierestrojka, deideologizacja, polityka historyczna

Oksana Tytarenko

THE WORLD WAR II IN THE SOCIO-POLITICAL AND HISTORICAL DISCOURSE IN THE DONBAS (1985–2014)

Summary. The article examines the peculiarities of the reflection of the events of the Second World War in the socio-political and historical discourse in the Donbas during the „perestroika” period in the USSR and in the conditions of Ukrainian independence. The deideologization of public life, the emergence of new topics of historical studies, the access to archival sources, which were not available before, have caused significant changes in the perception of the topic of the war. These transformations were reflected in historical research, education, in the memorialization of events and participants of the war, which had previously received insufficient attention. The most actively researched topics during this period were: the everyday life in the region under the Nazi occupation, the activity of the Soviet and nationalist underground,

the military campaigns on the territory of Donbas in 1941-1943. Particular attention is given to the activities of the „Book of Memory” of Ukraine, which highlighted the cost of the war and allowed hundreds of thousands of families to find information about the fate and place of burial of their relatives who died during the war. At the same time, the politicization of historical topics by different political actors greatly influenced the public mood and contributed to the escalation of the conflict in Donbas in 2014.

Keywords: socio-political discourse, World War II, the Great Patriotic War, Donbass, „perestroika”, de-ideologization, historical politics

WHY MUST THE UKRAINIAN WAR HAVE HAPPENED? HOW DID THE WEST IGNORE THE SIGNS OF IMPENDING TRAGEDY?

Summary. The article is going to reflect on the variety of origins leading to the current armed conflict in Ukraine. It will adopt the interdisciplinary approach, mainly sociological, political, and historical. Thus, instead of focusing on one important issue, I will try to gather the collective cause of the ongoing tragedy. The elaboration will analyse the recent history of the relations between Russia and the Western countries, and try to place the role of Ukraine in it. The main errors regarding the foreign policies of the West, as well as those regarding the Euro-Atlantic integration will be pointed out, too. The other issues that the Western world is facing will not remain unmentioned. It will be demonstrated what could have been done, so that the conflict had never broken out. The assessment of the current circumstances will provide suggestions what the countries should do to avoid any similar dramatic scenario in the future. Finally, I will consider several possible outcomes of the present situation. Apart from describing the pure facts available in the literature, I will share with my own experiences in the West, in Russia, and in Ukraine. I will stress how the phenomenon of propaganda is affecting the population. I will try to combine the general knowledge with the perception of the facts by ordinary people.

Keywords: Ukraine, Russia, war, NATO, Euro-Atlantic integration, society, propaganda

1. The socio-political aspects

Having lived in the UK for quite a long time now, far away from the War Zone, but also far enough from the other problems typical for Central and Eastern Europe, I made an interesting observation. The understanding of Eastern politics in the West seems to lack certain very important elements. It does not only regards the UK itself. Unlike the Eastern Europeans, the Westerners may be unfamiliar with multiple nuances typical to Eastern countries and relations,

which shape the politics over there. Therefore, the ignorance of some tiny but crucial details might have affected the general perception of the recent events in Ukraine from the point of view of the Western European and American Academia.

The problem appears to be quite common among the academics who major in politics. If it comes to the 2022 Russian invasion of Ukraine, most of them, without a doubt, blame Vladimir Putin for the bloody ongoing tragedy. Some political analysts would argue that the responsibility is shared amongst the president's entire narrow group of cronies (where Putin is the most powerful voice anyway).¹ In any case, there is little doubt that the current Russian president is the main person accountable for this diabolic decision. It is also widely agreed that the way things that are happening now are reprehensible.

However, during one of the academic debates at the University of Reading in England (where I am writing up my PhD on Internal Policies of Ukraine), a question was asked: „Was it wise for states such as the UK to suppose that they could bring Ukraine into the Western orbit without that posing a serious (...) challenge to a Russia led by Putin?“. The very question made me feel quite uncomfortable. It felt as if the whole problem was totally misunderstood. If I were to answer this question, my first notion would be that Putin's Russia has been underappreciated by the Western world since the new Russian leader, first as the Prime Minister (in 1999), and then as the President (in 2000) came to power. The troubles had commenced even before the infamous 2007 Munich conference, during which, in the aftermath of Putin's speech, Russia was assessed to make a U-turn in its politics.² I am referring here to the events such as the Second Chechen War, the Litvinenko case,³ and a few other issues, including mysterious murders of Russian journalists,⁴ etc. After the conference, the signs of Russian authoritarianism heading towards totalitarianism became even more visible.

¹ C. BELTON, *Putin's People. How the KGB Took Back Russia and Then Took on the West*, London 2020, pp. 448–500.

² M. STUERMER, *Putin and the Rise of Russia*, London 2008, pp. 14–24.

³ *Vide*: A. GOLDFARB, *Death of a Dissident: The Poisoning of Alexander Litvinenko and the Return of the KGB*, London 2007.

⁴ M. BENNETTS, *I'm Going to Ruin Their Lives. Inside Putin's War on Russia Opposition*, London 2016, pp. 17–19.

Undoubtedly, the attitudes across the different Western states varied significantly. As it is commonly believed, the Anglosphere nations have probably had a tougher stance on Putin's government than the majority of continental Western European states. However, the above mentioned university debate, which took place after the invasion had begun, was in the UK. It only proved that well-educated specialists were still unaware how much damage people in power like Vladimir Putin could do.

My main argument is that the collective West has never been naïve whilst trying to „westernise” Ukraine simply because the Ukrainians wanted it themselves. All the failures resulted from the fact that the West should and could have done a lot more in order to achieve this goal before the situation became so perilous. The Western actions were simply insufficient.

2. The beginning of the full scale invasion

Before the Russo-Ukrainian War escalated to such an extent (it may not be forgotten that it had been continuing since 2014). Putin had demanded from the West a neutral status for Ukraine by banning its accession to NATO (which *de-facto* signified a very un-neutral status of the country, similar to that of Lukashenka's Belarus or Nazarbayev's Kazakhstan), as well as the withdrawal of the NATO troops from the Easternmost countries of the Alliance. The West (mainly the US and the UK) called it 'non-starters'. In my opinion, it was only a language of diplomacy, for some leaders and politicians of the Western powers would not mind the „neutrality” of Ukraine and *de-facto* letting it back to the Russian sphere of influence. Nonetheless, removing troops from the existing NATO countries would literally mean „The Russians dictating the US (and to the lesser extent the other allies) what to do”. This has never been even a remote possibility. Putin was well-aware of that. He might have only counted on the Western lack of unanimity and wilful turning back on Ukraine. Nonetheless, 'selling' Ukraine to the mercy of Putin's Russia, amongst other reasons, would not have been considered a good PR. Therefore, it was denied, too. Eventually, on the 24th of February 2022, the Russian Armed Forces commenced a full attack on the sovereign state of Ukraine.⁵

⁵ M. GALEOTTI, *A Short History of Russia. How to Understand the World's Most Complex Nation*, London 2022, pp. 208–223.

3. Russia is always one step ahead

As the course of events shows, Russia has always been one step ahead. During the 2008 Georgian War, the Western countries did very little to react. In fact, they did not know how to react. It was a great surprise to everybody.⁶ Of course, the situation in Georgia was completely different. The war (with a number of ceasefires) has been ongoing since the collapse of the USSR or it is even possible to claim (in the case of Abkhazia) that it had begun before the Soviet Union was formed. South Ossetia might have been nothing more than a Russian client state (more similar to Transnistria) but the history of Abkhazia has been a little different.

After the Ukrainian invasion, the stance of the Abkhaz politicians became even more pro-Russian, hence, the true objectives of the unrecognised Abkhaz authorities suddenly became very unclear, whether their ambition was the protection of their ethnicity (which has never been the case in South Ossetia) or nothing more than protecting Russia in its anti-Western rhetoric.⁷ Though this is a topic for another elaboration. Nevertheless, in that conflict (at least in the direct aftermath of it) it was not yet possible to claim that only one side was to blame. From the current point of view, it may be more disputable.

The Ukraine crisis had a completely different scenario. It was an artificially started war after the significantly long lasting peace, in which Putin used the pretext of the far-right Ukrainians repressing the Russians and Russian-speakers inhabiting Ukraine. The Kremlin's unexpected strategy of the hybrid war, once again, surprised the Western world, which signified that Russia was one step ahead one more time. The assistance that the Western countries are providing now should have already been provided eight years ago during the described crisis. Likewise, the answer to the above-mentioned Georgian conflict should have been proportionally stronger, too. Following this logic, the answer of the West to the current crisis ought to be even more powerful. Despite the general positive assessment of the Western unity and the collective reaction, only with

⁶ M. MALEK, *Georgia & Russia: The „Unknown” Prelude To The „Five Day War”*, „Caucasian Review of International Affairs” 2009, vol. 3, no. 2, pp. 227–232.

⁷ N. MIKHELIDZE, *After The 2008 Russia-Georgia War: Implications for the Wider Caucasus and Prospects for Western Involvement in Conflict Resolution*, „Documeti Istituto Affari Internazionali” 2009, issue 1, p. 6.

few setbacks, in my opinion, the response is still far from the proper one. In the next sections, I will attempt to explain the whys and wherefores, as well as to indicate the failures of its insufficient implementation.

4. The Russians continue to threaten

Since the beginning of the War, the Russian officials: Putin himself, but also the former president and prime minister Dmitriy Medvedev (it looked as if he was purposefully assigned to this role), a few other politicians, and several journalists from the mainstream television channels such as *Channel One*⁸ and *RTR Planeta*⁹ have been constantly threatening that the Russian Federation may use the nuclear weapons. Probably, it frightened much of the Western public, some Western politicians (who, after all, represent this public). The question that ought to be taken into consideration in such circumstances is: why is it us who should we be afraid of the nuclear war, rather than Russia itself? We do also have nuclear weapons, after all.

As the War in Ukraine has shown, our conventional weaponry appears to be much more effective. The next interesting question is the following. Why does Russia put itself into a position of blackmailing us if the people in the Kremlin (rather than Putin himself) are perfectly aware that the nuclear attack on any Western ally would likely lead to a scenario, in which Russia as a state would cease to exist. Even the use of tactical warheads in Ukraine only, will also probably encounter a very decisive reaction. Obviously, nobody desires an Armageddon but the Russian leadership counts on the Western common sense, simultaneously excusing themselves from keeping it. Perhaps, the threats against Russia should have been louder and harsher from the very first day of the invasion. Perhaps, the West should loom over its threats, so they would sound so real, that the people in the Kremlin began to believe in them genuinely, and became so frightened, realising that if Ukraine had been attacked at the first place, the imminent full

⁸ Channel One – TV programme *Время покажет* from 26.04.2022 – reference to Russian foreign minister Sergey Lavrov's words about the risk of nuclear conflict, <https://www.1tv.ru/> (access: 26 IV 2022).

⁹ RTR Planeta – TV programme *Вечер с Владимиром Соловьёвым* from 28.04.2022 – discussion amongst the Russian journalists regarding the risk of nuclear conflict, <https://vgtrk.ru/rtrplaneta> (access: 26 IV 2022).

counterattack actually may have come true. This might have stopped the numerous atrocities and war crimes committed by the Russian military in the territory of Ukraine. As long as we are much stronger than Russia, such a stance of the American and European politicians would pay off. Instead, we chose to observe the situation, condemn the Russians, namely, accept it, as it happened.

Summing up, from the very beginning, the Western politics should have been conducted the other way around. In fact, it is us who should always be one step ahead. We should have made more efforts to make sure that the basic freedom, human rights and democracy have been followed since the 1990s when Russia was economically weaker and there were real chances that it would become a democratic country one day in the future. Actually, we ruined these opportunities.

5. What the West is doing now

Considering the circumstances, the question arises what the West should do now. There already exist a variety of opinions. At the beginning, we have to realise, though, the less we do and, simultaneously, the more we allow the Putin's regime to do, the bigger likelihood of an even greater escalation, including, at the worst case scenario, the full III World War with the use of the nuclear weapons. Certainly, it does not have to go that far. I am only arguing that the passiveness brings us closer to such or even a slightly less dreadful (but still horrid enough) scenario.

During the first phase of invasion, there were strong voices of opposition when a no-fly zone over Ukraine was an issue. The analogous problem occurred when it came to the transfer of the American-built, Polish fighter jets to the country. The restraints aimed not to provoke Russia and, obviously, to avoid the World War Three. Actually, these restraints only made Russia a little bit stronger at that time. The fear built in the West reflected by the indecisive policies turned out to be a perfect fitting element of the propaganda machine. The issue will be discussed further in this article.

On the other hand, it cannot be denied that if the war spread into the wider area, the eventual death toll might be much larger, especially if nuclear weapons were to be used. However, that is only a guess. In fact, Putin never needed any particular actions to be provoked. The regime has been perfectly capable

of coining them by itself. It is reasonable to claim that if Putin wanted to attack NATO countries, he would do it anyway using any illogical pretext, like he did many times before. If he did not want it, he would not do it no matter how many planes or other equipment we would deliver to Ukraine.

Whether looking (even having provided some military support) at dying children, women, and men, as if it was a chess game, is moral is not so easy to answer. To tell the truth, whether the bombs fall on Kyiv, Warsaw, or London, they kill the identically good people. Sometimes, we have to forget about the national borders and defend the greater values, such as basic freedom and justice. These words were quoted many times „It is not the war between Ukraine and Russia. It is a war between freedom and tyranny”. Together, we may be able to save many lives, and the total death toll may actually fall down at the end of the war. Whether or not NATO should intervene, risking a potential nuclear war but also enlarging the chances of bringing everything back to peace much faster, remains an open question. I guess very few people would be able to make such a decision. It would resemble a lottery.

However, it seems probable that nobody will have to make it, anyway. The Ukrainians, having made significant gains at the battlefield, forced the Russian commanders to take more extreme steps. The Kremlin announced the *de-jure* partial mobilisation (the programme, which has already had numerous failures, which rarely take place when the draft has been announced in most of the countries in the recent history). The countries considered „Putin’s allies” implied to him during the recent Samarkand summit that they were losing patience due to their disappointment of the Russian policies. At the beginning of the „Special Military Operation”, the censorship in Russia has reached the levels unseen since the times of the USSR. Even the use of words „war” or „invasion” were punishable by law. Many people were arrested. Many others fled the country. Now, more and more people who hold the political post openly criticise Putin’s assessment of the situation. Unfortunately, it may lead to Putin wishing to use his last resources. If the stance of the Western nations was stronger at the very beginning, Putin would not be left so isolated with very few options left (including the button to the bomb). Luckily, there are still people in the Kremlin who can stop him but this might turn into a fight for power in Russia itself and maybe a civil war of unpredictable scale. In such a case, it is not possible to foresee what policies the new authorities will introduce, either. It is probable, though, that, at the time, Russia will be already on a verge of bankruptcy.

6. The Eastern enlargement of the pro-Western institutions

It was discussed what opportunities the Western countries are having at the moment (and what they have been having recently due to the constant and dynamic changes of the overall situation). Nonetheless, there were things that could have been done in earlier the past (until 2021), which would have allowed to shun the whole tragedy. First of all, the process of Euro-Atlantic integration for Ukraine and other aspirant countries could be instigated much sooner and performed much faster.

As it was assumed that Russia was always one step ahead, the obvious question arises why the answer of the West was always delayed. In order to try to answer it, let us have a closer look at the end of communism in Europe in 1989. Poland, Czechoslovakia, Hungary, and a few other countries were totalitarian regimes at the time, *de-facto* cut off economically from the free world. With regard to three above-mentioned ones, it took them ten years only to join NATO.¹⁰ It took them just fifteen years to join the EU. The process included the changes of the whole political systems, judiciaries, law enforcements, and so on. In comparison, let us look at the Balkan countries, which have unsuccessfully been attempting to join the EU for more than 20 years. Of course, the Yugoslav Wars have been the main cause. However, when the conflicts finished, the states have significantly changed. Moreover, the wars did not cover all the nations of the region (such as [North] Macedonia and Albania). Those countries, unlike Poland, Czechoslovakia, and so on, were already flawed democracies, rather than totalitarian communist regimes at the beginning of their European and Euro-Atlantic path. The same can be said about the post-Soviet Western-oriented states like Ukraine but also Moldova, and Georgia.

The Western institutions, particularly the European Union, became dissuaded from the further enlargement after Bulgaria and Romania had joined the latter organisation.¹¹ The problems of corruption in those countries significantly exceeded the threshold of tolerance of the whole European structure. The problem of the enlargement fatigue incurred. However, the question is how

¹⁰ This is referred to the Czech Republic only, rather than the whole of Czechoslovakia; Slovakia needed five additional years to join NATO.

¹¹ G. GOTEV, *Romania and Bulgaria were not ready for accession, EU auditors confess*, <https://www.euractiv.com/section/enlargement/news/auditors-romania-and-bulgaria-were-not-ready-for-accession/> (access: 16 VI 2023).

big the corruption problem in a limited number of member states is, in comparison to the problem of bombing the entire cities in a neighbouring country. It has to be looked at economically, ethically and morally, as well as from the point of view of the regional security.

The enlargement of NATO went a little smoother, although it also experienced serious problems, and it has not definitely finished, either. As it will be proved later, the indecisiveness was one of the main reasons that led to the current Ukrainian conflict.

It seems that after the accession of Romania and Bulgaria to the EU, the enlargement process simply stopped (save Croatia, which had already been significantly more developed than the rest of the candidates). The other Balkan countries, Türkiye, and pro-Western oriented post-Soviet countries could only wait. Not only were their perspectives of accession in the foreseeable future *de-facto* unreal but also the negotiations did not move forward, at all. In the case of Türkiye, the process has been officially frozen. In the case of North Macedonia (earlier: the Republic of Macedonia), it was frozen for many year before unfreezing it this year. Nevertheless, the other countries, which had open negotiations were also *de-facto* at standstill. Considering all the candidate countries together, only three new negotiations chapters have been closed during the last sixteen years. It is longer than the whole accession process of the post-communist countries, which had entered the EU, as the first ones.

I have been conducting a research on the internal corruption in Ukraine for four years now. According to the independent institutions such as Transparency International,¹² the corruption in Ukraine has been much more widespread than in Romania, and Bulgaria, and some EU candidate/aspirant countries such as Kosovo, North Macedonia, and Serbia. However, Albania and Bosnia and Herzegovina had similar results to Ukraine (only a few points fewer than the latter). Moreover, as of 2021, the perception of corruption in Hungary was higher than in Romania and only a little lower than in Bulgaria. A NATO member and EU candidate – Türkiye – has also a very high level of corruption.

However, it must be added that during the last eight years, the perception of the phenomenon in Ukraine dropped by around 35 points. Thus, as long as there is a political will, which is not lacking in contemporary Ukraine, the corruption may be defeatable to a notable extent. Beyond any doubt, the problem

¹² Transparency International, <https://www.transparency.org/en/cpi/2021> (access: 24 VI 2023).

of corruption would have been more resolvable for the Western society than an armed conflict, like the current one. It could have been avoided if Ukraine had already been an integral part of the *so-called* Western world.

The euphoria caused by the end of the Cold War sped up the process of integration of Eastern Europe with the West. Many authors used to predict the coming of the new peaceful era.¹³ When the first obstacles occurred, it all stopped, as if the earlier hopes were all gone. Let me return to the academic discussion quoted at the beginning of this article. „Was it wise for states such as the UK to suppose that they could bring Ukraine into the Western orbit without that posing a serious (...) challenge to a Russia led by Putin?” If Putin’s Russia is concerned, I barely think so. Actually, this should have been done much faster without depending on any Russia’s opinion. The hitherto policies, considering Putin’s regime a negotiable partner, directly led to the current situation. Ukraine (and Georgia) should have already been accepted in NATO at least a few years ago. Likewise, the Balkan countries should have already been the members of the EU. Ukraine, Georgia, and Moldova should be at the point of accession negotiations approximately at the current time. Then, it would be much less likely that Russia would conduct any of „its military operations” now. The problem of overwhelming corruption in some of the new EU and NATO countries would have been either in major part solved by now or, if it still required much work, it would be easier to cope with it (especially if the countries were inside rather than outside) than with the military invasion. Although this debate frequently appeared in the Polish, Ukrainian, Romanian, Lithuanian, Latvian, Estonian, and Georgian discourse, it was largely incomprehensible in the most Western European countries. It also regarded countries such as the UK, which has probably become the closest Ukrainian ally in the whole of Western Europe.

7. The democratic deficit

The additional difficulty comes from the resistance of several Western leaders who are afraid of admitting new members to either of the two organisations referring to the democracy deficit existing in the so-called „fresh democracies” like Hungary or Poland. No matter if the *Democratic Deficit* really exists, its presence

¹³ *Vide*: F. FUKUYAMA, *The End of History and the Last Man*, London 2006.

in the discourse deters some Western countries from the EU (and maybe also NATO) enlargement. They appear not to consider the fact that these problems do not directly result from the shorter time of these countries being democracies. Let us what happened to the US during the Donald Trump's tenure, a country that had been the world model for democracy for so many years. Alternatively, imagine what might have happened to the Western unity, if Ms. Le Pen had won the presidential election in France (which is still possible in the future). At the time of writing the article the results of the Italian parliamentary election are not known yet. However, Ms. Meloni (who is leading in the polls to become a new Prime Minister) may threaten the Western unity in the same way as Mr. Trump, Mr. Orbán in Hungary, the other populist and radical governments elsewhere. The policies conducted by such politicians bring significant risks that the EU (or other pro-Western international organisations) will be inefficient on the global stage.¹⁴ Thus, the Western division may origin equally from older democracies, as well as from the new democracies. However, at this point, Ukraine is hardly a candidate to produce this kind of a burden in the unified West. The populism is not the sole problem that divides the West, though.

8. The Western division

The long-lasting division of the West is, in fact, another factor that has strongly contributed to the current crises. The different voices (in reference to Russia, the harsher ones like American, British, Polish, or Baltic versus the lighter ones like French, German, and Italian) frequently made the common Western response inconsequential, while Russia's strength depended on its unity, i.e. on the basis: „whatever Putin has said, it is sacred”. These two forms of governance are, of course, balanced by the incomparably stronger West in economic terms, in comparison to Russia. It is also understandable from the point of view of countries such as Germany and Italy, which have been dependent on economic ties with Russia to such a large extent. After all, nobody could predict a full war breaking out in the foreseeable future. Despite some (usually single) voices, mainly from the Central and Eastern European countries, the perspective

¹⁴ C. MUDDE, C. ROVIRA KALTWASSER, *Populism. A Very Short Introduction*, Oxford 2017, pp. 97–118.

of the current conflict appeared to be surrealistic to the Western public, even though the signs that I mentioned before continued to appear.

Now, we are able to conclude that the previous model of conducting politics was a short term solution, indeed. The lack of unity makes us weaker. If the European Union, or more general the Western Integration, continues to weaken, i.e. it does not accelerate and it is continuously blocked by different political, sociological, and economic factors or simply by the right of veto by a single party of any of the organisations, it will lead to a certain disaster. The economic struggles elsewhere, caused, for example, by the current rise of the COVID pandemic in China, will only give us (the collective West) a short-term advantage. Sooner or later every crisis comes to an end, and the potential superpowers such as China, India, and Brazil will take the lead. Russia should not be counted here, as probably in the aftermath of its attack on Ukraine, it will not count seriously on the international arena anymore, no matter what the final result of the conflict will be. The main European democracies, Germany, France, and the UK (or England alone if the latter is dissolved, which is constantly becoming more probable) may become only as influential in the world politics, as the contemporary G20 middle income economies, such as Mexico, Argentina, South Africa, or Indonesia.

To put it simply, the shortage of unified Western leadership may eventually lead to the collapse of the democratic world, in which we live and whose values we take for granted in our part of the globe. It is worth to add that the Western countries are still more reliable partners for the poorer and developing states than „the potential new world leadership”. This may eventually lead to the global political and economic chaos, which will be followed by numerous local conflicts, especially in the poorer countries. Such a course of events must be shunned for any price.

9. The sociological picture of Russia

When I was doing my Master Studies in politics in Poland (though my major was dedicated to some other field), one of my minors was Ukraine. It was around the time when the Revolution of Dignity broke out. I partook in several academic discussions on this subject. The common opinions occurred that a lot of political analysts continuously kept making the same mistake. The mainstream analysts were supposed not to understand that the Russian

mentality was so different from ours. They stressed that the citizens of the biggest Slavic nation only spoke a different language but they were pretty much like ourselves, i.e. the Westerners. A huge amount of academics disagreed with these opinions pointing out that the misunderstanding of the Russian nature was the main mistake of the West. Of course, the Russian logics of pursuing politics could not be fully understood in the Western countries but this refers more to the elites responsible for governing the country, rather than to the whole of the nation. Therefore, I am more keen on agreeing with the former group of academics who do not distance Russia from the West so much.

I visited Russia many times. My wife is Russian. I have many Russian friends, with whom I openly discuss politics. Some of them have specialised knowledge in the field of social and political science since being a scientist myself, I was looking to discuss certain issues with people who share similar interests, i.e. historians, political scientists, sociologists, etc. Therefore, I met the whole spectre of individuals and opinions. I spent there enough time to realise that the mentality of the Russians does not vary a lot from that of the Europeans and Americans. As always, there are some cultural differences but they are not much bigger than those between the Scandinavians and Italians or between the Germans and the French.

The origin of our common culture lies in Christian Europe. Undoubtedly, Christianity was the dominating religion, as well as ideology in Europe beginning from the Middle Ages, i.e. the times when the contemporary nations originated. Let me underscore that I am using here a huge simplification, for the role of a state has altered completely for the last 1000 years or more. The split of Christianity into Catholicism and Orthodox Christianity, then approximately, a half a millennium later, the emergence of Protestantism did not alter the grounds, on which the current Western civilisation had been based. It definitely contains the whole of Europe, including Russia, but also North America, Australia, New Zealand, a few other assorted countries and territories, and only partially, Latin America

Therefore, having observed everyday lives of the ordinary Russians, I cannot agree with S.P. Huntington who presented Russia in *The Clash of Civilisations* as a diverse cultural zone from the rest of Europe and America.¹⁵ Let me remind

¹⁵ S.P. HUNTINGTON, *The Clash of Civilizations: And the Remaking of World Order*, London 2002, pp. 26–27.

that he placed Romania, as an Orthodox country in the same zone, as Russia. Nevertheless, the relations between contemporary Russia and Romania are very similar to those between Russia and Poland. The Russians dress in a similar way, watch similar TV programmes, listen to similar music, and enjoy the same Western style of life. The problem they cannot defeat is the propaganda, which also exist in other Western countries. However, unlike in Russia (and probably Belarus) it never oversteps certain borders in the contemporary world.

I should also add that, while conducting my research, I visited Ukraine many times, too. These trips left me no doubt that Ukraine was a free and fully Western-oriented country. I also have a lot of friends, colleagues, and acquaintances there. Some of them work in the Academia. We discussed the relevant issues multiple times. However, further in the West, I met up with multiple opinions that Ukraine was not a real democracy, either. This brings several additional questions. Is Poland a real democracy? Is Germany a real democracy? Does a real democracy really exist? These questions could be perceived and answered very individually. However, there exists a non-governmental institute in the USA, named the *Freedom House*, which conducts annual research assessing objectively the level of democracy in all countries and some territories.¹⁶ Its reports may be considered a standardised and effective measurement whether a state/entity is democratic or not. The common misunderstanding of the term „democracy” makes me think that the well-known Churchill words would be in place.¹⁷ In fact, it is all about not crossing certain lines. Despite all the internal problems within the country, Ukraine has not done it. On the other hand, the Russian authorities have. And it is not because Russia is not a western country but because, unlike Ukraine, it is a totalitarian system with very effective propaganda tools. Nonetheless, as history has shown multiple times, such systems tend to collapse sooner or later. Ukraine, on the other hand, has already become a democratic country despite the problems with corruption and poverty. The West discreetly

¹⁶ Freedom House is a think-tank, which assesses the level of freedom and democracy in countries across the world, <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores> (access: 24 VI 2023).

¹⁷ Winston Churchill's quotation from the 11th of November 1947: „Democracy is the worst form of government – except for all the others that have been tried from time to time”, https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1947/nov/11/parliament-bill#S5CV0444P0_19471111_HOC_292 (access: 21 VI 2023).

turning back on Ukraine, while orally declaring support to it, actually made the gravest of its mistakes. Since the first signs of the upcoming troubles, we all should have worked united and in an efficient and decisive manner.

10. The Russian propaganda

The Russian public opinion differs so significantly from the other European societies because of the omni-present propaganda in the country. The seriousness of this problem tends to be underestimated in the West. It is easier to blame the cultural differences, rather than to analyse the well-developed instruments, which are capable of making people believing in almost everything. Anthony Pratkanis and Elliot Aronson in their *Age of Propaganda* prove that such mechanisms do exist and their efficiency is much underappreciated.¹⁸

My wife, who has been living with me in the UK for a couple of years now, entered into some conflicts with a few of her acquaintances and family members concerning the views on the situation in Ukraine. However, there are also numerous people in Russia who openly claim that Putin is a criminal who attacked another sovereign nation without any particular reasons. Nonetheless, most of the people from my wife's surrounding are educated. Thus, I assume that if the whole of the Russian society were being concerned, the ratio would incline towards Putin's side.

However, the published official statistics regarding support of Putin (reaching up to 78%)¹⁹ and the so-called „Special Military Operation” (up to 72%)²⁰ both in Russia and in the West might be overstated, as it is in the interest of both parties. At home, Putin wishes to boast how much the nation supports him and how unmistakable his decisions are. On the other hand, in the West, the media tends to show how „barbaric” the Russian nation is. When I was gathering

¹⁸ A. PRATKANIS, E. ARONSON, *Age of Propaganda*, New York City 2001, pp. 227–284.

¹⁹ В. КОШЕЧКИНА, *ВЦИОМ раскрыл уровень доверия россиян политикам*, <https://lenta.ru/news/2022/07/29/vciomdobro/?fbclid=IwAR0Myk07--T9XuRolq1-tgm5aso5rCDt9OLNMs9ZA-KkMzKtRjAl5xSne6Q> (access: 29 VII 2022).

²⁰ В. ГЕРАДО, *ВЦИОМ сообщил о 72-процентной поддержке среди россиян СВО на Украине*, *The TASS Agency*, https://tass.ru/obschestvo/15083961?fbclid=IwAR2nMWVakL4B9UaO3RafUkARSKgTTh1Sz9mRGtYfUKQu_Cxtsa26i0AMnvQ (access: 30 VI 2022).

the materials for my doctoral thesis, I conducted an unstructured interview with a Russian historian Mr. Oleg M. Lykov, MA. In Spring 2022, he assessed that the true support for Putin might have been around 50%. Considering the overall circumstances, the value appears to be very realistic. Nonetheless, there is no evidence to confirm this because all the genuine data is non-existent. However, I was assured that the real support was much lower than it was shown publicly.²¹

In the public discourse, it often appears to be forgotten that „the Russian government”, „Russian forces” and „the Russian society” are not synonyms. According to the content analysis performed on a tiny sample of texts and comments by journalists from several countries, the most common synonym replacing the three above-mentioned terms was „Russia”, closely followed by „the Russians”.²² Psychologically speaking, a common enemy unites the society, or in this case, societies. This might have caused the rise of voices in Europe lobbying for banning all the Russians from entering the EU, alas, also including the declared oppositionists and anti-Putinists.²³

In addition, the problem of Russia ensues from its enormous size. Unlike the citizens of the other European states, most of Russians rarely travel abroad. The domestic travels are attractive enough and sufficient for the majority of the society. They rarely speak any foreign languages, so they have very few opportunities to gain information from any other sources but the Russian ones, i.e. those which only stand in accordance with the official policies of the Kremlin regime. Not to mention that the minority speakers of other languages and those who

²¹ An unstructured interview with Mr. Oleg M. Lykov, a historian from Ordynskoye, Novosibirsk Oblast from 4 May 2022.

²² E.g., P. KIRBY, *Why Russia is trying to capture eastern Ukraine*, BBC News from 26.05.2022, <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-60938544> (access: 24 VI 2023); Newsroom (joint publication) *Τρεις μήνες πολέμου στην Ουκρανία: Πού επικεντρώνει την επίθεσή της η Ρωσία – Οι απώλειες και οι εκτοπισμένοι* (*Treis mines polé moy stin Oykranía: Poú epikentrónēi tin epíthesē tis i Rosía – Oi apóleies kai oi ektopisménoi* / *Three Months of War in Ukraine: Where Russia Is Focusing Its Attack – Casualties and Displaced Persons*), „Η Καθημερινή” („I Kathimerini”), 24 V 2022, <https://www.kathimerini.gr/world/561874936/treis-mines-polemoy-stin-oykrania-poy-epikentronei-tin-epithesi-tis-i-rosia-oi-apoleies-kai-oi-ektopismenoi/> (access: 24 VI 2023); L. ARVIDSSON, *Vad är det för fel på Ryssland och majoriteten av ryssarna?* (*What is wrong with Russia and the Majority of Russians*), [in:] *Kristianstadsbladet* from 31 May 2002, <https://www.kristianstadsbladet.se/debatt/vad-ar-det-for-fel-pa-ryssland-och-majoriteten-av-ryssarna-0bb8b469/> (access: 24 VI 2023) and a few others.

²³ Naturally, there exists a risk that amongst the declared enemies of the system, there will be many so-called sleeper agents.

could read, watch or listen to the Western news translated into Russian had been pre-warned that following any of this information is pointless, as it is nothing more than a lie. This excludes a huge part of the Russian society from standing against Putin, even if not actively, then passively.

It also has to be mentioned that a significant amount of Russians do not have any position on the matter. They simply wish to remain passive. On one hand, they have been kept away from politics, probably from the beginning of the history of Russia, on the other hand, they do not want to admit that their homeland may be responsible for any international crimes. They stubbornly follow the rule: „Ignorance is a bliss”.

Thus, the real support for Putin’s „Special Military Operation” is probably smaller than the statistics display but, alack and alas, it is still likely to be significant enough. This is only an estimation, as there exists no data, which could produce any independent reliable results. This support has begun to drop since the announcement of the „partial” mobilisation and the reintroduction of full conscription.

11. The analogous propaganda outside Russia

Not only Russia but also the other countries use the propaganda tools and the citizens tend to underestimate its strength. Usually, its effects are not so tragic, as in the case of the Russian-Ukrainian War. It does not mean, though, that people in the democratic countries should not ignore the issue, for the situation might get out of control unnoticedly everywhere. Let me provide a few sample questions.

How much has the British society become divided during and after the Brexit process? How much was the American society divided during the Trump presidency? Many analogous situations can be found in the other European and non-European countries. What is important here is not the matter of the division itself, but rather the difference between the ideals and values that affect each part of the mentioned societies. I dare say they look at the world from a completely different angle. The same angle divides the Russians from the rest of the peoples whose history origins in Europe (as well as the Putin’s supporters and the opposition minority in Russia). Of course, the extent of the horrendous events in Ukraine is incomparable with the recent drawbacks in the Western

countries. I have already discussed the issue of populism caused by different forms of radicalism. Though the socio-mechanism remains the same.²⁴ The media-portrayed „information war” has become a real information war at the level never seen in history before. The good news is that post-Putin Russia will also have a chance to become a free and democratic country. Whether it uses it, it is unfeasible even to try to answer. The attitude of people must be changed by providing them with the truth and evidence of the crimes of the Putin’s regime. Then, they must accept them and break free from the inglorious past.

12. The aftermath of the current events

We do not know how the war will end. The full Ukrainian victory would signify the return of all the Ukrainian lands to the control of Kyiv. This includes Crimea and Donbas. The full Russian victory would signify the annexation of the whole of Ukraine (probably also Belarus) or at least installing a puppet regime in Kyiv and annexing a large bit of the country. There are also multiple options in between, such as: Ukraine regains everything, save Crimea, Ukraine regains everything, save Crimea and Donbas, Ukraine regains everything, save the currently occupied regions, and Ukraine loses more lands but survives, as a democratic country. The war may last for many years or it may shortly end. Alternatively, it may change into a frozen conflict with little ongoing violence but with no (even unrecognised) fixed borders. The war may spread. The atomic or chemical weapons might be used. NATO may enter the conflict. Putin may be removed from power. His successor may seek peace or become even more aggressive. The negotiations may begin at one point. It may be soon or we will have to wait very long for that moment. There are so many possible scenarios of development of the situation, that at this moment, it is hard to even make any remote predictions. Ukraine has a clear goal. Russia does not seem to have one since the authorities have changed it so many times for the entire time of the war. Therefore, it is hard to assess what the Russians are up to and what they will be up to when the situation alters again. Due to the dynamics of the war, it is almost certain that it will alter shortly.

²⁴ A. PRATKANIS, E. ARONSON, *Age of Propaganda...*, pp. 46–71.

If the negotiations commence (and Ukraine still holds advantage), the main choice will be between peace and justice. Many international actors (with varying views will probably wish to participate in the peacekeeping process). For the moment, it all seems unpredictable. There are a few things, though, of which we are certain. We know who started the war and we know what course of events would be the most just. The sooner the end of this tragedy comes, the better. Too many people have already died.

Let me express great hope that the darkest scenarios presented by different political analysts, quoted in this material, will turn up false, and Ukraine will be totally free and peaceful soon, being an integral part of the Western world. As stated above, I have no doubts whatsoever that it is a Western nation, similar to the UK, US, France, Germany, Sweden or Poland. Russia may join this group one day, too. Though, alack and alas, it will probably be a very long process, lasting for a number of generations.

13. Comparison with Belarus

The last part of this article will cope with Belarus, a country, which since the beginning of the Russo-Ukrainian tensions, played the role of „the man in the middle”. Belarus is the third and the smallest of the East Slavic nations, yet, it differs much from both Russia and Ukraine. During the invasion, the government took officially the pro-Russian stance, though it did not agree to send the Belarusian soldiers to fight in Ukraine. Sooner or later, as all such regimes tend to do, Lukashenka’s will fall, too. The suspected results of the last presidential elections, the mass demonstrations thereafter, and the support for Tsikhanouskaya two years ago signify that the Belarusians are not keen on living in the Soviet-style regime.

Thus, in Russia both the government and the majority of the society incline towards the post-Soviet form of government. In Ukraine neither the leadership, nor the people opt for such a solution. On the other hand, in Belarus the government is pro-totalitarian, while the society has similar desires to the Ukrainians. This makes the Belarusians potential allies of the Ukrainians despite the official hostile policies of the ruling class. This assumption can be supported by the number of Belarusian volunteers who fight for Ukraine.

Currently, the Belarusians have neither resources and nor opportunities to liberate the nation from the dictatorship. When there finally occurs a system transformation in Belarus (Russia is an important factor restraining this, though, through the War in Ukraine, the other country is only becoming weaker), the West must avoid the mistakes it made with Ukraine. The majority of Belarusians will probably wish to become a part of the West and a member of the Western institutions. From the very first day, then, it should not be delayed or blocked. We ought to allow them to „westernise” as soon as it becomes possible and the Belarusians express such a wish. We may never forget that „United we stand, divided we fall”.²⁵

If Russia loses in Ukraine, Lukashenka will lose his last supporters. He will be forced to leave the office (for the partial support of Putin during the War, not to mention the other crimes against his own people). If Russia wins and gradually annexes the whole Ukraine (which seems very unlikely now), from the point of view of Putin and other Kremlin leaders, all the Russian lands should be unified, and there will be no place for independent Belarus. If the war and instability prolong, Belarus will probably balance, as long as it is able to. However, all the scenarios lead to the eventual collapse of the Minsk regime.

14. Conclusions

At the end, it is vital to sum up all the major caveats that the Western countries have committed during the current conflict and had been committing for many years before in their relations with Russia, Ukraine, and other states from the post-Soviet space.

During the current conflict, the constant hesitations and voices of opposition against supplying Ukraine with weapons, and the common opinion that the West should not intervene, in fact, only prolong this war. Many Western leaders do not make right conclusions from the previous mistakes. This gives Putin’s Russia quite an advantage.

²⁵ The Slogan was first used in the Ancient Greece by Aesop, then it was also used in the New Testament of the Holy Bible; finally, it has been popular during the state-building of the United States of America.

Russia does not need any reasons to be provoked. Its government may simply think up a pretext if it wants to attack any Western country. Some of the precautions not to help Ukraine too much are highly exaggerated.

Each and every time, since Putin came to power, the Western response to breaking international laws by Russia has been delayed and insufficient. Instead, it should have been faster, harsher, more decisive, and, simultaneously, more effective.

The shortage of the proper Western reaction to the Russian escalations has been continuous and erroneous policy. The Russian leadership got accustomed to it, only allowing itself to make more and more provocations with full impunity (e.g., In the case of the current conflict, not only should the status of Ukraine in NATO have already been being debated, its defence should have been guaranteed by the NATO members during the then-starting accession talks long before the Russian invasion. This would have been a real deterrent to any potential Putin's war).

Slowing down of the entire process of the Euro-Atlantic integration remains much to blame for the entire crisis.

The lack of unanimity is an enormous problem of the West. The right of veto of every member state of the EU and NATO blocks the efficiency of both institutions.

The misinterpretation of the nature of the Russian society constitutes another serious problem. Too much focus has been put on the cultural differences. At the same time, there has been too little interest in the Russian propaganda, especially during the peace time before the invasion.

Finally, the lack of the proper conclusions whilst Russia *'was testing the West'* many times before, partially, also led to the current situation.

BIBLIOGRAFIA • BIBLIOGRAPHY • БІБЛІОГРАФІЯ

Wywiady • Interviews • Інтерв'ю

An unstructured interview with Mr. Oleg M. Lykov, MA, a historian from Ordynskoye, Novosibirsk Oblast from 4 V 2022.

Opracowania • Secondary sources • Опрацювання

- BELTON C., *Putin's People. How the KGB Took Back Russia and Then Took on the West*, London 2020.
- BENNETTS M., *I'm Going to Ruin Their Lives. Inside Putin's War on Russia Opposition*, London 2016.
- FUKUYAMA F., *The End of History and the Last Man*, London 2006.
- GALEOTTI M., *A Short History of Russia. How to Understand the World's Most Complex Nation*, London 2022.
- GOLDFARB A., *Death of a Dissident: The Poisoning of Alexander Litvinenko and the Return of the KGB*, London 2007.
- HUNTINGTON S.P., *The Clash of Civilizations: And the Remaking of World Order*, London 2002.
- MALEK M., *Georgia & Russia: The „Unknown” Prelude To The „Five Day War”*, „Caucasian Review of International Affairs” 2009, vol. 3, no. 2, pp. 227–232.
- MIKHELIDZE N., *After The 2008 Russia-Georgia War: Implications for the Wider Caucasus and Prospects for Western Involvement in Conflict Resolution*, „Documeti Istituto Affari Internazionali” 2009, issue 1, pp. 1–25.
- MUDE C., ROVIRA KALTWASSER C., *Populism. A Very Short Introduction*, Oxford 2017.
- PRATKANIS A., ARONSON E., *Age of Propaganda*, New York City 2001.
- STUERMER M., *Putin and the Rise of Russia*, London 2008.

Netografia • Internet sources • Нетографія

- ARVIDSSON L., *Vad är det för fel på Ryssland och majoriteten av ryssarna? (What is wrong with Russia and the Majority of Russians)*, [in:] *Kristianstadsbladet* from 31.05.2002, <https://www.kristianstadsbladet.se/debatt/vad-ar-det-for-fel-pa-ryssland-och-majoriteten-av-ryssarna-0bb8b469/> (access: 24 VI 2023).

Freedom House is a think-tank, which assesses the level of freedom and democracy in countries across the world, <https://freedomhouse.org/countries/freedom-world/scores> (access: 24 VI 2023).

GOTEV G., *Romania and Bulgaria were not ready for accession, EU auditors confess*, <https://www.euractiv.com/section/enlargement/news/auditors-romania-and-bulgaria-were-not-ready-for-accession/> (access: 16 VI 2023).

KIRBY P., *Why Russia is trying to capture eastern Ukraine*, BBC News from 26 V 2022, <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-60938544> (access: 24 VI 2023).

Transparency International, <https://www.transparency.org/en/cpi/2021> (access: 24 VI 2023).

Τρεις μήνες πολέμου στην Ουκρανία: Πού επικεντρώνει την επίθεσή της η Ρωσία – Οι απώλειες και οι εκτοπισμένοι (Τρεις μήνες πολέμου στην Ουκρανία: Πού επικεντρώνει την επίθεσή της η Ρωσία – Οι απώλειες και οι εκτοπισμένοι / Three Months of War in Ukraine: Where Russia Is Focusing Its Attack – Casualties and Displaced Persons), „Η Καθημερινή” („I Kathimerini”), 24 May 2022, <https://www.kathimerini.gr/world/561874936/treis-mines-polemy-stin-oukrania-poy-epikentroni-tin-epithesi-tis-i-rosia-oi-apoleies-kai-oi-ektopismenoi/> (access: 24 VI 2023).

ГЕРДО В., *ВЦИОМ сообщил о 72-процентной поддержке среди россиян СВО на Украине* [GERDO V., *VTSYOM soobshchyl o 72-protsentnoy podderzhke sredy rossyyan SVO na Ukraine*], *The TASS Agency*, https://tass.ru/obshchestvo/15083961?fbclid=IwAR2nMWVakL4B9UaO3RafUkARSKgTn1Sz9mRGrYfUKQu_Cxtsa26i0AMnvQ (access: 30 VI 2022).

КОШЕЧКИНА В., *ВЦИОМ раскрыл уровень доверия россиян политикам* [KOSHECHKINA V., *VTSYOM raskryl uroven' doveriya rossyyan politykam*], <https://lenta.ru/news/2022/07/29/vciomdobro/?fbclid=IwAR0Myk07-T9XuRolq1-tgm5aso5rCDt9OLNMs9ZA-KkMzKtRjAl5xSne6Q> (access: 29 VII 2022).

Audycje telewizyjne • Television programmes • Телевізійні програми

Channel One – TV programme *Время покажет* [*Vremya pokazhet*] from 26.04.2022 – reference to Russian foreign minister Sergey Lavrov’s words about the risk of nuclear conflict), <https://www.1tv.ru/> (access: 26 IV 2022).

RTR Planeta – TV programme *Вечер с Владимиром Соловьёвым* [*Večer s Vladymyrom Solov'ëvyt*] from 28.04.2022 – discussion amongst the Russian journalists regarding the risk of nuclear conflict), <https://vtrk.ru/rtrplaneta> (access: 26 IV 2022).

Jacek Stanislawski

ЧЗЫ МУСІАЉА ДАЉЉ ДА ВАЙНЫ В УКРАІНЕ? ЖАК ЗАХАД ЗІГНОРОВАЉ ОЗНАКІ ЗБЛІЖАЉАЉ СІЉ ТРАГЕДІЉ?

Стрэсзченіе. В артыкуле порушана застаа квестія рА́знородносі чынных фактараў прарадзачых да канфлікту збройнага в Украіне, тарава́нага ад 2022 р. Артыкул ма характар інтэрдысцыплінарны, гА́ўноне сацыялагічны, палітычны і гісторычны. Аўтар не скіпа сія на адным ва́жным зааадніеніу, лещ прА́буе прашедзіч прычыны тарава́нага трагедіі. В апрацаваніу прашаналізавана застаане найно́вша гісторыя стасунак мідзду Росія а па́нствамі заааднымі і паджа́та пра́ба уміеасцаванія в неаі ролі Украіны. Всказане са рА́внеч гА́ўноне блыды, да тыча́ча палітыкі заааднага Зааоду, а та́же да тыча́ча інтэграцыі еўраатлантыкага. Застаане рА́внеч паказане, ао мо́жна быа зрабіч, абы канфлікт нігда не выбуах. Ааана абаааага сітуацыі да старчы wskazAwek, ао краае павінны зрабіч, абы уніка́ч падабаага драматычнага сценарыуса в праша́сці. На канеч розва́жаныа застаане кілка мо́жлівых skutkAwek абааага сітуацыі. Апра́ч апису сухых фактАwek, дастаных в літэратуре, аўтар дзела сія ўласнымі да́свідчэніамі, выніка́чымі з побыту в Еўропа Заааднага, Росіі і в Украіне. Порашана застаане квестія впливу прапаганда на ладно́сч. Аўтар стара сія поа́чыч вадзеш ааА́лаа з пастрэааніем фактАwek преш звычайных ладзі.

Слова клучава: Украіна, Росія, вайна, НАТО, інтэграцыя еўраатлантыкага, сааечнаство, прапаганда

Яцек Станіславський

ЧІ МУСІЛО ДІЉТИ ДО ВІЉНІ В УКРАЉІНІ? ЖАК ЗАХІД ПРОІГНОРУВАВ ОЗНАКІ НАБЛІЖЕННЯ ТРАГЕДІЉ?

Анотація. У статті порушено питання різноманітності факторів, що призвели до широкомасштабного збройного конфлікту в Україні, який триває з 2022 року. Стаття має міждисциплінарний характер, переважно соціологічний, політологічний та історичний. Аўтар не зосереджується на одній важливій темі, а намагається простежити причини трагедії, що відбувається. У дослідженні буде проаналізовано новітню історію відносин між Росією та західними країнами та спробовано з'ясувати в них роль України. Також вказано на основні помилки щодо зовнішньої політики Заходу та еўраатлантычнага інтэграцыі. Також паказана, ао мо́жна була зрабіч, аоа дааніа канфлікт не выбуах. Ао́нка поточнага сітуацыі дасть рекамендацыі аоаоа таго, аоа краіна павінна робіч, аоаб уніка́чні падабаага драматычнага сценаріу в маібутньому. Насамкінець будучь розглянуті деякі мо́жліві наслідкі поточнага сітуацыі. Крім апису сухих фактАwek, наявних у літэратурі, аўтар паділіться власним да́свідом перебування в Західній Еўропа, Росіі та Украіні. Абаааруваатиметься питання впливу прапаганда на населення. Аўтар намагається поеднати зааальні знання зі спрыя́нтяам фактАwek праша́сці ладзі.

Ключові слова: Украіна, Росія, вайна, НАТО, еўраатлантычна інтэграцыя, суспільство, прапаганда

OBLICZA WOJNY

T. 8 • NARZĘDZIA WOJNY

ŁÓDŹ 2023 • ISBN 978-83-8331-314-6

O AUTORACH • ABOUT AUTHORS • ПРО АВТОРІВ

Serhii Belinskiy • Сергій Белінський

PhD, 28th Brigade of the Knights of the First Winter Campaign. Armed Forces of Ukraine, e-mail: serhii_belinskiy@meta.ua

Andrii Dmytrenko • Андрій Дмитренко

PhD, National University „Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic”, e-mail: ab.Dmytrenko_AU@nupp.edu.ua

Ihor Drohobyt's'kyu • Ігор Дрогобицький

PhD, Ivano-Frankivsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, e-mail: drogobutsky@ukr.net

Tadeusz Grabarczyk • Тадеуш Грабарчик

Professor, University of Lodz, Faculty of Philosophy and History, Institute of History, Department of Medieval History, e-mail: tadeusz.grabarczyk@uni.lodz.pl

Oleg Hański • Олег Ганський

PhD, Student, University of Lodz, Faculty of Philosophy and History, Institute of History, Department of Medieval History, e-mail: oleg.hanski@gmail.com

Volodymyr Hutsul • Володимир Гуцул

PhD, Uzhhorod National University, Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, e-mail: volodymyr.hutsul@uznu.edu.ua

Yulia Ivashko • Юлія Івашко

Professor, Kyiv National University of Construction and Architecture, e-mail: yulia-ivashko@ukr.net

Jarosław Kita • Ярослав Кіта

Professor, University of Lodz, Faculty of Philosophy and History, Institute of History, Department of Polish History of 19th Century, e-mail: jarolsaw.kita@uni.lodz.pl

Oleksandr Kolomyuchuk • Олександр Коломийчук

PhD, The National Academy of Sciences of Ukraine, Institute for Art Studies, Folklore and Ethnology Narodowej, e-mail: kolsasha7@gmail.com

Aneta Pawłowska • Анета Павловська

Professor, University of Lodz, Faculty of Philosophy and History, Institute of the History of Art, Department of History of Painting and Sculpture, e-mail: aneta.pawlowska@uni.lodz.pl

Magdalena Pogońska-Pol • Магдалена Погонська-Поль

PhD, University of Lodz, Faculty of Philosophy and History, Institute of History, Department of Polish and World History after 1945, e-mail: magdalena.pol@uni.lodz.pl

Taras P'yatnychuk • Тарас П'ятничук

PhD, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, e-mail: taras13a@gmail.com

Jacek Stanislawski • Яцек Станіславський

PhD, University of Reading

Denys Toichkin • Денис Тоїчкін

PhD., The National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine, e-mail: denis vt68@gmail.com

Dmytro Tytarenko • Дмитро Титаренко

Professor, Kryvyi Rih State Pedagogical University, Department of History, e-mail: titarenko_tit@ukr.net

Oksana Tytarenko • Оксана Титаренко

Professor, Heidelberg University, e-mail: tytarenko.ok@ukr.net

Myroslav Voloshchuk • Мирослав Волощук

Professor, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Faculty of the History, Political Science and International Relations, Department of the World History; Centrum Studiorum Mediaevalium, e-mail: myrkomyrko79@gmail.com

Wiktor Węglewicz • Віктор Веглевич

PhD, independent researcher, Warszawa, e-mail: wiktorewglewicz@gmail.com

Kolejny, ósmy tom z serii Oblicza Wojny w całości dedykowany jest Ukrainie. Publikowane studia obejmują okres od wczesnego średniowiecza po czasy współczesne. Prezentowane tu artykuły dotyczą przede wszystkim historii ziem dzisiejszej Ukrainy, a ich autorami są historycy, historycy sztuki i politolodzy z Polski, Ukrainy i Wielkiej Brytanii. Podejmowane wątki to m.in. uzbrojenie, propaganda, losy jeńców oraz trwająca od 24 lutego 2022 r. wojna rosyjsko-ukraińska. Artykuły bazują na solidnej podstawie źródłowej oraz prezentują oryginalne poglądy autorów.

The eighth volume of the Faces of War series is dedicated entirely to Ukraine. Published studies cover the period from the early Middle Ages to modern times. The articles presented here primarily focus on the history of the lands that comprise present-day Ukraine. The authors of these articles include historians, art historians, and political scientists from Poland, Ukraine and Great Britain. The topics covered encompass armament, propaganda, the fate of prisoners, and the ongoing Russian-Ukrainian war that began on February 24, 2022. The articles are based on reliable sources and present the authors' original perspectives.

Черговий, восьмий том серії Обличчя Війни повністю присвячений Україні. Опубліковані тут праці охоплюють період від раннього середньовіччя до нового часу. Представлені статті стосуються передусім історії земель сучасної України, а їх авторами є історики, мистецтвознавці та політологи з Польщі, України та Великої Британії. В їх дослідженнях між іншим, висвітлюються теми присвячені озброєнню, пропаганді, долі полонених, а також повномасштабному етапу російсько-української війни, який почався 24 лютого 2022 року. Статті базуються на надійних джерелах і презентують оригінальні авторські погляди.

Książka dostępna również
jako e-book

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

 wydawnictwo.uni.lodz.pl
 ksiegarnia@uni.lodz.pl
 (42) 665 58 63

ISBN 978-83-8331-314-6

9 788383 313146